

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेते मो. 9623979067

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe E-HIM 9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.widrfj.com

Head Office Address: Director : Ms. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

Tulsi Nivas Ramkrishna Nagar, Near Ganpat Mandir

Vasmat Road Parkland, Maharashtra (India)

Email: siddhiprakashan606@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com

Mob : 9623979067

9 772454 790004 >

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Vol. I ISSUE - CXXXIV Year - 11, Sept.- 2025

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2025 - Impact Factor : 8.542

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Vol. I ISSUE - CXXXIV Year - 11, Sept.- 2025

- Chief Editor -

Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper / Article
titled _____ of

ISSN : 2454-7905

Indexed
SJIF

Impact
Factor 8.542

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

Dr./Mr./Miss/Mrs. _____
it is peer reviewed and published in the Issue - Vol. I, ISSUE - CXXXIV, Year - 11, Sept. 2025.

Thank You!

Pallavi

- Chief Editor -

Miss. Pallavi Laxman Shete

Siddhi Publications House, Nanded (MS)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.542

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - CXXXIV

Year – 11

Sept. 2025

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmail.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published in the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttarakhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital, (Neurosurgery), Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College, (Autonomous) Affiliated to University of Madras, Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Research Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University (MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded (MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded (MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor (MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept. of Political Sci., N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalaya, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalaya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana (kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept. of Envi. Sci., H.J.P. Mahavidyalaya, H. Nagar. (MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B. College, Nanded (MH., India.)
Adv. Yadupat Ardhapurkar Law., Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India.)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title

.....

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1" margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the
author/authors of the paper titled.....
.....authorize
you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

..... Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**
 IFSC Code : **SBIN0016667**
 Branch Code : **16667**
 Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Sepia in Clinical Practice: A Remedy for the Modern Woman	Dr. Nilima V. Wankhede Dr. Sonali S. Chahakar Dr. Durga Ladole Dabhade Dr. Viprav N. Kavishwar	01
02.	Voices of Dissent : Ishar Singh Majhail and the politics of Resistance in British Punjab	Dr. Ram Singh Gurna Sandeep Kaur	04
03.	A Study of Marketing Problems of Ragi Producer in Mokhada Taluka	Dr. Santosh Gangaram Mengal	12
04.	Battle of Bhangani as Reflected in Bhai Santokh Singh's <i>Sri Gurpartap Suraj Granth</i>	Dr. Kuldeep Kaur	15
05.	Soil Ecology as a Tool for Sustainable Pesticide Management in Vegetable Systems	Dr. Vilas B. Ganipurkar	26
06.	A study of NPA written- off by scheduled commercial Banks in India since 2014	Dr. Balkrishna Ambaji Dalvi	30
07.	From Barber-Shops to Billion Dollar Industry: An Analytical Study of Rise in Male Grooming in Indian Beauty and Personal Care Market	Ms. Jacinta Ashita Tigga Dr. (Mrs.) Vinita Pimpale	33
08.	Generation Y & Trust Building in E-commerce	Dr. S. B. Dhake Prof. Kavita More Chavan	39
09.	Literature and Environmental Science	Dr. Nandkishor Madhavrao Moghekar	45
10.	Being-toward-Death: Alienation, Anxiety and Authenticity in Being and Time	Sangeeta	48
11.	Education Inflation and Family Strain : A Policy Analysis of India's Growing Academic Costs	Meena Ramchandra Kusalkar Dr. Parakal Bhagwat Sukhdevrao	53
12.	NEP 2020 and Teacher Education: Redefining the Role of Educators	Mr. Amol P. Karpe Mr. Kailas B. Giri	59
13.	Redefining Education: NEP 2020's Commitment to Inclusivity	Mr. Kailas B. Giri Mr. Amol P. Karpe	62
14.	Reflection of the Delicate Interplay between Human and Nature in 'The Old Man and The Sea'	Mr. Kailas Baburao Giri	64
15.	Business Innovations & Entrepreneurship: Catalysts for Economic Transformation in India	Asst. Prof. Dattatray Vishwas Gawade	67
16.	Revisiting Colonial Discourse in Daniel Defoe's Robinson Crusoe: A Postcolonial Critique	Dr. Seemant	71
17.	The Role of Ai in Transforming India's Agricultural Landscape	Dr. Vishal Somnath Sanap	75

18.	Utilizing Extremophiles for Durable and Sustainable Agriculture: Novel Applications and Future Prospects	Ms. Shweta Sharad Shahane Ms. Surbhi Arun Dani	79
19.	A Study of Socio-Economic Changes in the Buddhist Community due to Reservation Policy (Special Reference: Nanded District)	Rajesh Bhaurao Zagade	82
20.	भिन्न भाषी बच्चो को हिंदी भाषा में हो रही उच्चारण संबंधी और लेखन संबंधी अशुद्धियों में सुधार	Shailendra Dilip Khobragade	85
21.	भारतीय ज्ञान परंपरा एवं पंडित दीनदयाल उपाध्याय का एकात्म मानववाद	रेणु बाला गुप्ता	90
22.	मुंबई की पृष्ठभूमि पर लिखे गए उपन्यासों का परिवेशगत अध्ययन	डॉ. जाधव ज्ञानेश्वर भाऊसाहेब	97
23.	मोहन राकेश के नाटकों में ऐतिहासिक चित्रण: एक शोधआत्मक अध्ययन	प्रा. डॉ. मोरे बब्रुवान केरबाजी	101
24.	विद्यालय में बच्चों की उपस्थिति में अनियमितता	Shailendra Dilip Khobragade	105
25.	गाव शिवारातील माणसांच्या अव्यक्त दुःखाची गाथा: पोशिंदा	प्रा. डॉ. व्यंकटी पावडे	109
26.	पर्जन्यमानाचा पीक उत्पादनावर होणारा परिणामांचा अभ्यास	सचिन देवानंद पवळे डॉ. आर. व्ही. कीर्तनकार	113
27.	शैक्षणिक परिवर्तन व राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020	डॉ. काळनर सुनिता भास्कर	117
28.	सोशल मीडियाचा राजकारणावरील प्रभाव : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव कोनाळे	121
29.	आदिवासी जमातीच्या आर्थिक विकासात येणाऱ्या समस्या आणि उपाय योजना एक अभ्यास	सखाराम नागोराव खुपसे	124
30.	मराठवाड्यातील दुष्काळ : एक मूल्यमापन	डॉ. पुरुषोत्तम गाटे	129
31.	दृक-श्राव्य जाहिराती : भुत, वर्तमान व भविष्य	Yogita Mangesh Raut	133
32.	पाकिस्तान आणि बलुच प्रश्न : शासन, वंचितता आणि संघर्षाचा गुंता	डॉ. गणेश गिरी	138
33.	भारतातील बाजारपेठेत नवोपक्रमाचा डिजिटल परिवर्तन पेमेंटवर होणारा परिणाम	प्राची सिद्धार्थ ससाणे परशुराम शामराव कदम	141
34.	महात्मा फुलेंचे राजकीय विचार	डॉ. चंद्रमणी का. भोवते	146
35.	सिंधू संस्कृती - हडप्पा व मोहेंजोदडोच्या संदर्भात	प्रा. थिटमे स्नेहलता अशोक	153
36.	महाराष्ट्रातील पंचायत राजमधील महिला आरक्षण आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. डॉ. सुरेश सखाराम भालेराव	157
37.	विदर्भाच्या विकासासाठी प्रभावित करणाऱ्या विविध घटकांचे मुल्यांकन	भावना गजानन सदार डॉ. पराग जोशी	161
38.	संत बहिणाबाईंच्या अभंगात स्त्रीयांशी साधलेला हितगूज	प्रा. भोजराज व्ही. बोदेले	165
39.	बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारवंत – गोपाळ गणेश	सोनाली भैय्यासाहेब शिंदे	169

	आगरकर	प्रा. डॉ. माहेश्वरी वीरसिंग गावित	
40.	उपरा - सामाजिक दृष्टिकोनातून	डॉ. विठ्ठल शंकर केदारी	173
41.	क्लیم کسک: غذب لفظ اور رقت فکر کا شاعر	ڈاکٹر نورالامین، پربھنی	179
42.	لفظ لفظ کہانی اور فوزیہ نسرین	ڈاکٹر نورالامین، پربھنی	183

Sepia in Clinical Practice: A Remedy for the Modern Woman

Dr. Nilima V. Wankhede

Associate professor, Homoeopathic Materia Medica Department, PHMC, Khamgaon.

Dr. Sonali S. Chahakar

Assistatnt Professor, Organon & Homoeopathic philosophy Depertment, PHMC, Khamgaon.

Dr. Durga Ladole Dabhade

Assistant Professor, Homoeopathic Pharmacy Department, PHMC, Khamgaon.

Dr. Viplav N. Kavishwar

Professor Human Physiology Depertment, PHMC, Khamgaon.

Abstract

Sepia, a homoeopathic remedy derived from the ink of *Sepia officinalis*, has long been recognized in Hahnemannian doctrine for its action on the female constitution, particularly in relation to reproductive, hormonal, and psychosomatic imbalances. Modern women face unique challenges due to hormonal fluctuations, stress, lifestyle changes and social pressures, which contribute to disorders such as menstrual irregularities, premenstrual syndrome, menopausal symptoms, depression, and chronic fatigue. This article explores the clinical applications of Sepia in modern women, examining its physiological, emotional and psychosomatic indications. Case studies, pathogenetic evidence, and modern research highlight Sepia's relevance in contemporary practice. The discussion emphasizes individualized prescription, integration of classical principles and the usefulness of Sepia in improving quality of life for modern women.

Keywords: Sepia, Modern Women, Homoeopathy, PMS, Menopause, Emotional Disturbances, Constitutional Remedy, Hahnemannian Doctrine

Abbreviations

- PMS – Premenstrual Syndrome
- HRT – Hormone Replacement Therapy
- CCRH – Central Council for Research in Homoeopathy
- HPT – Homoeopathic Pathogenetic Trial

Introduction

The modern woman faces multiple challenges arising from hormonal changes, lifestyle stressors, and social expectations. Common conditions include menstrual irregularities, PMS, menopausal symptoms, chronic fatigue, anxiety, and emotional instability. Homoeopathy offers remedies that address these disorders holistically, and among them, *Sepia officinalis* stands out due to its specific action on the female reproductive system and emotional state.

Hahnemannian doctrine emphasizes the individualization of remedies based on physical, emotional, and mental symptoms. Sepia's symptomatology spans constitutional, hormonal and emotional dimensions, making it particularly suited to address modern women's health concerns.

Materia Medica of Sepia

- **Source:** Ink of cuttlefish (*Sepia officinalis*).
- **Preparation:** Triturated and potentized according to classical methods.

Keynote Symptoms:

- Physical: Bearing-down sensation in the pelvic organs, leucorrhoea, menstrual irregularities, hot flushes.
- Emotional: Indifference to family, irritability, melancholy, fatigue, mental exhaustion.
- Modalities: Worse from overexertion, heat, and hormonal changes; better by gentle exercise, walking in open air, or rest.

Indications in Modern Women

1. Menstrual Disorders

- Dysmenorrhea: Sepia relieves pain with bearing-down sensation, cramps radiating to thighs or back.

- Irregular Menses: Amenorrhea or delayed cycles, especially with emotional disturbance.
- Leucorrhoea: Thick, yellowish discharge associated with pelvic heaviness.

2. Premenstrual Syndrome (PMS)

- Emotional lability: Irritability, tearfulness, anxiety, and indifference toward family.
- Physical symptoms: Bloating, breast tenderness, fatigue, and headaches.
- Sepia addresses both emotional and somatic dimensions simultaneously.

3. Menopausal Symptoms

- Hot flashes, night sweats, insomnia, and mood swings.
- Psychological symptoms: Depression, apathy, and irritability, often aggravated by domestic or social stress.

4. Psychosomatic and Emotional Disorders

- Chronic fatigue, lack of motivation, and indifference.
- Low mood, melancholy, and irritability without apparent cause.
- Exacerbated by stress, overwork, or hormonal changes.

5. Reproductive Disorders

- Prolapse of uterus, fibroids, and ovarian cysts with bearing-down sensation.
- Chronic pelvic congestion and associated back pain.
- Sepia is particularly indicated in women with history of multiple pregnancies, prolonged labor, or physical strain.

Modalities and Characteristics

Modality	Sepia Characteristics
Physical	Bearing-down sensation, uterine prolapse, leucorrhoea, menstrual irregularities
Emotional	Indifference to loved ones, irritability, low mood, mental fatigue
Aggravation	From overexertion, heat, suppression of menses, stress
Amelioration	Gentle motion, open air, rest, solitary activity

Sepia in Psychosomatic Disorders

- Modern women frequently experience stress-induced emotional and physical symptoms, often triggered by professional responsibilities, family obligations, and lifestyle imbalance.
- Sepia acts on the autonomic nervous system, modulating emotional expression and restoring hormonal balance.
- Research suggests homeopathic Sepia improves quality of life by reducing irritability, depression, and fatigue (Mathie et al., 2013).

Case Studies and Clinical Evidence

Case 1: Dysmenorrhea and PM

- Patient: 32-year-old female, severe menstrual cramps, irritability, and apathy toward family.
- Prescription: Sepia 30C, one dose, repeated weekly.
- Outcome: Significant reduction in pain and improved emotional stability over three menstrual cycles.

Case 2: Menopausal Symptoms

- Patient: 50-year-old female, hot flashes, insomnia, and mood swings.
- Prescription: Sepia 200C, single weekly dose for 4 weeks.
- Outcome: Decreased frequency of hot flashes, better sleep, and enhanced mood.

Case 3: Chronic Fatigue and Emotional Indifference

- Patient: 38-year-old working woman, exhaustion, apathy, mental fatigue.
- Prescription: Sepia 1M, single dose.
- Outcome: Improved energy, motivation, and emotional engagement after 2 months.

Comparative Analysis with Other Remedies

- Pulsatilla: Emotional, tearful, craving for company; Sepia is indifferent and fatigued

- Natrum Muriaticum: Suppressed grief and sensitivity; Sepia shows indifference, irritability, and hormonal imbalance
- Cimicifuga: Uterine pain with backache; Sepia emphasizes bearing-down sensation and apathy.

Dosage and Potency Selection

- Low Potency (6C, 30C): Acute menstrual disorders, PMS, and emotional lability.
- Medium Potency (200C): Chronic menstrual or menopausal complaints, recurrent fatigue.
- High Potency (1M, 10M): Constitutional correction, severe emotional burnout, chronic uterine disorders.
- Repetition: Guided by symptom persistence, vitality, and improvement.

Mechanism of Action (Homoeopathic Perspective)

- Sepia stimulates the vital force to restore physiological and emotional equilibrium.
- Acts on the hypothalamo-pituitary-ovarian axis, indirectly modulating hormonal imbalances.
- Addresses psychosomatic interplay by harmonizing emotional and physical symptoms.

Modern Relevance

- Increasing incidence of stress-related reproductive disorders, chronic fatigue, and hormonal imbalances in modern women makes Sepia highly relevant.
- Homoeopathic Sepia offers non-invasive, safe, and individualized therapy, complementing modern medicine, avoiding side effects of hormone replacement therapy or synthetic drugs.
- Emphasizes holistic well-being, addressing both mind and body simultaneously.

Integrative Perspective

- Sepia's role extends beyond gynecological issues to emotional health, occupational stress management, and lifestyle disorders.
- Can be used adjunctively with lifestyle modifications, yoga, meditation, and nutritional support.
- Promotes preventive health, reducing susceptibility to chronic hormonal or psychosomatic disorders.

Conclusion:

Sepia officinalis is a versatile homoeopathic remedy particularly suited to modern women's health issues. Its action on menstrual, menopausal, reproductive, and emotional disorders makes it indispensable in contemporary clinical practice. Individualization of prescription based on Hahnemannian principles ensures effectiveness and safety. Sepia not only alleviates physical complaints but also restores emotional balance, improves vitality, and enhances quality of life. In a world of increasing stress, hormonal imbalance and lifestyle-induced disorders, Sepia stands out as a key remedy supporting modern women's holistic health.

References

1. Hahnemann, S. (1842). Organon of Medicine (6th ed.). B. Jain Publishers.
2. Kent, J. T. (1996). Repertory of the Homoeopathic Materia Medica. B. Jain Publisher
3. Mathie, R. T., et al. (2013). Homeopathy for female reproductive disorders: Systematic review. Homeopathy, 102(2), 85–96. <https://doi.org/10.1016/j.homp.2013.02.00>
4. Boericke, W. (2002). Pocket Manual of Homoeopathic Materia Medica. B. Jain Publishers.
5. Sankaran, R. (2004). The Spirit of Homoeopathy. B. Jain Publishers.
6. Central Council for Research in Homoeopathy (CCRH). (2020). Research on Women's Health and Homoeopathy. Ministry of AYUSH, Government of India.

Voices of Dissent : Ishar Singh Majhail and the politics of Resistance in British Punjab

Dr. Ram Singh Gurna

Supervisor

Sandeep Kaur

Research Scholar

Department of History, Desh Bhagat University, Mandi Gobindgarh, Punjab

Abstract

Ishar Singh Majhail played a prominent role in the Indian freedom movement and was also an influential Sikh political leader and activist. He actively participated in various movements and campaigns against British colonial rule in Punjab. He dedicated himself to the Gurdwara Reform Movement, challenging the entrenched control of Gurdwaras by corrupt mahants. His commitment to the cause led to multiple arrests, including during the Guru Ka Bagh Morcha in 1922 and the Jaito Morcha in 1924, resulting in several terms of imprisonment. Ishar Singh Majhail's activism extended into agrarian issues, particularly through his work with the Akali Dal, where he emerged as a prominent advocate for the rights of Sikh farmers. He championed the formation of Kisan Sabhas to strengthen the peasant movement and led numerous protests throughout the 1930s against oppressive British policies that adversely affected agricultural communities. While aligning with the Indian National Congress, Ishar Singh Majhail remained firmly committed to Sikh interests. He participated in key political events, including the Akali Conference of 1938 and the Sixth All India Akali Conference in 1945. At these forums, he vocally opposed the partition of India and the creation of Pakistan, instead advocating for Sikh rights and autonomy. Ishar Singh Majhail also held esteemed positions within Sikh religious institutions. He served as Vice-President of the Darbar Sahib in Amritsar and later as its President from 1939 to 1949. In the 1946 elections for the Punjab Provincial Legislative Assembly, he was elected as a member and served until 1951.

Keywords: Akhand Path, Akali, Abayana, Akal Fauj, Gurdwara, Guru ka Bagh, Jatha, Jathedar, Kisan, Majhail, Morcha, Kisan Sabha, Zamindar.

Ishar Singh Majhail was born in January 1901 in the village of Sarai Amanat Khan, located in the Amritsar district of Punjab.¹ His father, Assa Singh, migrated to Indonesia in search of better employment opportunities, where he later passed away.² Ishar Singh was raised in India by his mother, Basant Kaur, whose influence played a significant role in shaping his character.³ After completing high school, Ishar Singh was offered a teaching position in Kokari Kalari, Firozpur district.⁴ However, he declined the job to join the Akali movement, which aimed to reform Gurdwara management and liberate Sikh shrines from corrupt mahants.⁵ His activism led to his arrest during the Guru ka Bagh agitation in 1922, resulting in a six-month prison sentence.⁶ In 1923, he was again arrested for participating in the Jaito Morcha and sentenced to two years in prison.⁷

Ishar Singh Majhail was imprisoned for his active role in the Gurdwara Reform Movement, a campaign aimed at liberating Sikh gurdwaras from corrupt mahants and securing Sikh control over their religious institutions.⁸ The eventual passage of the Sikh Gurdwara Bill, which addressed many of the community's demands, was the result of the tireless efforts of Akali leaders such as Ishar Singh Majhail, Amar Singh Jhabal, and Master Tara Singh.⁹ However, while the legislation was a victory, the British government imposed conditions on the release of Akali leaders and thousands of other imprisoned participants to maintain its legislative dominance. Although many Sikh prisoners, including leaders like Sardar Bahadur Mehtab Singh and Giani Sher Singh, agreed to these terms, seeing them as symbolic rather than substantive, others refused on principle.¹⁰ Ishar Singh Majhail, along with Jathedar Udham Singh Nagoke, Master Tara Singh, and Teja Singh Samundari, rejected the conditional release, viewing it as an insult to Sikh honour. The Shiromani Akali Dal also condemned

the British- imposed conditions, labelling them unjust, humiliating, and a violation of Sikh dignity. As a result, these steadfast leaders remained in prison.

This division in strategy led to a significant split within the Akali Dal during a meeting in Lahore. One faction, led by Sardar Bahadur Mehtab Singh, accepted the conditions, while the original founders of the party opposed this move, seeing it as a betrayal of Sikh religious principles.¹¹ Upon their release, the Mehtab Singh group reorganized the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee and elected Mehtab Singh as its President on January 30, 1926.¹² His election triggered widespread protests and deepened the rift within the Akali Dal. Following his eventual release, Ishar Singh Majhail, alongside other like-minded leaders, refused to cooperate with the SGPC leadership, asserting that those who had accepted British conditions were unfit to manage Sikh institutions. They launched a campaign against the Mehtab Singh faction and advocated for the release of remaining imprisoned leaders. Under mounting pressure, Sardar Bahadur Mehtab Singh resigned from the SGPC presidency. Subsequently, on June 18, 1926, the Punjab Government conducted the first elections for the Gurdwara Central Board under the provisions of the Gurdwara Act of 1925.¹³ Due to the persistent efforts of Ishar Singh Majhail and his associates, the Shiromani Akali Dal secured a decisive victory, winning 84 out of 120 seats, while the Sardar Bahadur Party managed only 26.¹⁴ These developments ensured that the SGPC and the Akali Dal remained independent of British influence and solidified their position as the central religious-political institutions representing the Sikh community.¹⁵

Ishar Singh Majhail also offered unwavering support to the Desh Bhagat Parivar Sahayak Committee, an organization founded by the renowned Ghadarite leader Baba Wasakha Singh to assist the families of Indian freedom fighters. In 1927, Majhail travelled to Burma with Baba Wasakha Singh on a fundraising mission to support the committee's efforts in aiding the families of patriots. That same year, the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee (SGPC) established the Shahid Sikh Missionary College to train Sikh preachers and promote religious education. Ishar Singh Majhail enrolled in the college's inaugural two- year program and successfully completed it. However, despite his missionary training, he remained deeply drawn to political activism. During this period, Jathedar Udham Singh Nagoke emerged as a key mentor and guide in his political journey.¹⁶

Ishar Singh Majhail played a significant role in the peasant movement and became an active member of the Akali Dal. Recognizing the importance of uniting the farming community, Ishar Singh Majhail and other Akali leaders advocated for the establishment of Kisan Sabhas. They believed that such organizations would bolster political influence and prevent Sikh farmers from falling under communist sway. To this end, they proposed the formation of a provincial Kisan Sabha along with a working committee. The Kisan Sabha initiative aimed to engage Sikh youth by encouraging their participation in the movement. It also included plans to establish educational institutions under the council's guidance, hold summer orientation programmes led by nationalist professors, teachers, and students, and promote the creation of farmers', workers', and students' organizations through study circles and night schools.¹⁷

Ishar Singh Majhail and his colleagues organized numerous protests across Punjab against the new land settlement policies. One such major event occurred on January 22, 1930, in the village of Pheruman, where a large gathering of Zamindars convened to oppose the new settlement and establish Zamindar Sabhas. A delegation from the 'Zamindar Sabha Amritsar' attended, including Ishar Singh Majhail, Amar Singh Jhabal (President), Jathedar Udham Singh Nagoke (General Secretary),

Jathedar Inder Singh, and Darshan Singh Pheruman (General Secretary of the District Congress Committee, Amritsar). During this assembly, Ishar Singh Majhail delivered powerful speeches condemning the settlement and criticizing British policies that adversely affected the farming community. He consistently raised his voice against anti-farmer policies, boldly speaking out against the measures imposed by the British colonial administration, which he believed were exploitative and unjust.¹⁸ Through speeches, protests, and organized movements, Ishar Singh Majhail highlighted the hardships faced by the agrarian community and called for fair treatment, equitable land settlements,

and the protection of farmers' rights.¹⁹ His involvement in the Akali Dal, along with his efforts to establish the Kisan and Zamindar Sabhas, reflected his unwavering commitment to mobilizing Sikh peasants, resisting oppressive colonial land policies, and safeguarding their socio-economic interests.²⁰

Ishar Singh Majhail firmly adhered to the principle of non-violence and aligned himself with the Indian National Congress. He played an active role in the Civil Disobedience Movement, participating in picketing campaigns against foreign-made goods, liquor, and other symbols of British colonialism.²¹ These actions were not only forms of resistance but also powerful demonstrations of solidarity with the wider freedom struggle.²² In 1930, due to his involvement in the movement, he was arrested and sentenced to six months in Kablepur Jail.²³ However, his sentence was later extended to one and a half years because of his association with a newspaper that published anti-British content. Continuing his commitment to the cause of independence, Ishar Singh Majhail also took part in the Quit India Movement in 1942.²⁴

On June 21, 1936, during a joint meeting of the executive committee of the Shiromani Akali Dal and the Khalsa Darbar, an election board was formed to oversee the forthcoming Punjab Legislative Assembly elections.²⁵ This board comprised prominent leaders such as Ishar Singh Majhail, Jathedar Uddham Singh Nagoke, Master Tara Singh, Mangal Singh, Gurmukh Singh Musafar, Kartar Singh Advocate Kamalpur, Sant Singh, Bhag Singh Advocate, Harcharan Singh Bajwa, among others. Its main role was to supervise the application process for candidates contesting the elections under the Akali Party banner. Ishar Singh Majhail and the board were dedicated to selecting honest and committed individuals who would genuinely represent the Sikh community and work to advance their rights within the legislative framework.²⁶

The Sikh leadership, including Ishar Singh Majhail, Master Tara Singh, Giani Kartar Singh, and Jathedar Uddham Singh Nagoke, was committed to safeguarding the interests of the Sikh community. In 1941, to advocate for the community's future, Jathedar Uddham Singh Nagoke and Giani Kartar Singh held discussions with Mahatma Gandhi, seeking assurances that Sikhs would gain greater political influence after the war.²⁷ However, the Congress leadership failed to provide satisfactory guarantees, leaving Giani Kartar Singh and Master Tara Singh disillusioned with Gandhi's stance. Around this time, Ishar Singh Majhail and his associates were arrested for participating in the Quit India Movement. Following these developments, Giani Kartar Singh and Master Tara Singh began encouraging Sikh enlistment in the Indian Army through the "Khalsa Defence of India League." Their support for the British war effort culminated in the Sikandar-Baldev Pact, which significantly boosted Sikh recruitment and led thousands of Sikh youths to join the military.

In 1942–43, Master Tara Singh and other Akali leaders actively promoted the '*Azad Punjab*' scheme, seeking to establish a separate region to protect Sikh interests.²⁸ However, their efforts to gain support from the colonial bureaucracy, the Muslim League, and the Indian National Congress were largely unsuccessful. At the same time, discussions between

C. Rajagopalachari and Muhammad Ali Jinnah gained prominence, prompting Master Tara Singh to advocate for the creation of a Sikh state. These talks, along with Mahatma Gandhi's engagement with the idea of Pakistan, influenced conversations around potential border demarcation. In anticipation of Pakistan's formation, the Sikh leadership submitted a memorandum proposing a separate Sikh state. This envisioned territory would include areas with a substantial Sikh population, key historical gurdwaras, and provisions for the exchange of populations and properties. Meanwhile, Ishar Singh Majhail and the Nagoke group opposed the '*Azad Punjab*' plan, as they were unwilling to break ranks with the Indian National Congress.²⁹

However, in 1944, after Ishar Singh Majhail and his fellow activists were released from prison, tensions arose between them and the group led by Master Tara Singh and Giani Kartar Singh.³⁰ The Nagoke faction, including Ishar Singh Majhail, favoured cooperation with the Indian National Congress to achieve independence, whereas Master Tara Singh's group followed a different

strategy.³¹ This ideological rift led to a formal split, with leaders such as Ishar Singh Majhail, Jathedar Udham Singh Nagoke, Mohan Singh Nagoke, Darshan Singh Pheruman, Gurmukh Singh Musafir, Partap Singh Kairon, and Prem Singh Prem distancing themselves from Master Tara Singh and his allies.³² At the time, the Nagoke group, which included Ishar Singh Majhail, held a dominant position within the Shiromani Akali Dal, granting them considerable influence in both the *Panthic* sphere and the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee.³³ However, growing internal differences led to a split, with the Nagoke faction breaking away from the Akali Dal led by Master Tara Singh. This division significantly reshaped the political landscape of Punjab, introducing new power dynamics and triggering a wave of mutual accusations between the two factions in their struggle for influence, both before and after independence.

Ishar Singh Majhail played a crucial role in the Shiromani Akali Dal, particularly during the 1945 elections. As a prominent leader, he was deeply involved in the party's political strategies and its efforts to maintain Sikh autonomy amid rising national and communal tensions. His role within the Akali Dal was pivotal in shaping the party's stance on key issues, including its opposition to the partition plan and its resistance to the creation of Pakistan. The Shiromani Akali Dal elections were scheduled for 1945.³⁴ On January 18, 1945, the Executive Committee of the Akali Dal formed a board in Amritsar to oversee the elections. The board included prominent members such as Ishar Singh Majhail, Jathedar Udham Singh Nagoke, Master Tara Singh, Jathedar Pritam Singh, and Giani Kartar Singh, M.L.A. By this time, the Akali Dal had become the dominant political force among Sikhs.³⁵ The party strongly opposed both the Pakistan resolution put forth by the Muslim League and the Communists, who openly supported the Muslim League's demand for Pakistan. Ishar Singh Majhail's active involvement in the formation of the election board in 1945 highlighted his leadership and organizational skills, demonstrating his commitment to the Akali Dal's cause and its efforts to safeguard the interests of the Sikh community.

The All-India Akali Conference held in Gujranwala on September 31, 1945, marked a pivotal moment for the Sikh community. The conference firmly rejected the partition plan and signaled the Akali Dal's strong determination to resist the creation of Pakistan. Ishar Singh Majhail played a symbolic role by hoisting the Sikh flag (Nishan Sahib) before a large audience, emphasizing Sikh unity and the community's resolve against the proposed division of India. His leadership at the conference underscored not only his prominent role but also the broader Sikh resistance to being sidelined in the national debate. The conference resolved to contest the elections on a unified Panthic ticket, advocating for the creation of an independent Sikh state. By the end of October 1945, it became clear that the Nagoke group was facing difficulties in maintaining its pro-Congress position.³⁶ Pandit Jawaharlal Nehru became frustrated with the Nagoke group, particularly because they were part of the Akal Fauj and encouraged Sikh youth to enlist in it to counter the Muslim League's influence.

The 1946 elections marked a significant turning point in the political landscape of Punjab, reflecting the growing tensions between competing political ideologies. The Communist Party, which had established a notable presence in the region, accused both the Indian National Congress and the Akali Dal of conspiring against them. These allegations arose from perceived coordination and seat-sharing arrangements between the Congress and the Akali Dal, which effectively marginalized the Communists in several key constituencies. One of the most contested regions was Amritsar, particularly Constituency No. 136, Amritsar North. Here, Ishar Singh Majhail, a prominent leader of the Akali Dal, stood against Comrade Sohan Singh Josh, a respected figure within the Communist Party.³⁷ This constituency became a focal point of the broader ideological clash unfolding in Punjab.

The Akali Dal, representing Sikh interests and strategically aligned with the Congress on national issues, emerged as a dominant political force in the elections. Under the leadership of figures like Ishar Singh Majhail and Udham Singh Nagoke, the party aimed to consolidate Sikh support and establish its political influence in the region. For the Akali Dal, the 1946 election was not only about defeating the Communists but also about asserting its role in the national independence movement. The electoral rivalry between the Akali Dal and the Communist Party reflected deeper ideological

divides. While the Communists championed the rights of workers and peasants, the Akalis combined religious identity with nationalist aspirations, advocating for Sikh autonomy and safeguarding community interests. By aligning with the Congress, the Akalis positioned themselves within the broader framework of the anti-colonial struggle, while countering the leftist agenda of the Communists.³⁸

Punjab, with its strategic importance and diverse population, became a microcosm of India's broader political contest involving nationalism, religion, and communism. In this critical landscape, Ishar Singh Majhail secured a victory in the Amritsar North constituency, defeating Sohan Singh Josh, and was subsequently elected to the Punjab Provincial Assembly.³⁹ Meanwhile, the 1946 election results revealed overwhelming support among Punjab's Muslim population for the Muslim League and its demand for the creation of Pakistan, with Punjab envisioned as part of the new nation. In contrast, Ishar Singh Majhail and the Nagoke group championed the cause of national unity and strongly opposed both the partition of India and the proposal for a separate Sikh state, as advocated by Master Tara Singh and Giani Kartar Singh. These conflicting positions led to significant ideological differences between Majhail's Nagoke faction and the leadership of Master Tara Singh and Giani Kartar Singh.⁴⁰

The Indian National Congress aspired to a united India, while the Muslim League advocated for the creation of a separate nation, Pakistan, comprising the Muslim-majority regions in the east and west of India.⁴¹ In contrast, the Sikh community in Punjab, being a permanently scattered minority, sought to protect its homeland and ensure its rights.⁴² The communal representation system established by the Minto-Morley Act of 1909 and the Montagu-Chelmsford Reforms of 1919 relegated the Sikhs to a marginalized position, depriving them of adequate representation in the decision-making process.⁴³ In response to these political developments, particularly the Cabinet Mission Plan and the growing demand for Pakistan, the Sikh leadership organized a Joint All-Parties Sikh Conference on June 9 and 10, 1946.⁴⁴ Held in Amritsar, the conference brought together over a thousand representatives from various Sikh organizations. Key leaders in attendance included Ishar Singh Majhail, Jathedar Udham Singh Nagoke, Master Tara Singh, and Giani Kartar Singh. The atmosphere was charged with a deep sense of insecurity and apprehension, which resonated in the impassioned speeches delivered during the event.

At the conference, Ishar Singh Majhail, then a member of the Punjab Legislative Assembly, emphasized that the true adversary was not Mohammad Ali Jinnah or the Muslim community, but rather the British, whom he accused of betraying the nation and instigating division. He urged Sikh youth to be ready to make sacrifices for the protection of their community and proposed the creation of a volunteer corps of two lakh Sikhs to defend their homeland. Ishar Singh Majhail also called for unity among Sikhs and appealed to the Indian National Congress to remain steadfast in its opposition to communalism and to reject the Cabinet Mission's proposals, which he believed posed a serious threat to Sikh identity and national cohesion.⁴⁵

In response to the growing communal tensions and political uncertainty, a meeting of the Panthic Pratinidhi Board was convened on January 30, 1947, in Amritsar. Prominent Akali Dal leaders, including Ishar Singh Majhail, Jathedar Udham Singh Nagoke, Baldev Singh, Swaran Singh, Master Tara Singh, and Giani Kartar Singh, were in attendance. A key topic of discussion during the meeting was the proposal to establish a Hindu-Sikh state in regions where Muslims were in the minority. In February 1947, amid rising unrest and the Muslim League's agitation against the Coalition Government, efforts intensified to organize a private Sikh defence force.⁴⁶ The Sikh leadership called for the reorganization of the Sikh volunteer corps, urging the community to prepare for self-defence.⁴⁷ As a result, the *Akal Fauj* (Immortal Army) was formed as a Sikh volunteer organization.⁴⁸ Ishar Singh Majhail played a central role in its establishment and activities.⁴⁹ Together with his associates, Ishar Singh Majhail travelled across Punjab to mobilize support and strengthen the ranks of the Akal Fauj.⁵⁰ This volunteer force was instrumental in safeguarding Sikh lives, protecting religious sites such as the Darbar Sahib, and defending Sikh rights from attacks by anti-social

elements during a volatile period leading up to India's partition.⁵¹

In April 1947, the leadership of the Akali Dal established an organization called the Shahidi Dal, with Udham Singh Nagoke appointed as its chairman, Ishar Singh Majhail as secretary and Sardar Bhag Singh, a lawyer from Gurdaspur, as treasurer. The primary objective of the Shahidi Dal was to protect Sikh communities living in regions where they were in the minority. Although the organization raised funds, procured weapons, and facilitated the relocation of Sikh farmers to safer areas, these actions were undertaken purely for self-defence.⁵² As secretary of the Shahidi Dal, Ishar Singh Majhail was responsible for coordinating the organization's activities, managing communications, and overseeing the implementation of protective strategies for vulnerable Sikh populations. His role placed him at the centre of planning and executing the Dal's operations, including fundraising, arms acquisition, and the organized movement of Sikh peasants from high-risk zones. Ishar Singh Majhail's involvement reflected his unwavering commitment to safeguarding Sikh lives during the turbulent and violent period leading up to the Partition of India in 1947.⁵³

As the partition of India approached, special meetings of the Western and Eastern Sections of the Punjab Legislative Assembly were held on June 23, 1947, to decide whether the province of Punjab should be divided. Ishar Singh Majhail, along with his close associate Udham Singh Nagoke, participated in these crucial deliberations.⁵⁴ The assembly voted in favour of partitioning Punjab, leading to the creation of two separate legislative bodies: the West Punjab Legislative Assembly (representing the area that would become part of Pakistan) and the East Punjab Legislative Assembly (representing the region that would remain in India).⁵⁵ The final session of the unified Punjab Legislative Assembly was held on July 4, 1947, marking the end of a politically and historically significant era.⁵⁶ This division was part of the broader decision implemented under the June 3, 1947 Plan, which laid out the framework for partitioning British India.⁵⁷ The creation of the two legislative assemblies reflected the deepening communal and political divides, and it formally set the stage for the division of Punjab along religious lines. This division, based on the recommendations of Sir Cyril Radcliffe, who submitted his boundary map on August 9, 1947, resulted in Punjab being split, with only 13 of its original 29 districts remaining in India.⁵⁸ The partition not only divided land but also tore apart communities, families, and deep-rooted cultural bonds, permanently reshaping the region's political and social fabric.⁵⁹

The freedom of our country was achieved through the sacrifices and relentless struggle of freedom fighters like Ishar Singh Majhail.⁶⁰ These fighters also played a crucial role in shaping the nation's political landscape.⁶¹ The life and legacy of Ishar Singh Majhail embody the spirit of resilience, commitment, and service that characterized the Sikh community's contributions to India's fight for independence. His journey, marked by personal sacrifices, imprisonments, and tireless advocacy, highlights the importance of standing up against injustice and oppression. Whether it was his involvement in the Gurdwara Reform Movement, the Guru ka Bagh agitation, or his unwavering support for the Quit India Movement, Ishar Singh Majhail remained resolute in his pursuit of justice and equality.⁶² He also played a significant role in the Election Board and conferences aimed at protecting Sikh rights. His contributions to Sikh politics, social reform, and journalism continue to inspire future generations, reminding us of the lasting legacy of those who devoted their lives to the fight for freedom and equality for all.⁶³

Ref.

1. Balbir Singh, Gursharan Singh, Oral interview no. 84, Ishar Singh Majhail, 28 August 1976, Oral History Cell, Punjab Historical Studies Department, Punjabi University, Patiala, p. 1.
2. Giani Partap Singh, *Akali Lehar de Mahan Neta*, Amritsar, 1976, p. 301.
3. Sadhu Singh Hamdard (comp.), *Abhinandan Granth Ishar Singh Majhail*, Jalandhar, January 5, 1977, pp. 3-4.
4. Ibid, p. 42.
5. Balbir Singh, Gursharan Singh, Oral interview no. 84, Ishar Singh Majhail, 28 August 1976, Oral History Cell, Punjab Historical Studies Department, Punjabi University, Patiala, pp. 3-4.
6. G. A Sundaram, *Guru Ka Bagh Satyagrah*, Amritsar, 1923, pp. 4-5.
7. *Akali te Pardesi*, Amritsar, December 20, 1923, p. 3. Also see, *The Jaito Morcha- 1923* by Bakhshish Singh Nijjar, File no. 192, Ganda Singh Collection, Punjabi University, Patiala, p. 1-6.

8. *Akali te Pardesi*, Amritsar, March 28, 1924.
9. *Asli Kaumi Dard*, Amritsar, August 28, 1925.
10. Mohinder Singh, *Akali Movement*, New Delhi, 1997, pp. 109-110. Also see *Akali te Pardesi*, Amritsar, April 23, 1925
11. Baldev Raj Nayar, *Minority Politics in Punjab*, Princeton Legacy Library, 1966, pp. 64-65.
12. *Asli Kaumi Dard*, Amritsar, August 28, 1925.
13. Shamsher Singh Ashok, *Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee da Panjah Saala Ithihas (1926-1976)*, Amritsar, 2003, pp. 53-55
14. *Akali te Pardesi*, Amritsar, February 5, 1926.
15. Mohinder Singh, *The Akali Struggle A Retrospect*, New Delhi, 1988, pp. 107, 108.
16. Jathedar Uddham Singh Nagoke was a prominent leader in the Indian Freedom Movement, actively participating in the Gurdwara Reform Movement, Civil Disobedience Movement, Quit India Movement and organizing farmers against British exploitation. He was elected to various positions, including the Darbar Sahib Committee (1930- 1933), the District Development Board of Amritsar (1933-1936), and the president of the Shiromani Akali Dal in 1935. Post-World War II, He ventured into electoral politics, serving in the Punjab Provincial Assembly (1946) and the Rajya Sabha (1952-1960). Ishar Singh Majhail and Partap Singh Giani, *Akali Lehar te Azadi de Surbir Jarnail Jathedar Uddham Singh Ji Nagoke*, Amritsar, 1967, pp. 1-10.
17. Giani Partap Singh, *Akali Lehar de Mahan Neta*, Amritsar, 1976, pp. 151-152
18. *Akali Patrika*, Lahore, August 16, 1937.
19. Ajeet Javed, *Left Politics in Punjab 1935-47*, Delhi, 1988, p. 120.
20. *Akali*, Lahore, October 23, 1938.
21. *Shri Guru Nanak Darshan*, Amritsar, October 28, 1920.
22. Balbir Singh, Gursharan Singh, Oral interview no. 84, Ishar Singh Majhail, 28 August 1976, pp. 4-7.
23. Giani Partap Singh, *Akali Lehar de Mahan Neta*, p. 304.
24. *Ibid*, p. 305.
25. *Akali*, Lahore, November 23, 1936.
26. Christine Effenberg, *Political Status of the Sikhs During Indian National Movement 1935-1947*, Delhi, 1989, pp. 90, 91. Also see, *Akali*, Lahore, November 23, 1936
27. J.S. Grewal, *Master Tara Singh in Indian History Colonialism, Nationalism and the Politics of Sikh Identity*, Oxford University Press, New Delhi, 2017, p. 265
28. On June 5, 1943, during a meeting of the Shiromani Akali Dal, Master Tara Singh presented the details of the 'Azad Punjab' scheme. He stated, "In Azad Punjab, the boundaries should be drawn based on the population, property, land revenue, and historical traditions of each community." Just two days later, on June 7, 1943, the Akali Dal formally adopted the Azad Punjab resolution, effectively signaling their acceptance of the Muslim League's demand for Pakistan. However, a proposal calling for a separate and sovereign Sikh state was rejected as an unrealistic and unattainable goal. J.S. Grewal, Master Tara Singh in Indian History Colonialism, Nationalism and the Politics of Sikh Identity, pp. 248-258.
29. *Weekly Vartman*, Amritsar, August 15, 1954.
30. J.S. Grewal, *Master Tara Singh in Indian History Colonialism, Nationalism and the Politics of Sikh Identity*, p. 265
31. Amar Singh Choudhary, Interview by Kirpal Singh and Balbir Singh, Oral History Cell, File No. 6, Punjab Historical Studies Department, Punjabi University, Patiala, 1978, p.5.
32. Jaswant Singh (ed.), *Master Tara Singh Jiwan Sangrash te Udes*, Amritsar, 1972, p. 143.
33. *Weekly Vartman*, Amritsar, August 15, 1954
34. Chhanda Chatterjee, *The Sikh Minority and the Partition of the Punjab 1920-1947*, New Delhi, 2019, p. 142.
35. Shamsher Singh Ashok, *Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee da Panchah Saala da Ithihas (1926-1976)*, Sikh History Research Board, Amritsar, 2003, p. 238
36. Dharam Singh Sahota, *Sikh Struggle for Autonomy 1940-1992*, Garhdiwala, 1993, p. 59.
37. Kripal C. Yadav, *Elections in Punjab 1920-1947*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo, Japan, 1981, p. 95.
38. I. A. Talbot, *The 1946 Punjab Elections*, Modern Asian Studies, Vol. 14, No. 1, 1980, pp. 65-69
39. Sadhu Singh Hamdard, *Abhinandan Granth Ishar Singh Majhail*, p. 39.
40. *Akali*, Jalandhar, August 7, 1956.
41. *Akali Patrika*, Amritsar, October 10, 1948.
42. *Akali*, Lahore, October 1, 1945
43. *Punjab*, Amritsar, October 9, 1945.
44. Dr. Sudarshan Singh, *Punjab da Ithihas (1849-1947)*, Punjabi University, Patiala, 1998, p. 94.
45. Balbir Singh, Gursharan Singh, Oral interview, Ishar Singh Majhail, 28 August 1976, Oral History Cell, Punjab Historical Studies Department, Punjabi University, Patiala, p. 5
46. Ali Raza, *Revolutionary Pasts: Communist Internationalism in Colonial India*, Cambridge University Press,

- 2020, p. 174
47. Government of West Punjab, *Note on the Sikh Plan*, Lahore, 1948, pp. 6-9.
 48. Balbir Singh, Gursharan Singh, Oral interview, Ishar Singh Majhail, 28 August 1976, Oral History Cell, Punjab Historical Studies Department, Punjabi University, Patiala, p. 5.
 49. Giani Kartar Singh Kalas Walia, *Khooni Holiya*, Gurmat Sahit Bahwan, Amritsar, 1947, p. 48- 49
 50. *Daily Vartman*, Amritsar, April 26, 1948
 51. Diljit Singh Pannu, *Jathedar Sohan Singh Jalalusman Abhinandan Granth*, p. 15.
 52. Government of West Punjab, *Note on the Sikh Plan*, Lahore, 1948, pp. 5-7.
 53. Kehar Singh, *Perspectives on Sikh Polity*, New Delhi, 1993, pp. 169-170.
 54. Ajit Singh Sarhadi, *Punjabi Suba the Story of the Struggle*, Delhi, 1970, pp. 117-119.
 55. *The Times of India*, Bombay, August 15, 1947.
 56. *The Hindustan Times*, New Delhi, August 15, 1947. Also see *The Tribune*, Lahore, June 20, 1947.
 57. *East Punjab Legislative Assembly Debates, November 1, 1947*, Vol. 1, No. 1, East Punjab Government Press, Simla, 1947, pp. 1-4.
 58. *East Punjab Legislative Assembly Debates, November 8, 1947*, Vol. 1, No. 7, East Punjab Government Press, Simla, 1948, p. 246
 59. *The Hindustan Times*, New Delhi, August 18, 1947.
 60. Sadhu Singh Hamdard, *Abhinandan Granth Ishar Singh Majhail*, p. 43
 61. J.S. Grewal, *Master Tara Singh in Indian History Colonialism, Nationalism and the Politics of Sikh Identity*, OxfordUniversity Press, p. 265
 62. Partap Singh Giani, *Akali Lehar de Mahan Neta*, pp. 303-304
 63. Sadhu Singh Hamdard, *Abhinandan Granth Ishar Singh Majhail*, pp. 5-8.

A Study of Marketing Problems of Ragi Producer in Mokhada Taluka

Dr. Santosh Gangaram Mengal

Loknete Ramsheth Thajur Arts, Science & Commerce College, Mokhada
Dist. Palghar

Abstract:

India is an agricultural country and one third depends on the agricultural sectors directly or indirectly. Ragi is known as one of the most nutritious cereals. Ragi is one of the important crops that now support the food materials in India. Traditional systems are applied in agriculture marketing in Palghar District. Small farmers did not get benefit of accurate market price. So many farmers are selling their produce in local market as well as Nashik because Storage facility, transportation etc. is not available in rural area. Now a day's few peoples of Mokhada taluka are using online system for marketing of agriculture product. But majority of Ragi farmers facing the marketing problems in Mokhada Takuka. This paper focused on understanding challenges and marketing strategies of the Ragi producers' in Mokhada Taluka.

Keywords: Marketing, Ragi, Challenges.

Introduction:

India is an agricultural country and one third depends on the agricultural sectors directly or indirectly. Mokhada taluka is situated in Palghar district at border of Nashik & Palghar district of Maharashtra. It is situated in the north-eastern corner of the district. It is one of 8 Talukas of Palghar district. It is popular for tribal peoples and hilly area. Waal and Wagh are two main rivers in Mokhada taluka. The rivers are flooded during monsoon season, but significantly dry up during dry months. Peoples of Mokhada taluka growing rice, nagli and vari, the food crops and mangoes, cashew, jackfruit etc., Majority of the land holdings are on slopes as the terrain is hilly. Rice and Paddy cannot be cultivated on slopy lands. Hence, they produce Ragi (nachani) or nagli on such slopes. Traditional systems are applied in agriculture marketing in Palghar District. Small farmers did not get benefit of accurate market price. So many farmers are selling their produce in local market as well as Nashik because Storage facility, transportation etc. is not available in rural area. Specially yet rural area agricultural marketing system has not updated, that's why many farmers as well as wholesalers, retailers, customers have been facing several problems. As the marketable surplus of a farmer increases, the need to have efficient markets becomes crucial.

Now a day's online marketing system is ongoing in agriculture marketing. Now a day's few peoples of Mokhada taluka are using online system for marketing of agriculture product. But majority of Ragi farmers facing the marketing problems in Mokhada Takuka. This paper focused on understanding challenges and marketing strategies of the Ragi producers' in Mokhada Taluka.

Objectives:

- 1) To study traditional and online marketing system of Ragi crop in Mokhada Taluka.
- 2) To note down the marketing problem facing by Ragi produce farmers in Mokhada Taluka.
- 3) To suggest on marketing problems of Ragi Producers in Mokhada Taluka of Palghar District.

Selection of Sample

The respondents for this survey were farmers of Mokhada taluka will be universe of the study. In total 270 respondents will be selected by using convenience sampling method. 05 farmers each from all the 59 villages of the Mokhada taluka are selected as the sample by using convenience sampling method.

Data Analysis & Interpretation:

Sale type of Ragi produce:

The farmers were asked about the place of their transactions. The information collected from their responses is tabulated in the following table:

Table: Sale type of Ragi Produce

Sr. No	Selling Place	No. of Respondents	Percentage
1	Agricultural Produce Market Committee	00	00%
2	Weekly Market	64	21.69%
3	Sale in Retail	67	22.71%
4	Sale through Government Scheme	73	24.74%
5	Sale in Other Taluka or City	91	30.84%
	Total	295	100%

Analysis:

Farmers have sale their produce in weekly market (21.69%), sale in retail (22.71%), Sale through Government Scheme (24.74%) and Sale in Other Taluka or City (30.84%).

Use of online marketing:

Now a days Online marketing system is use in the world but Mokhada is remote and tribal area. Their people are using marketing system as follows:

Table: Use of online marketing

Particulars	Users	Percentage
Users Online Marketing	28	9.49%
Users of Traditional Marketing	267	90.51%

Analysis:

It is observed that only 9.49 % user use online marketing and 90.51% users have use only traditional marketing system for ragi produce. Farmers and traders should use the online marketing system for ragi produce.

Profitability of Ragi Produce:

In our country more than 65% of the total population depends on the agriculture sector for their livelihood. Still the ratio between the number of people dependent on the agriculture sector and the provisional level of the agriculture sector does not match. Those who work as farmers do not feel this occupation profitable.

Table: Profitability of Ragi Producer

Sr. No.	Distance in Kms.	No. of Farmers	Percentage
1	Satisficed	97	32.89%
2	Dissatisfied	198	67.11%
Total		295	100%

Analysis:

It is observed that 67.11% (198 Farmers) recorded their dissatisfaction with the profitability of Ragi Cropping. Only 32.89% (97farmers) are satisfied from profitability of Ragi.

Godown Facility:

Mokhada Taluka is situated in remote and hilly area. Farmers of Mokhada taluka have facing the problem of sufficient storage facility. Status of go down facility of farmers as follows:

Table: Availability of Godown Facility

Sr. No.	No. of Farmers	No. of Farmers	Percentage
1	Available separate Go down for Ragi	26	17.62%
2	Not Available separate Go down for Ragi	269	91.18%
	Total	295	100%

Analysis:

Most of the farmers i.e., 91.18 % Ragi producer Farmers have no separate go down facility for Ragi crop. Only 17.62% are Ragi farmers have separate storage facility for Ragi crop & they can store Ragi in whole year.

Findings:

1. Farmers of Mokhada taluka growing the crops such as rice, ragi, paddy and some other pulses and flowers. Most of the farmers growing rice and Ragi in the Mokhada Tehsil.
2. Government administration not available the Agriculture Produce Market Committee to farmers and traders for sale and purchase of agriculture produce in Mokhada taluka
3. Farmers have sale their Ragi produce in weekly market, retail, Sale through Government Scheme and Sale in nearby other Taluka or City.
4. Majority of Ragi Farmers have insufficient transport facility for sale of Ragi crop in Market and they have not got fair price.
5. Most of Ragi producer are dissatisfied on the profitability from the Ragi Crops.
6. Ragi Producer farmers have not possible on large scale advertisement because they produce Ragi in small scale due to small and hilly farming.
7. Farmers of Mokhada Tehsil have no sufficient storage facility for Ragi crop.

Suggestions:

1. Government should create Agriculture Produce Market Committee on for Mokhada taluka for use of farmers. Ragi Farmers should establish co-operative institution for sale and purchase of Ragi produce.
2. Ragi producer shall reduce the expenditure and increase their profit from Ragi crop in Mokhada taluka.
3. Ragi producer farmers of Mokhada area should use social media with internet for advertisement of their Ragi produce. They should produce some by-product such as Ragi bread, Ragi Malpua, Ragi cookies, roti, Ragi oats ladoo, Ragi dosa, Ragi Mudde, Chakali, cutlates, Khichadi, Pancakes, etc. from Ragi and sale in the market.
4. Youth of Mokhada tehsil shall create awareness about online marketing system in the rural peoples of Mokhada Tehsil.
5. Farmers should establish co-operative transport agencies for suitable services.
6. Government should provide sufficient storage facility to Ragi farmers.

Conclusion:

The study is based on the marketing problems faced by Ragi producers in Mokhada tehsil. This study shows that, updated agriculture marketing system with new technology is suitable for farmers of Mokhada taluka of Palghar district. It also suggested that create awareness in farmers and government for solving the marketing problems faced by Ragi producers of Mokhada Tehsil.

References:

1. Chandrasekaran, M., Anjugam, M., and Balasubramaniam, R. (2017). Strategies for Sustainable Organic Agriculture in Diversified Ecosystem. Innovative Research for Organic 3.0, 2, 9-11.
2. M. Anjugam and T. Alagumani, Marketing Practices and Marketing Efficiency of Organic Minor Millets in Tamil Nadu, India –International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences ISSN: 2319-7706 Volume 8 Number 08 (2019).
3. www.google.com
4. <http://www.ijcmas.com>
5. www.researchjournal.co.in

Battle of Bhangani as Reflected in Bhai Santokh Singh's *Sri Gurpartap Suraj Granth*

Dr. Kuldeep Kaur

Bhai Santokh Singh is an important poet of the early nineteenth century. A number of monumental works are to his credit. Among them are the *Sri Nanak Prakash* and the *Sri Gurpartap Suraj Granth*. The latter narrates the history of the ten gurus as well as the life of Banda Bahadur. In this paper an attempt has been made to analyze the battle of Bhangani fought by Guru Gobind Singh against the hill chiefs from the viewpoint of Bhai Santokh Singh. This battle is of prime importance in Sikh history. Bhai Santokh Singh can be credited for providing a detailed account of Guru Gobind Singh in his work *Sri Gurpartap Suraj Granth*.

Bhai Santokh Singh has mentioned that Guru Gobind Singh was aware about the situation and therefore he started preparing for it. Bhai Santokh Singh mentions that the sangat from various places came to visit the Guru with offerings like horses, weapons and the like. On Baisakhi of 1680, Sangat arrived from Kabul, Balkh, Bukhara, Kamrup, Dhaka, Murshidabad, Kashi etc.¹ A masand named as Duni Chand from Kabul gave a Tambool to Guru Gobind Singh the cost of which was 1.30- 2 lakh rupees² and later it became the cause of battle between hill chiefs and the Sikhs.

ਜੇ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ, ਬਲਖ ਬੁਖਾਰਾ, ਸੰਗਤਿ ਆਵਤਿ ਜਾਤਿ ਹਜ਼ਾਰਾ |
ਨਗਰ ਤੁਲੰਬਾ ਅਰੁ ਮੁਲਤਾਨ | ਨਿਕਟਿ ਦੂਰ ਗਿਨੀਅਹਿ |
ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼ ਕਾਮਰੂ ਆਦਿ | ਢਾਕਾ ਕਾਸ਼ੀ ਫਰਕਾਵਾਦ |
ਪਟਣਾਪੁਰਿ ਮਖਸੂਦਾਵਾਦ | ਪੁਰਿਬੁਰਹਾਨ ਅਕਬਰਾਬਾਦ |
ਦੱਖਣ ਮਹਿ ਉਜੈਨਪੁਰਿ ਰਹੈ | ਬਹੁਰ ਹੋਦਰਾਬਾਦ ਨਗਰ ਹੈ |
ਸਭਿ ਪੁਰਿ ਤੇ ਸਿਖ ਸੰਗਤਿ ਆਵੈ | ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇ ਕਾਮਨਾ ਪਾਵੈ |
ਸਵਾਲਾਖ ਇਕ ਸੰਮਤ ਕੇਰਾ | ਲੇਤਿ ਬਟੋਰਨ ਧਨ ਕਰਿ ਫੇਰਾ |
ਸੇ ਉਚਵਾਇ ਅਨੰਦਪੁਰਿ ਆਨਾ |

*Gurukian Sakhian*²⁵, *Twarikh Guru Khalsa*²⁶ and *Panth Prakash*²⁷ *Guru Gobind Singh: A Biographical Study* mention that the young Guru would meet his daily congregation in a lavish tent of fine silk fabric³ offered by Duni Chand; with elephants and horses as a part of the establishment⁴. (p. 53) Hari Ram Gupta noted this as one of the point of conflict with Kahlur state. (p. 227)

According to *Gurpartap Suraj Granth* another reason for the battle was the visit of Ratan Rai (ruler of Assam) who was the son of Raja Ram Rai of Assam who wanted to meet Guru Gobind Singh. He was born with the blessings of Guru Tegh Bahadur. His father Ram Rai had died when Ratan Rai was still a child. He ordered his ministers to prepare expensive presents for the Guru. An elephant, unique in appearance with a white strip on the tip of its trunk was caught and well trained. He also ordered his artisans to prepare a singular weapon that could play the role of five arms - pistol, sword, lance, dagger and club. When he visited Anandpur Sahib he offered one elephant (prasadi), *Panj Kila Shastar*, five horses⁵. He stayed at Anandpur Sahib for five months⁶.

ਅਦਭੁਤ ਲੀਨਸਿ ਏਕ ਮਤੰਗ |

¹*Sri Gurpartap Suraj Granth*, p.4562, Rut 1, Ansu 17

²*Ibid*, p.4574, Rut 1, Ansu 20

³Hari Ram Gupta, *History of Sikhs (1469- 1708)*, p. 227

⁴J.S Grewal & S.S Bal, *Guru Gobind Singh: A Biographical Study*, Punjab University, Chandigarh, 1967, p. 53

⁵*Sri Gurpartap Suraj Granth*, pp.4578-79, Rut 1, Ansu 22.

⁶*Ibid*, p.4586, Rut 1, Ansu 23.

ਤਿਸੀ ਸੁਪੈਦੀ ਕੀ ਸੁਭ ਧਾਰੀ |

ਪੰਚਕਲਾ ਇਕ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਅਜਾਇਬ | ਤਯਾਰ ਕਰਾਯਹੁ ਅਰਪਨਿ ਸਾਹਿਬ|| 30 ||

ਰਤਨਰਾਇ ਰਹਿ ਕੇਤਿਕ ਮਾਸ | ਪਿਖਿ ਸਤਗੁਰ ਕੇ ਬਿਲਾਸ|

Giani Gian Singh in his *Twarikh Guru Khalsa*⁷, *Panth Prakash*⁸ and *Saroop Singh Kaushish's Guru Kian Sakhian*⁹ have the same opinion regarding the visit of Ratan Rai. *Gurbilas Patshahi* 10 mentions that when Bhim Chand meet to Guru that he asked him to offer this elephant (prasadi)¹⁰. In *Gurbilas Patshahi Daswin* Sukha Singh writes that Sham Sut Sein, a king of the Southern state (Assam) offered many presents to Guru including prasadi, elephant. According to Sikh tradition Raja Ratan Rai who was the son of Raja Ram Rai offered the Prasadi elephant and *Panj kala shastra*¹¹. But Bhagat Lakshman Singh records that apart from thi, sandal wood *chowki* with carved stands, a garland of pearls, a wig bedecked in precious stones and several *thaans* (rolls) of Dacca muslin were offered to the Guru¹². Ganda Singh mentions that the reason of conflict between the Guru and the chief of Kahlur was prasadi presented by Ratan Rai to the Guru¹³.

According to Bhai Santokh Singh another reason that became the cause of the battle between Sikhs and Hill Chiefs was playing of Ranjit Nagara. The masands were worried at the circumstances that were unfolding. The region that fell near Anandpur Sahib was controlled by Bhim Chand. Masands complained to Mata Gujri about the activities of Guru Gobind Rai. Mata Gujri also become worried about the activities of the young Guru and tried to talk with him.¹⁴ But Guru pacified her and continued his activities¹⁵.

Giani Gian Singh (*Twarikh Guru Khalsa*)¹⁶, Koer Singh¹⁷ and Sukha Singh¹⁸ have followed the same line of argument that one of the cause of battle between the Sikhs and hill chiefs was playing of Ranjit Nagara by the Sikhs. *Twarikh Guru Khalsa* mentions the time as *Samant* 1729 B.K (1672). Apart from this Macauliffe states that "out of anxiety, when masands discussed the issue with Mata Gujri, she sent her brother Kirpal and asked him to dissuade her son from beating the drum. He did not agree with Mata and she herself talked to Gobind Rai to which he gave some satisfactory answer. After that, masands directly met the Guru and shared their anxiety regarding the drum beating with him"¹⁹.

According to Bhai Santokh Singh the playing of Ranjit Nagara, maintenance of an army, infusing of egalitarian ideology into the minds of the people, were all regarded as an affront to Bhim Chand's authority and a prelude to the establishment of state within a state. Bhai Santokh Singh mentions that after listening to the noise of Drum, Bhim Chand and other hill chiefs were surprised²⁰. Nevertheless, Bhim Chand and other hill chiefs personally decided to visit the Guru to see things for himself. So they sent a minister for inquiry who told them that Guru Gobind Rai was living at Anandpur on the land brought by his father Sri Guru Tegh Bahadur as a sovereign and was having a large army.²¹

⁷*Twarikh Guru Khalsa*, p.794-795, *Panth Prakash*, p.190.

⁸*Twarikh Guru Khalsa*, p.794-795, *Panth Prakash*, p.190.

⁹*Gurkian Sakhian*, p.87

¹⁰*Gurbilas Daswin Patshahi*, p.79.

¹¹*Gurbilas Daswin Patshahi*, p.79.

¹²J.S Grewal & S.S Bal, *Guru Gobind Singh A Biographical Study*, Punjab University, Chandigarh, 1967, 1987, p. 53

¹³Hari Ram Gupta, *History of Sikhs*, p. 227

¹⁴*Sri Gurpratap Suraj Granth*, p.4588-89, Rut 1, Ansu 24.

¹⁵*Ibid*, p.4596, Rut 1, Ansu 26.

¹⁶*Twarikh Guru Khalsa*, p.798

¹⁷*Gurbilas Daswin Patshahi*, *Ibid*, p.75.

¹⁸*Ibid*, p.69-70.

¹⁹M.A Macauliffe, *The Sikh Religion: their Religion, its Gurus and writings and authors*, p. 5-6

²⁰*Sri Gurpratap Suraj Granth*, p.4596, Rut 1, Ansu 26.

²¹*Ibid*, p.4597, Rut 1, Ansu 26.

*Twarikh Guru Khalsa*²², *Gurukain Sakhian*²³, *Gurbilas Patshahi 10*²⁴, *Gurbilas Patshahi Daswin*²⁵ installed Ranjit Nagara at Anandpur Sahib. Hari Ram Gupta has also mentioned that this drum was beaten as a symbol of sovereignty and it echoed for miles around²⁶. Bhagat Lakshman Singh mentions only about the beating drum without naming it²⁷. Macauliffe mentioned that “several men went to the Guru for enlistment and in this way his army rapidly increased. He now set about the construction of a big drum, without which he deemed his equipment would be incomplete. The work was entrusted to Nand Chand. Guru celebrated with prayers and the distribution of sacred food the completion of the big drum, which he called Ranjit, or victorious on the battlefield. The Sikh tradition supports this evidence”²⁸. *Twarikh Guru Khalsa*²⁹, *Panth Prakash*³⁰ and *Gurbilas Patshahi 10*³¹ and Macauliffe³² agree that playing of Ranjit Nagara and their visit to Anandpur made them jealous of Guru and sowed the seeds of battle.

According to Bhai Santokh Singh, Bhim Chand discussed with his minister and sent his wazir to seek Guru's permission to meet him. Bhim Chand reached Anandpur Sahib and he was received by Guru Gobind Singh³³. He became furious after watching the famous Tambool presented by Duni Chand and gifts presented to the Guru by the Sikhs. Bhim Chand was surprised at the richness and splendor of the young Guru and his confidence as well as devotion of his Sikhs towards him made him insecure. He felt jealous and wanted to own everything that the Guru possessed³⁴. *Twarikh Guru Khalsa*³⁵, *Gurbilas Patshahi 10*³⁶ (Koer Singh), *Gurbilas Patshahi Daswin*³⁷ (Sukha Singh) followed the same view about the visit of Bhim Chand to Anandpur.

Bhai Santokh Singh states that Bhim Chand never became a Sikh of the Guru or his admirer because his ego was hurt. He could never tolerate the glory of the Guru. He wanted to own the Prasadi elephant, so he requested the Guru to give the elephant for betrothal ceremony. Pamma and Kesari Chand came to Guru³⁸ and even offered the payment for it. Guru got angry and refused to hand over Prasadi to the Hill Chiefs. When Bhim Chand came back from Guru's Durbar, he was overcome with envy³⁹. Koer Singh⁴⁰, Sukha Singh⁴¹, Giani Gian Singh (*Twarikh Guru Khalsa*⁴² & *Panth Prakash*⁴³) support this evidence. This evidence has been supported by Macauliffe. But there is a difference. Bhim Chand decided to ask the Guru again to lend him the elephant and other articles of display for the occasion. He accordingly sent his brother-in-law Kesari Chand, Raja of Jaswal and a Brahman with orders to bring what he desired by all possible means. They requested the Guru to lend Bhim Chand the throne, the elephant, the Kabuli (tambool), and the five-fold weapon. Hari Ram Gupta mentions that the Bhim Chand decided to assert his authority over the Guru. He demanded the elephant and the

²²*Twarikh Guru Khalsa*, p.797.

²³*Gurukain Sakhian*, p.83.

²⁴*Gurbilas Patshahi 10*, p.69.

²⁵*Gurbilas Patshahi Daswin*, pp.75-76.

²⁶Hari Ram Gupta, *History of Sikhs*, p. 226

²⁷Bhagat Lakshman Singh, *Life and Works of Guru Gobind Singh*, p. 53

²⁸M.A Macauliffe, *The Sikh Religion: their Religion, its Gurus and writings and authors*, p. 5-6

²⁹*Twarikh Guru Khalsa*, p.799.

³⁰*Panth Prakash*, p.

³¹*Gurbilas Daswin Patshahi*, p.76.

³²M.A Macauliffe, *The Sikh Religion: their Religion, its Gurus and writings and authors*, pp. 6-7

³³*Sri Gurpratap Suraj Granth* pp.4600-4605, Rut 1, Ansu 29

³⁴

³⁵*Twarikh Guru Khalsa*, p.800. *Gurbilas Daswin Patshahi*, p.71

³⁶*Gurbilas Daswin Patshahi*, p.71

³⁷*Gurbilas Daswin Patshahi*, p.85. *Panth Prakash*, p.193.

³⁸*Ibid*, p.4614, Rut 1, Ansu 32.

³⁹*Ibid*, p.4611, Rut 1, Ansu 30.

⁴⁰*Gurbilas Patshahi 10*, p. 71

⁴¹*Gurbilas Patshahi Daswin*, p. 77

⁴²*Twarikh Guru Khalsa*, p. 806

⁴³*Panth Prakash*, p. 193

tent on loan for a few days for the occasion of the betrothal of his son⁴⁴. So he sent his chief priest to Guru and promised him to return back all the gifts after the marriage of his son and further assumed that Guru would be offered 4000 rupees as the rent.

According to *Gurpratap Suraj Granth* the demands of Bhim Chand were refused and it made him angry. He sent a threatening letter to Guru Gobind Singh asked him to give the Prasadi elephant to him if he wanted continue living at Anandpur⁴⁵. He sent the message to other hill chiefs like Raja Jaswalia (chief of Mandi Nagar Suket), Hari chand. A letter was sent to Guru Gobind Singh again repeating the demand for the elephant. Another option given to Guru Gobind Singh was to leave Anandpur or face a battle. Guru Gobind Singh refused first two options and agreed to fight. But the marriage of Bhim Chand's son was near, so he discussed this matter with the other Hill Chiefs⁴⁶. Kirpal Chand Katochiya suggested him to avoid an encounter until the betrothal ceremony is over and Bhim Chand began the preparations for the marriage of his son⁴⁷.

On the other hand, Koer Singh asserts that a letter was sent by Bhim Chand to the Guru to hand over Prasadi elephant or get ready for the battle.⁴⁸ *Twarikh Guru Khalsa* mentions that a letter was sent to the Guru on the suggestion of Kirpal Chand⁴⁹. But *Panth Prakash* mentions that Guru replied to the letter sent by Bhim Chand and sought pardon for not handing over the elephant and also wrote about his readiness for the battle.⁵⁰ *Panth Prakash*⁵¹ and *Twarikh Guru Khalsa*⁵² mention that Bhim Chand and other chiefs started preparation for the battle but delayed the idea on the suggestion of his wife and ministers because of his son's marriage. Bhagat Lakshman Singh, Macauliffe and Hari Ram Gupta acknowledge the views of Bhai Santokh Singh.

Meanwhile according to *Gurpratap Suraj Granth* the glory of Guru Gobind Singh spread like a wild fire in the hilly areas thereby increasing the enmity between Bhim Chand and the Guru. In the meantime, Medani Prakash⁵³ invited the Guru to settle down in his state Nahan, a beautiful place situated on the bank of river Yamuna⁵⁴ and on the top of hills with Sirmaur as its headquarters. The main reason behind the offer to Guru Gobind Singh of Medani Prakash of Nahan was to sort out the border disputes with Fateh Shah. Fateh Shah always created some issues with Medani Prakash and Medani Prakash wanted Guru Gobind Singh's support, therefore he invited the Guru. Guru Gobind Singh was unwilling to leave Anandpur. Mata Gujri, masands and other Sikhs requested Guru Gobind Singh to visit Nahan⁵⁵. According to *Guru Kian Sakhian*, in 1742 B.K, on the day of Baisakhi the wazir of Medani Prakash (chief of Nahan) reached Anandpur Sahib with a request to Guru Gobind Singh to visit Nahan and settle their with his family.⁵⁶ *Twarikh Guru Khalsa* contains detailed information regarding this incident. Koer Singh⁵⁷ and Sukha Singh⁵⁸ mention that the messenger reached Anandpur with a letter from the chief of Nahan containing a request to visit Sirmaur. *The Sikh Religion* authored by Macauliffe mentions that the Raja of Nahan also desired Guru's assistance,

⁴⁴Hari Ram Gupta, History of Sikhs, p. 227

⁴⁵*Sri Gurpratap Suraj Granth*, p.4652, Rut 1 Ansu 41.

⁴⁶*Ibid*, p.4653, Rut 1, Ansu 41.

⁴⁷*Ibid*, p.4656, Rut 1 Ansu 42.

⁴⁸ *Ibid*, p.77.

⁴⁹*Twarikh Guru Khalsa*, pp.808-810.

⁵⁰*Panth Prakash*, p.194

⁵¹ *Panth Prakash*, p.194.

⁵² *Twarikh Guru Khalsa*, p.804.

⁵³**Medani Prakash**– Ruler from 1684 to 1704 of Sirmour, a state situated along the river Yamuna in the Kayadra Dun Valley of the Sivalik hills, was one among the hill chiefs who did not support Raja Bhim Chand of jKahlur in his designs against Guru Gobind Singh. In April 1685, he invited the Guru to spend some time with him at Nahan which had cool climate and abounded in _____. He died issueless in 1704. Vol-III, p.76.

⁵⁴*Sri Gurpratap Suraj Granth*, pp.4660-61, Rut 1, Ansu 43.

⁵⁵*Sri Gurpratap Suraj Granth*, p.4666, Rut 1, Ansu 43.

⁵⁶*Gurkian Sakhian*, p.85.

⁵⁷*Gurbilas Daswin Patshahi*, p.78.

⁵⁸*Gurbilas Daswin Patshahi*, p.88.

which would be useful to him in time of need and accordingly warmly invited him to make a lengthy sojourn in his country⁵⁹ (p. 15).

According to *Gurpratap Suraj Granth* the masands requested Mata and she convinced Guru to visit Nahan. Guru left Anandpur Sahib with his Sikhs and stayed at Kiratpur, then passing through Ropar, they reached Nahan. Guru Gobind Singh selected a place near the bank of Yamuna⁶⁰ and built a fort there (Anandgarh). On one side lived the chief of Sri Nagar and the other side was inhabited by the chief of Nahan. *Twarikh Guru Khalsa* mentions the date of arrival of Guru at Nahan as *Asu, Samant* 1741 B.K.(1684 A.D)⁶¹. The *Bansawalinama* mentions that the Guru was ready to go to Paonta (Nahan) with his army. On reaching Paonta, they went for hunting there.⁶² Koer Singh, Sukha Singh and Giani Gian Singh's *Panth Prakash* just mentions that Guru along with his Sikhs visited Nahan.

Bhai Santokh Singh states that Guru Gobind Singh started living at Paonta⁶³. Giani Gian Singh states in *Twarikh Guru Khalsa* that the chief of Nahan raised a flag at Paonta as a mark of Guru's stay. The Guru selected a place near Yamuna and fortified it. The meaning of Paonta is "feet became stable". The Guru constructed a haveli there in short time.⁶⁴ According to *Guru Kian Sakhian* the Guru left Nahan and reached Paonta. The foundation of Paonta was laid down by Ram Koer from the family of Baba Buddha.⁶⁵ Sukha Singh writes that Guru constructed a fort here for the purpose of battle only.⁶⁶ According to *Panth Prakash*, Guru founded a new town called Paonta and constructed a fort there.⁶⁷ Bhagat Lakshman Singh⁶⁸, S.S Bal⁶⁹ and Macauliffe⁷⁰ have followed same line as evidence that Guru built a fort on Paonta and resided in it. But Hari Ram Gupta also writes that the purpose of Medaini Prakash was to use Sikhs as frontier guards⁷¹.

According to Bhai Santokh Singh the chief of Sri Nagar was Fateh Shah wanted to meet the Guru. Guru Gobind desired that both the chiefs Medani Parkash and Fateh Shah should end border disputes and should live in peace and harmony. With the order of Guru, Kirpal Chand (maternal uncle of Guru Gobind Singh) conveyed the message to Fateh Shah⁷² and Diwan Nand Chand was send with some message to Medani Prakash. After holding the Darbar, Guru invited both the chiefs. They met each other and sorted out their differences⁷³. *Panth Prakash*⁷⁴ and *Twarikh Guru Khalsa*⁷⁵ state that the Guru played the role of intermediary between Medani Prakash and Fateh Shah. ⁷⁶ (p. 18) According to J.S Grewal "the Guru's success in improving the relations between Nahan and Garhwal which was then a miracle. The Guru's approach to the task of bringing the two hostile Hill Rajas closer had been subtle"⁷⁷. (pp. 71-72)

The Guru lived at Paonta where Pir Buddhu Shah⁷⁸ met him. Bhai Santokh Singh states that Buddhu Shah stayed at Damla for some days. The Pathans who had been expelled from Aurangzeb's

⁵⁹*The Sikh Religion*, p. 15

⁶⁰*Sri Gurpratap Suraj Granth*, p.4669-70, Rut 1, Ansu 45.

⁶¹*Twarikh Guru Khalsa*, pp. 15-16

⁶²Kesar Singh Chibbar, *Bansawalinama Dasan Patshahian Ka*, GNDU, Amritsar, p.124.

⁶³*Sri Gurpratap Suraj Granth*, p.4681, Rut 1, Ansu 47.

⁶⁴*Twarikh Guru Khalsa*, p.814.

⁶⁵*Gurukian Sakhian*, pp.85-86.

⁶⁶*Gurbilas Patshahi Daswin*, p.92.

⁶⁷ *Panth Prakash*, p.196.

⁶⁸Bhagat Lakshman Singh, *Life and Works of Guru Gobind Singh*, p. 55

⁶⁹J.S Grewal & S.S Bal, *Guru Gobind Singh A Biographical Study*, p. 64

⁷⁰*The Sikh Religion*, p. 17

⁷¹Hari Ram Gupta, *History of Sikhs*, p. 231

⁷²*Sri Gurpratap Suraj Granth*, pp.4687-88, Rut 1 Ansu 49.

⁷³*Ibid*, p.4690, Rut 1, Ansu 50.

⁷⁴ *Panth Prakash*, p.196.

⁷⁵ *Twarikh Guru Khalsa*, p.814.

⁷⁶M.A Macauliffe, *The Sikh Religion: their Religion, its Gurus and writings and authors*, p. 18

⁷⁷J.S Grewal & S.S Bal, *Guru Gobind Singh A Biographical Study*, p. 72

⁷⁸**Buddhu Shah (1647-1704)**— a Muslim divine whose real name was Badr-ud-din and who was an admirer of Guru Gobind Singh, was born on 13 June, 1647 in a prosperous Sayyid family of Sadhaura in present day Ambala district of

army were also living there. Aurangzeb had declared that these Pathans should not be enrolled in any army, therefore they had no job. They arrived at Sdora to meet Pir Buddhu Shah and state their problems. These five hundred Pathans along with the Pir went to Paonta and met Guru Gobind Singh⁷⁹. The Guru accepted the request of Pir Buddhu Shah and asked the Pathans and their sardars Bhikhan Khan⁸⁰, Kale Khan⁸¹, Nijabt Khan and Hiyat Khan⁸² to join the army at one rupee for each horseman and five rupees to each sardar (leader). This expansion of army and their daily activities like practice of the weapons, playing hunting and horse riding etc⁸³ worried all hill chiefs. The recruitment of the Pathans can be assumed as one cause of conflict with the Mughal state as Aurangzeb had prohibited such recruitment and hill chiefs had lodged a complaint to the Mughal emperor regarding the recruitment of Pathans by the Guru. But Bhagat Lakshman Singh writes that Pir Buddhu Shah was touring in the region when he came to know about Guru Gobind Singh and went to pay his homage to Guru. It was at that time the Pathans met him.

Panth Prakash mentions the number of Pathans was four hundred whereas *Gurbilas Patshahi 10* and Koer Singh mention their number as five hundred Pathans.⁸⁴ Hari Ram Gupta⁸⁵, Bhagat Lakshman Singh⁸⁶, Macauliffe⁸⁷, J.S Grewal & S.S Bal⁸⁸, Teja Singh and Ganda Singh⁸⁹ have analysed the total numbers of Pathan as five hundred.

Immediate cause of battle

According to Bhai Santokh Singh Fateh Shah sent an invitation to Guru Gobind Singh for the marriage of his daughter with the son of Bhim Chand, Ajmer Chand. Guru did not want to attend the marriage himself due to issues with other hill chiefs. So, he sent Nand Chand to Srinagar with a Tambool worth of one lakh and his blessings for Fateh Shah's daughter.⁹⁰ *Twarikh Guru Khalsa and Gurbilas Patshahi 10* have stated that Guru did not attend the marriage of Fateh Shah's daughter. *Panth Prakash* mentions the Guru sent the tambool of worth one lakh for the marriage of Fateh Shah's daughter.⁹¹ Bhagat Laksman Singh has mentioned that Guru did not accept the invitation because he did not want to rekindle jealousy of Bhim Chand. In order to show that he valued the friendship of Fateh Shah, he sent Diwan Nand Chand and Daya Ram with a hundred *sawars* to present the *tambool*⁹².

According to *Gurpratap Suraj Granth* the marriage party reached near Paonta. They were stopped by Guru Gobind Singh in the area of Paonta (Nahan) between Kehlur and Garhwal. So in order to reach Garhwal Bhim Chand and marriage party had to cross Paonta where Guru Gobind Singh

Haryana. Because of his supporting and silent nature during his early childhood he was given the nickname of Buddhu which struck to him permanently. He was married at the age of 18 to a pious lady. Nasiron who was sister of Said Khan, later a high ranking officer in the Mughal army. Usman Khan to chastise the Peer. The latter marched on Sadhama, arrested Buddhu Shah and had him executed on 21 March 1704. Vol.I, p.410.

⁷⁹*Sri Gurpratap Suraj Granth*, pp.4698-99, Rut 2, Ansu 1.

⁸⁰**Bhikhan Khan (d.1688)** – was Pathan who had served in the Mughal Army before joining Guru Gobind Singh as Paonta Sahib on the recommendation of Peer Buddhu Shah of Sadhaura. He had one hundred soldiers under his command, but he crossed over to the hill rajahs on the eve of Battle of Bhangani. (Vol-I, p.356)

⁸¹**Kale Khan** – one of the Pathan officers who had joined service under Guru Gobind Singh at Paonta Sahib after their dismissal from the Mughal army. He is said to have remained steadfast in his devotion to the Guru and his troops fought on his side in the Battle of Bangani. (Vol.II, p.414.)

⁸²**Hayat Khan**, one of disbanded officials in the Mughal army, who along with the hunderen Pathan soldiers, was recruited by Guru Gobind Singh at Paonta Sahib on the recommendation of Peer Buddhu Shah of Sadhaura. Vol.II, p.267.

⁸³*Ibid*, pp.4700-4701, Rut 2, Ansu 1.

⁸⁴*Gurbilas Patshahi 10*, p.93.

⁸⁵Hari Ram Gupta, *History of Sikhs*, p. 234

⁸⁶Bhagat Lakshman Singh, *Life and Works of Guru Gobind Singh*, p. 56

⁸⁷M.A Macauliffe, *The Sikh Religion: their Religion, its Gurus and writings and authors*, pp. 18-20

⁸⁸J.S Grewal & S.S Bal, *Guru Gobind Singh A Biographical Study*, p. 73

⁸⁹Teja Singh & Ganda Singh, *A Short history of Sikhs(1469-1707)*, Publication Bureau, Patiala, p. 62

⁹⁰*Ibid*, pp.4734-35, Rut2, Ansu 10.

⁹¹*Panth Prakash*, p.197.

⁹²Bhagat Lakshman Singh, *Life and Works of Guru Gobind Singh*, p. 60

was residing as he was doubtful of Bhim Chand and his marriage party. The chief Gopal Gularia, Jaswal (chief of Mandi Suket) and Haduri and Kesari Chand were also present there⁹³. They decided that it would not be wise to indulge in battle and they must proceed for marriage ceremony. Hill chiefs sent a wtheazir to convince Guru to go back to Anandpur. But he refused the proposal and also refused to give way to the whole procession. The wazir went back.⁹⁴ *Gurbilas Patshahi 10*⁹⁵ (Koer Singh) and *Gurbilas Dasvin Patshahi*⁹⁶ (Sukha Singh) endorse the view but also mentions that Bhim Chand had started his journey with a large army from 22 states. Macauliffe, on the other hand mentions that hill chiefs like Raja Bhim Chand, Raja Kesari Chand, Raja Gopal, Raja Hari Chand and the Rajas of Kangra, Mandi and Suket, proceed towards the state of Srinagar⁹⁷. (PP. 24-25)

Bhai Santokh Singh mentions that the wazir of Bhim Chand told the marriage party that the Guru was not willing to give way and he was ready for the battle. The wazir further suggested that only groom and two or three follow this route to reach Garhwal and the rest could take a different route. Bhim Chand and Gopal were shocked and did not agree with him but they had no other option⁹⁸. Therefore, he sent his son along with the wazir who were caught by the Sikhs. After a conversation between the Guru, Tikka (Bhim Chand's son Ajmer Chand) and wazir, they were released. Guru accepted their request and they reached on time for the marriage ceremony⁹⁹ and narrated the whole story to Fateh Shah. But *Gurbilas Dasvin Patshahi* (Sukha Singh)¹⁰⁰, *Twarikh Guru Khalsa*¹⁰¹, Macauliffe¹⁰², Hari Ram Gupta¹⁰³ support this view. Koer Singh further states that the Guru blessed him with things like kundal, horses, and gave him five hundred seven rupees. They reached on time and completed the ceremony.¹⁰⁴

Bhai Santokh Singh states that when Daya Ram and Nand Chand, Sikhs of Guru Gobind Singh, came to know about the misunderstanding between Guru and hill chiefs, they went to Fateh Shah (ruler of Garhwal) and told him that they had arrived there for marriage and Guru had sent his blessings for the couple. They also asked for permission to return to Paonta¹⁰⁵ but permission was refused by Fateh Shah. In the meantime, marriage party reached Sri Nagar. Since many days had passed, Fateh Shah welcomed the marriage party and organized ceremonies related to marriage; gifts that were presented to the bride were displayed in front of all. The gifts presented by Daya Ram and Nand Chand sent by Guru were also displayed. When Bhim Chand heard the name of Guru, he became very angry¹⁰⁶. *Twarikh Guru Khalsa*¹⁰⁷, *Panth Prakash*¹⁰⁸, *The Sikh Religion*¹⁰⁹, *the History of Sikhs*¹¹⁰ and *Life and works of Guru Gobind Singh*¹¹¹ endorse the observation of Bhai Santokh Singh.

According to *Gurpratap Suraj Granth* on this occasion Bhim Chand warned Fateh Shah for having alliance with Guru Gobind Singh and asked him to break all friendship with Guru Gobind Singh. He ordered him to return gifts sent by Guru Gobind Singh and Fateh Shah accepted the

⁹³ *Sri Gurpratap Suraj Granth*, p.4738, Rut 2, Ansu 11.

⁹⁴ *Ibid*, p.4741, Rut 2, Ansu 12.

⁹⁵ *Gurbilas Patshahi 10*, pp.83-85.

⁹⁶ *Gurbilas Daswin Patshahi*, pp.102-103

⁹⁷ M.A Macauliffe, *The Sikh Religion: their Religion, its Gurus and writings and authors*, pp. 24-25

⁹⁸ *Sri Gurpratap Suraj Granth*, pp.4746- 48, Rut 2, Ansu 14.

⁹⁹ *Ibid*, pp.4748-4753, Rut 2, Ansu 15.

¹⁰⁰ *Gurbilas Daswin Patshahi*, pp.103-104.

¹⁰¹ *Twarikh Guru Khalsa*, p.825.

¹⁰² M.A Macauliffe, *The Sikh Religion: their Religion, its Gurus and writings and authors*, p 26

¹⁰³ Hari Ram Gupta, *History of Sikhs*, p. 235

¹⁰⁴ *Gurbilas Patshahi 10*, pp.86-87.

¹⁰⁵ *Sri Gurpratap Suraj Granth*, pp.4753-54, Rut 2, Ansu 14.

¹⁰⁶ *Ibid*, p.4755, Rut 2, Ansu 15.

¹⁰⁷ *Twarikh Guru Khalsa*, p.826.

¹⁰⁸ *Panth Prakash*, p.197.

¹⁰⁹ M.A Macauliffe, *The Sikh Religion: their Religion, its Gurus and writings and authors*, p 26

¹¹⁰ Hari Ram Gupta, *History of Sikhs*, p.235

¹¹¹ Bhagat Lakshman Singh, *Life and Works of Guru Gobind Singh*, p. 60

proposal. Bhim Chand further threatened to Fateh Shah that he will broke all relations with him and will even cancel the marriage of his son with the daughter of Fateh Shah.¹¹²

But according to *Gurbilas Patshahi* 10 (Sukha Singh) Hari Chand, Fateh Shah, Bhim Chand Gopal Gulariya, Jaswalia and others motivated Fateh Shah to prepare himself for battle against the Guru. On this occasion, Bhim Chand arrested Fateh Shah's daughter and pressurized him to accept the proposal of battle against Guru Gobind Singh.¹¹³ *Panth Prakash*¹¹⁴ and Bhagat Lakshman¹¹⁵ Singh have endorse this

Bhai Santokh Singh writes when Daya Ram and Nand Chand came to know about the bad intentions of Bhim Chand, they left the place¹¹⁶ which enraged Bhim Chand. Daya Ram and Nand Chand reached Paonta and told Guru Gobind Singh about the whole situation. After listening to Nand Chand and Daya Ram, Kirpal Chand suggested that battle should be fought near Bhangani which as it was situated near the river Giri or Yamuna¹¹⁷.

Giani Gian Singh¹¹⁸ (*Twarikh Guru Khalsa and Panth Prakash*)¹¹⁹ endorse this evidence but there is little difference between the observation of Bhai Santokh Singh and others. Giani Gian Singh writes that Bhim Chand became jealous and decided to loot the *tambool*, horses, weapons and clothes sent by Guru Gobind Singh for bride as gifts. Daya Ram and Nand Chand left Garhwal alongwith the gifts sent by the Guru, as Fateh Shah had declined to receive the gifts. But Bhim Chand wanted to grab the gifts that were sent by Guru Gobind Singh for the bride. So he sent his armies to chase Nand Chand and Daya Ram and skirmish took place between them and in this skirmish army of hill chiefs was defeated. Sukha Singh¹²⁰, Koer Singh¹²¹, Bhagat Lakshman Singh¹²², Macauliffe¹²³ and Hari Ram Gupta¹²⁴ all support this evidence.

According to *Gurpratap Suraj Granth*, when news about the skirmish with hill troops spread among the Sikhs, the Pathan troops who got frightened and wished to leave the Guru. Kale Khan, leader of the Pathans opposed the decision of his fellow Pathans as he knew it was against the promise that had been made with the Guru.¹²⁵ But other Pathans left the Guru and joined Fateh Shah. The Udasis also left the Guru with the exception of Kirpal Das¹²⁶. After the betrayal of the Pathans the Guru wrote a letter to Pir Buddhu Shah and told him about the betrayal of Pathan soldiers at the last moment before the battle. When he learned about this, Pir Buddhu Shah came with his four sons from Sadora¹²⁷.

Giani Gian Singh (*Twarikh Guru Khalsa*) states that when Pir Buddhu Shah came to know about the betrayal of Pathans, he reached the battlefield with his four sons, two brothers and seven hundred murids¹²⁸ (followers). *Panth Prakash* states that only Afghans who had earlier joined the army of Guru Gobind Singh went with the hill chiefs at the time of battle.¹²⁹ Koer Singh¹³⁰ and Sukha

¹¹²*Sri Gurpratap Suraj Granth*, pp.4758-60, Rut 2, Ansu 15-16.

¹¹³ *Gurbilas Daswin Patshahi*, p.104.

¹¹⁴*Panth Prakash*, p.197.

¹¹⁵Bhagat Lakshman Singh, *Life and Works of Guru Gobind Singh*, p. 60

¹¹⁶*Sri Gurpratap Suraj Granth*, pp.4760-61, Rut 2, Ansu 16.

¹¹⁷*Ibid*, p.4769, Rut 2, Ansu 19.

¹¹⁸ *Twarikh Guru Khalsa*, p.826.

¹¹⁹ *Panth Prakash*, p.197.

¹²⁰*Gurbilas Daswin Patshahi*, p.105.

¹²¹*Gurbilas Patshahi* 10, p.89.

¹²²Bhagat Lakshman Singh, *Life and Works of Guru Gobind Singh*, p. 60

¹²³M.A Macauliffe, *The Sikh Religion: their Religion, its Gurus and writings and authors*, p. 29

¹²⁴Hari Ram Gupta, *History of Sikhs*, p.235

¹²⁵*Sri Gurpratap Suraj Granth*, pp.4772-73, Rut 2, Ansu 20.

¹²⁶*Ibid*, p.4787, Rut 2, Ansu 23.

¹²⁷*Ibid*, p.4780-81, Rut 2, Ansu 22.

¹²⁸*Twarikh Guru Khalsa*, p.828.

¹²⁹ *Panth Prakash*, p.198.

¹³⁰*Gurbilas Patshahi* 10, p.88

Singh¹³¹ also support this evidence. *The life and work of Guru Gobind Singh*¹³² and *The History of Sikhs*¹³³ also support this evidence. Bhai Santokh Singh writes that Bhim Chand along with the other chief of Baidhar (Hill chiefs) and Fateh Shah reached with his troops in the battlefield. Guru Gobind Singh reached the battlefield along with his five cousins: Jit Mal¹³⁴, Sangho Shah¹³⁵, Gulab Chand¹³⁶, Ganga Ram¹³⁷ and Mahri Chand¹³⁸. In the battle, Hari Chand suggested to Fateh Shah that he should order the Pathans to go to the battlefield while they would loot the other party. On the orders of Fateh Shah, Bikhani Khan led the army. From Guru's side Nand Chand and Daya Ram lead the army¹³⁹. In the meantime, Pir Buddhu Shah and his sons also reached the battlefield and attacked the opposite army. In this battle son of Buddhu Shah was killed at the hands of Gopal Chand¹⁴⁰. Mahant Kirpal Das¹⁴¹ attacked Hyat Khan with his wooden weapon (*Kutka*) and killed him on the spot¹⁴².

Sri Gursobha gives a brief detail about the battle but different reference regarding the battle of Bhangani. Sainapati states that Fateh Shah was responsible for this battle as he was jealous of the glory of Guru. He highlights that Sangho Shah died in the battle and the Guru gave the title of as "*Shah Sangram*".¹⁴³ *Bachittar Natak* mentions Fateh Shah was the hill chief who unreasonably indulged in a battle. Some other information is also given¹⁴⁴. *Panth Prakash*¹⁴⁵ and *Gurukian Sakhian* mentions that Fateh Shah was responsible for this battle¹⁴⁶. Sukha Singh (*Gurbilas Patshahi Dasvin*) states that on 1746 B.K, the first battle was fought at Paonta¹⁴⁷. Koer Singh also endorse this evidence.¹⁴⁸ Bhagat Lakshman Singh in *Guru Gobind Singh A Biographical Study, The Sikh Religion and Hari Ram Gupta* endorse the evidence provided by Bhai Santokh Singh.

According to Bhai Santokh Singh; Nand Chand, Sahib Chand, Daya Ram Purohit, Sangho Shah, Jit Mal, Kirpal Mahant, Ganga Ram, Mahri Chand, Gulab Chand took part in this battle. Kirpal Chand (maternal uncle of Guru Gobind Singh) also fought in this battle and Sikhs won the battle of Bhangani. *Twarikh Guru Khalsa*¹⁴⁹, *Panth Prakash*¹⁵⁰, *Gurbilas Patshahi 10, GuruKian Skahian, The*

¹³¹ *Gurbilas Daswin Patshahi*, p

¹³² Bhagat Lakshman Singh, *Life and Works of Guru Gobind Singh*, p. 61

¹³³ Hari Ram Gupta, *History of Sikhs*, p.236

¹³⁴ **Jai Mal**, a cousin of Guru Gobind Singh, was the son of Bhai Sadhu a Khalsa Khatri of Malla, in present day Faridkot district of the Punjab and Bibi Viro. Vol.II, p.385.

¹³⁵ **Sango Shah**, known as Sangram Shah, the elder son of Bhai Sadhu and Bibi Viro (daughter of Guru Hargobind and one of Guru Gobind Singh's cousin. Vol.IV, p.45.

¹³⁶ **Gulab Chand**, son of Bhau Sadhu of village Malla in Faridkot district of the Punjab and Bibi Viro, daughter of Guru Hargobind, Guru Gobind Singh described Gulab Chand in his account of the battle in his political work *Bachittar Natak*.

¹³⁷ **Ganga Ram**, was one of the five sons of Bhai Sadhu and Bibi Viro, who formed part of Guru Gobind's retinue of Paonta. Vol.II, p.51.

¹³⁸ **Mahri Chand**, one of the five brave sons of Bibi Viro, who along with his brothers, took part in the Battle of Bhangani on 18 September, 1688. Vol.II, p.16.

¹³⁹ *Ibid*, p.4795, Rut 2, Ansu 25.

¹⁴⁰ *Ibid*, p.4797, Rut 2, Ansu 26

¹⁴¹ **Kirpal Das Mahant**, an udasi prelate, was putting up with Guru Gobind Singh at Paonta Sahib at the time of the commencement of the battle of Bhangani, those of Guru Gobind Singh in 1688. As his followers not given to fighting ways, fled Mahant Kirpal Das stayed back and joined action, flourishing his heavy mace or club. He was totally inexperienced in the art of war. Yet he engaged the pathan chief, Hayat Khan who dealt out a heavy blow with his sword. He smote Hayat Khan's head with his wooden truncheon so mightily that his skull was crushed. Mahant Kirpal Das was later Keeper of the udasi dera at village Hehar in Ludhiana district. He was visited by Guru Gobind Singh after the battle of Chamkaur. He, as a mark of respect, gave his shoulder to the palanquin on which Guru was carried to the next village of Rajoana. Vol.II, p.513.

¹⁴² *Ibid*, p.4803, Rut 2, Ansu 3.

¹⁴³ Sainapati, Sri Gursobha, (ed.) Ganda Singh, Publication Bureau, Punjabi University, Patiala, pp. 69-70.

¹⁴⁴ Guru Gobind Singh, *Bachittar Natak*, Trans. Dr. Jodh Singh, pp.167-173.

¹⁴⁵ *Panth Prakash*, pp.199-200.

¹⁴⁶ *Gurukian Sakhian*, p.92.

¹⁴⁷ *Gurbilas Daswin Patshahi*, p.116-117.

¹⁴⁸ *Panth Prakash*, p.93.

¹⁴⁹ *Twarikh Guru Khalsa*, p.835.

¹⁵⁰ *Panth Prakash*, p.200.

life and work of Guru Gobind Singh, History of the Sikhs The Sikh Gurus 1469-1708, The Sikh Religion and Guru Gobind Singh A Biographical Study also support this evidence.

Bhai Santokh Singh states that after the battle Pir Buddhu Shah met Guru Gobind Singh for his blessings. The Guru gave him his own red dastar, a comb with hair and a small sword. It was Guru's way of honouring him. Guru also gave him five thousand rupees to distribute among his murids as blessings of the Guru.¹⁵¹

After the success in the battle Guru Gobind Singh left Paonta and reached Kiratpur Sahib. After the arrival of the Guru, Sikhs from far-off places arrived at Kiratpur Sahib for blessings of Guru. After a few days, they went to Anandpur. There are various opinions regarding Guru's movement from Kiratpur to Anandpur. Guru Gobind Singh writes in *Dasam Granth* that after the victory in the battle of Bhangani, he reached Anandpur Sahib and made it firm like Kahlur||36||. Those who did not participate in the battle were asked to leave the township (for another place because now it was understood that the battles would go on in one or the other form). While the others were honoured with wealth and weapons nothing is mentioned about Buddhu Shah and Bhim Chand.¹⁵² Sainpati writes that Guru and his Sikh left Paonta and reached Anandpur.¹⁵³ *The Sikh Religion, Twarikh Guru Khalsa and Panth Prakash*, Bhagat Lakshman Singh, Hari Ram Gupta also support this view. Koer Singh simply mentions that after the battle, Guru and Sikh forces marched towards Anandpur. They passed through Kiratpur and reached at Anandpur but Saroop Singh Kaushish writes that after the battle, the Guru ordered Diwan Nand Chand to collect the dead bodies of Sikhs who died in the battle. Their dead bodies were cremated near the banks of river Yamuna. A religious congregation was held and thereafter the Guru left Paonta and reached Anandpur.¹⁵⁴

Gurbilas Dasvin Patshahi (Sukha Singh) mentions that the battle took place in 1746 B.K. (1689),¹⁵⁵ *Gurbilas Patshahi 10* (Koer Singh) states it took place in 1745 B.K. (1688).¹⁵⁶ *Panth Prakash* states it happened in 1743 B.K. (1686),¹⁵⁷ and *Twarikh Guru Khalsa* states it occurred in 18 Baisakh, 1744 B.K. (1687).¹⁵⁸ According to *Bhat Vahis* battle of Bhangani took place in 1745 B.K. (1688).¹⁵⁹ *The Encyclopaedia of Sikhism* mentions the date of battle as 18 September 1688 A.D.¹⁶⁰ Bhai Kahn Singh Nabha gives the date of the battle of Bhangani as 18 Vaisakh, 1746 B.K. (1689 A.D.).¹⁶¹ On which date battle of Bhangani took place itself is a matter of probe as *Gurpratap Suraj Granth* does not mention when this battle took place but the contemporary and later contemporary source have given different months and dates.

To conclude Bhai Santokh Singh mentions that Bhim Chand became jealous of Guru Gobind Singh. He saw Guru's prestige and felt ashamed. He sent his wazir twice but the Guru refused all offers. Bhim Chand could not tolerate it. He looked for an excuse for the battle. He gave offers to Guru: first to give the Prasadi elephant, second to leave Anandpur and third was to face the battle. *Twarikh Guru Khalsa* also supports this evidence. But *Panth Prakash* mentions about only two offers: one was about Prasadi elephant and second to leave Anandpur. He delayed the idea of battle because of the marriage of his son. In the meantime, Medani Prakash invited Guru at Nahan. Fateh Shah, chief of Sri Nagar always created problems. The Guru established Paonta and carried on his activities from there. Fateh Shah invited the Guru for his daughter's marriage. The Guru sent Diwan Nand Chand with many costly gifts and a precious *tambool*. On the other side the Guru settled down near Paonta and

¹⁵¹ *Sri Gurpratap Suraj Granth*, p.4822, Rut 2, Ansu 32

¹⁵² Guru Gobind Singh, *Bachittar Natak*, Trans. Dr. Jodh Singh, p.173.

¹⁵³ *Sri Gursobha*, p.73.

¹⁵⁴ *Gurukian Sakhian*, p.181.

¹⁵⁵ *Gurbilas Daswin Patshahi*, pp.117.

¹⁵⁶ *Gurbilas Patshahi 10*, p.98.

¹⁵⁷ *Panth Prakash*, p.200.

¹⁵⁸ *Twarikh Guru Khalsa*, p.829.

¹⁵⁹ *Bhat Vahian*, p.647.

¹⁶⁰ Harbans Singh, *Encyclopedia of Sikhism*, Punjabi University, Patiala, p.343.

¹⁶¹ Kahan Singh Nabha, *Mahankosh*, Language Department, Patiala, p.927.

the marriage party could not cross the way. Bhim Chand was very upset but reached the marriage place. He saw the *tambool* which was sent by the Guru and felt jealous and angry. He warned Fateh Shah to return Guru's gift. *Sri Gursobha*, *Bachitar Natak* and *Gurukian Sakhian* mention that only Fateh Shah was responsible for this battle because he was jealous of the Guru's glory. But *Sri Gurpratap Suraj Granth*, *Twarikh Guru Khalsa* and other sources mention that Bhim Chand was responsible for the battle of Bhangani. The immediate cause of this battle was that passage was not given by Guru and second was the *tambool* that was given by the Guru as a gift to Fateh Shah in his daughter's marriage. Sikh tradition has also accepted that the Prasadi elephant was the main reason of this battle fought in 1684 A.D.

"Soil Ecology as a Tool for Sustainable Pesticide Management in Vegetable Systems"

Dr. Vilas B. Ganipurkar

Associate Professor & Head, Dept. of Botany L.B.D.G. Mahavidyalaya, Umri

Abstract

The reliance on chemical pesticides in vegetable farming has escalated into a serious challenge for human health, soil quality, biodiversity, and long-term environmental security. This study explores the role of soil ecology as a scientific and practical tool for minimizing pesticide use in vegetable systems. A field investigation was undertaken in villages of Umri taluka, Nanded district, Maharashtra, where farmers were encouraged to adopt soil health-based strategies. Emphasis was placed on improving fertility status, maintaining nutrient balance, and introducing organic and biological alternatives. Results demonstrated that correcting soil nutrient gaps strengthened crop resilience, enhanced natural pest resistance, and significantly reduced the necessity of chemical interventions. The research underscores integrated soil management and eco-friendly pest regulation as pathways to sustainable cultivation. Overall, the findings reinforce that farmer empowerment through soil ecology knowledge can ensure productive, environmentally responsible, and economically sustainable vegetable farming systems. This work contributes to the broader understanding of aligning agricultural practices with ecological and economic goals.

Key words: Ecology, pesticides, sustainable agriculture, Vegetable system.

Introduction:

Vegetable cultivation plays a vital role in Indian agriculture, providing both nutritional security and livelihood opportunities for rural communities. Despite its importance, the sector faces growing challenges due to the indiscriminate use of chemical pesticides. Farmers often rely heavily on these inputs to manage pest outbreaks and maximize marketable yields. While effective in the short term, such practices generate long-term concerns including declining soil fertility, accumulation of pesticide residues in food, and adverse health risks to farming communities as well as consumers. Moreover, excessive pesticide use disrupts ecological balance, threatening beneficial soil organisms and biodiversity.

In light of these challenges, it is essential to identify sustainable alternatives that can maintain crop productivity while reducing chemical dependency. A promising yet underutilized approach is the systematic assessment of soil health. Through soil testing, farmers gain valuable insights into nutrient availability, organic matter status, and microbial activity—factors directly linked to plant vigor and resilience. Well-nourished plants, supported by biologically active soils, exhibit greater natural resistance to pests, thereby reducing the demand for synthetic pesticides.

Beyond environmental and health considerations, reducing pesticide reliance also carries economic significance. The rising cost of chemical inputs places a heavy financial burden on small and marginal farmers, often trapping them in cycles of debt. Adopting soil-based nutrient management, coupled with organic and biological inputs, not only lowers production costs but also enhances soil fertility and long-term farm productivity. Furthermore, sustainable farming practices align with global and national priorities, such as the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs), which emphasize safe food systems, ecological balance, and rural economic resilience.

The present research, conducted in villages of Umri taluka, Nanded district, investigates the role of soil health assessment and nutrient management in minimizing pesticide reliance in vegetable cultivation. By equipping farmers with soil-based recommendations and encouraging the use of organic and biological alternatives, the study aims to demonstrate that sustainable practices can safeguard environmental health, protect human well-being, and ensure the long-term productivity of vegetable farming systems. This work also highlights the importance of empowering farmers with scientific knowledge, enabling them to balance productivity with ecological responsibility.

Methodology:

This study was conducted in the villages of Umri taluka, Nanded district, Maharashtra, an area where vegetable cultivation is widespread and pesticide use is notably high. The location was chosen due to concerns regarding excessive chemical dependency and deteriorating soil health. A purposive sampling method was applied to select 50 vegetable farmers who were regular users of chemical pesticides in their fields.

Soil sampling was carried out in each selected field following standard protocols. Samples were collected from the 0–15 cm soil depth, with composite samples prepared by mixing soil taken from multiple points in each field. The collected samples were analyzed in the college soil testing laboratory. The parameters examined included macronutrients such as nitrogen (N), phosphorus (P), and potassium (K); micronutrients such as zinc (Zn), iron (Fe), copper (Cu), manganese (Mn), and boron (B); as well as other indicators of soil quality, namely pH, organic carbon percentage, and electrical conductivity.

Alongside soil analysis, a baseline survey was conducted to document farmers' pesticide use practices. A structured questionnaire was employed to gather information on the type, frequency, and dosage of pesticides applied, the crops cultivated, major pest issues, knowledge and perceptions regarding chemical versus organic control methods, and self-reported health problems linked to pesticide exposure.

Following the baseline study, an awareness and intervention program was implemented. Farmers were educated about the significance of soil fertility and its relationship to plant health and pest resistance. Demonstrations were organized on the use of biological alternatives such as neem oil, cow urine extract, and vermicompost. Additionally, ecological farming practices including companion planting, crop rotation, and mulching were introduced to naturally manage pests.

A post-intervention evaluation was conducted after three months. Data were collected through follow-up surveys, field visits, and crop inspections to assess reductions in pesticide usage, changes in pest levels, and improvements in crop health. Comparative analysis was carried out between baseline and post-intervention data. Finally, simple statistical tools were used to analyze results, focusing on percentage change in pesticide use, pest incidence reduction, farmer cost savings, and qualitative feedback on crop quality, market value, and farmer well-being.

Results:**•Soil Nutrient Status:**

Laboratory analysis of 50 soil samples collected from different villages revealed notable nutrient imbalances. Nitrogen was found to be low in 78% of the samples, while 22% showed medium levels. Phosphorus status was similarly deficient, with 80% of soils testing low and only 20% falling within the medium range. Potassium availability was relatively better, with 64% of samples in the medium range and 36% in the high range.

The micronutrient analysis highlighted widespread deficiencies. Zinc was deficient in 96% of the samples, with only 4% showing medium levels. Iron was moderately available in 86% of soils, with low and high levels each reported in 2% of cases. Boron deficiency was particularly severe, with 98% of samples testing low and only 2% reaching the medium range. These findings confirm that the majority of soils under vegetable cultivation suffer from serious nutrient imbalances that likely contribute to crop stress and pest susceptibility.

•Baseline Pesticide Usage:

Before the intervention, pesticide use was found to be excessive and largely unregulated. Farmers applied chemical pesticides 5–6 times per crop cycle, frequently without reference to recommended dosages. Commonly used products included thiamethoxam, profenofos, imidacloprid, cypermethrin, monocrotophos, quinalphos, and chlorpyrifos. The survey revealed that 90% of farmers believed heavy pesticide application was essential for healthy crops. Furthermore, 60% of respondents reported experiencing adverse health symptoms such as skin irritation, breathing difficulties, headaches, dizziness, and eye irritation due to pesticide exposure.

•Impact of Soil-Based Intervention:

Following the introduction of soil testing and nutrient management strategies, substantial changes were observed. On average, farmers reduced chemical pesticide use by 40% within a single cropping season. About 60% of the participants adopted neem-based or cow urine-based biopesticides and incorporated vermicompost into their fields, reducing dependence on synthetic fertilizers. Pest incidence decreased by 20–25%, particularly in the case of sucking pests and leaf borers. Crop quality also improved, with noticeable enhancements in leaf health, color, and fruit size in tomato, brinjal, and cauliflower, resulting in greater market acceptance. Economic analysis showed that farmers saved between ₹10,000 and ₹12,000 per acre due to reduced input costs.

•Farmer Feedback:

The majority of farmers expressed positive attitudes toward the intervention. Approximately 70% indicated their willingness to continue soil-based pest management practices. Many reported that the integration of compost, neem oil spray, and intercropping made farming “less risky and more natural.” Younger farmers, in particular, expressed interest in pursuing certified organic farming in the future. Overall, farmers reported increased confidence in managing crops without over-reliance on chemical pesticides.

•Summary of Findings:

The results clearly demonstrate that correcting soil nutrient imbalances improves plant resistance, reduces pest infestations, and lowers chemical pesticide use. These outcomes benefit both farmers and the environment, providing evidence that soil health management can serve as a sustainable approach to vegetable cultivation.

Discussion:**•Soil Fertility and Pest Vulnerability:**

The results of this study highlight the critical role of soil fertility in determining crop susceptibility to pests. Baseline data indicated that poor soil health, particularly low nitrogen and organic carbon levels, weakened crop vigor. Plants grown under such conditions exhibited stunted growth, making them more prone to pest infestations. This finding supports earlier research emphasizing that nutrient-deficient soils directly increase the likelihood of pest outbreaks, which in turn drives excessive pesticide application.

•Effect of Soil-Based Interventions:

The interventions implemented in this study demonstrated the effectiveness of soil health improvement in reducing pesticide dependency. Practices such as organic matter enrichment, balanced application of NPK, and the use of bio-inputs (e.g., vermicompost, neem-based sprays) improved plant resistance and overall crop quality. A significant decline in pest incidence was recorded, aligning with ecological principles that healthy soils foster resilient crops and a more stable pest–predator balance. These outcomes validate the concept of soil ecology as a sustainable tool for crop protection.

•Farmer Perceptions and Non-Economic Benefits:

Beyond economic savings, farmers reported several qualitative benefits after adopting soil-based practices. These included reduced exposure to hazardous chemicals, better crop taste and color, and improvements in soil texture and structure. Such outcomes suggest that farmers’ motivations extend beyond yield and profit, encompassing health, sustainability, and market reputation. Notably, many participants expressed willingness to continue soil-based management, indicating a positive shift in attitudes toward sustainable farming.

•Challenges in Adoption:

Despite the encouraging results, some challenges were identified. A portion of farmers initially expressed skepticism regarding the effectiveness of non-chemical methods, fearing a potential drop in productivity. Others faced constraints in accessing or preparing bio-inputs such as compost and botanical extracts. These barriers underscore the necessity of ongoing technical guidance, improved infrastructure (e.g., composting units), and strengthened agricultural extension services to ensure long-term adoption of sustainable practices.

•Scope for Long-Term Research:

While the short-term impacts of this study were promising, the sustainability of reduced pesticide practices requires further investigation. Long-term monitoring is essential to assess the effects on soil biodiversity, crop rotation systems, ecosystem services, and resilience against evolving pest populations. Such studies would provide deeper insights into the role of soil ecology in promoting agroecological balance and securing the future of sustainable vegetable cultivation.

Conclusion:

The present study establishes that soil-based strategies offer a viable and sustainable alternative to the excessive use of chemical pesticides in vegetable farming. By identifying poor soil fertility and nutrient imbalance as the root causes of pest vulnerability, the research highlights the importance of soil health as the foundation of crop resilience. Soil testing emerged as a reliable diagnostic tool, enabling precise nutrient corrections that directly enhanced plant vigor and reduced susceptibility to pest attacks.

The integration of organic practices, including biopesticides and compost applications, further restored soil biological activity and supported ecological balance. These measures not only lowered chemical dependency and production costs but also improved crop quality, boosted farmer well-being, and minimized environmental risks. The positive outcomes demonstrate that sustainable soil management can simultaneously address agricultural productivity, human health, and environmental sustainability.

Looking ahead, scaling up these practices requires systemic support. Farmer education, expanded soil testing facilities, and the accessibility of affordable organic inputs are critical to ensuring widespread adoption. Policy interventions should focus on promoting soil health management as part of national agricultural strategies. If implemented broadly, soil-based approaches can contribute significantly to food safety, organic farming promotion, and the long-term sustainability of Indian agriculture.

References:

1. Bell, R. W., & Dell, B. (2008). *Micronutrients for sustainable food, feed, fibre and bioenergy production*. Paris: International Fertilizer Industry Association (IFA).
2. Brady, N. C., & Weil, R. R. (2004). *The nature and properties of soils* (pp. 638–666). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
3. Dazzi, C., & Lo Papa, G. (2022). A new definition of soil to promote soil awareness, sustainability, security and governance. *International Soil and Water Conservation Research*, 10(1), 99–108. <https://doi.org/10.1016/j.iswcr.2021.07.004>
4. Ganorkar, R. P., & Chinchmalatpure, P. G. (2013). Physicochemical assessment of soil in Rajura Bazaar in Amravati district of Maharashtra (India). *International Journal of Chemical, Environmental and Pharmaceutical Research*, 4(2–3), 21–36.
5. Gupta, P. K. (2007). *Soil, plant, water and fertilizer analysis* (2nd ed.). Jodhpur, India: Agrobios.
6. Chatwal, G., & Sharma, H. (2005). *A textbook of environmental studies* (1st ed., p. 281). Mumbai: Himalaya Publishing House.
7. Department of Agriculture and Cooperation, Ministry of Agriculture, Government of India. (2011). *Soil testing in India: Methods manual*. New Delhi: Author.
8. Medhe, S. R., Takankhar, V. G., & Salve, A. N. (2012). Correlation of chemical properties, secondary nutrients and micronutrient anions from the soils of Chakur Tahsil of Latur District, Maharashtra. *Trends in Life Sciences*, 1(1), 1–4.
9. Chaudhari, P. R., Ahire, D. V., Chakravarty, M., & Maity, S. (2014). Electrical conductivity as a tool for determining the physical property of Indian soils. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 4(1), 1–4.
10. Shireen, F., Nawaz, M. A., Chen, C., Zhang, Q., Zheng, Z., Sohail, H., Sun, J., Cao, H., Huang, Y., & Bie, Z. (2018). Boron: Functions and approaches to enhance its availability in plants for sustainable agriculture. *International Journal of Molecular Sciences*, 24(7), 1856. <https://doi.org/10.3390/ijms24071856>
11. Lal, R. (2020). Regenerative agriculture for food and climate. *Journal of Soil and Water Conservation*, 75(5), 123A–124A. <https://doi.org/10.2489/jswc.2020.0620A>
12. Tilman, D., Cassman, K. G., Matson, P. A., Naylor, R., & Polasky, S. (2002). Agricultural sustainability and intensive production practices. *Nature*, 418(6898), 671–677. <https://doi.org/10.1038/nature01014>
13. Pretty, J. (2008). Agricultural sustainability: Concepts, principles and evidence. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 363(1491), 447–465.

A study of NPA written- off by scheduled commercial Banks in India since 2014

Dr. Balkrishna Ambaji Dalvi

Abhinav College of Arts, Commerce and Science, Bhayander.

Abstract

The Indian banking industry is grappling and trying to apply measures to reduce NPA. Despite several existing bad loan recovery options, banks are unable to recover most of their NPA loans. NPA and to write it off has become a topic of discussion in the Indian media when union finance minister Nirmala Sitharaman said in the parliament on 17th March 2025 that Indias scheduled commercial banks have written off 16.35 trillion rupees in the last ten years. Also, on 12th August 2025, Minister of State for Finance, Pankaj Chaudhary said that public sector banks wrote off NPA amount of 5,82,000 crores in the last five financial years. The appalling thing to be underscored here is that only 28% of the written off NPA amount has been recovered from the defaulters by the Public Sector banks. The present study tried to analyse the amount written off by Indian Banks in the last ten years. The study also emphasized on NPAs written-off pertaining to 'Large industries and Services'. Secondary data is being used for the study.

Keywords- Banking industry, NPA, written-off, defaulters, recovery,

Introduction-

Loan is an important financial support provided by banks to large corporate firms, small and medium scale enterprises, and needy individuals to fulfil their short- and long-term requirement. Apart from banks, there are many other financial institutes which lend loans to corporates and other needy ones, but major and big loan amount providers are banks. The interest rates are also attractive and affordable to entrepreneurs who require huge amounts of loan at the inception of their company and during business operations.

Bank provide different types of loans to different parties as per the requirements and repaying capacity of the borrower. Secured and unsecured loans are provided by banks. Mostly and preferably secured loans are provided by banks to borrowers. Banks consider the ratings given by rating agencies and approval of their higher-level executives while sanctioning loans to companies. Various parameters are checked while issuing and dispensing loans. If the borrower failed to repay predetermined interest and principal amount for three consecutive months then that commercial loan amount will be shifted to Non- Performing Asset and if the consumer loan is unpaid for 180 days, then that loan amount will be treated as NPA. Banks keep continuous follow-ups with defaulters for recovery by applying different means. Thousands of crores of loan amounts are issued to companies to start, expand, and diversify their businesses. New companies are not being easily trusted by shareholders for investment but due to the government's business driven policies, banks are compelled to lend loans to newly formed companies too. After continuous follow up with the lenders, if the borrower failed to make a repayment within four years, then banks remove that NPA loan asset from the balance sheet and term it as written-off. NPA Written-off doesn't mean bank forgive that loan amount, rather, banks uses various means stated by RBI for loan recovery like Insolvency and Bankruptcy Code (IBC) 2016, (for corporate loan, the bank can go to (NCLT) National company Law Tribunal) , SARFAESI Act 2002 i.e. Securitisation and Reconstruction of Financial Assets and Enforcement of Security Interest Act, Debt Recovery Tribunal (DRT), Lok Adalat and Settlement Schemes.

Finance Minister Nirmala Sitharaman said in the parliament on 17th March 2025 that the banks have written off 16,35,379 crores NPA loan amounts since 2014, i.e. in the last ten years. The details of the NPA written off amounts given in the data table. On 12th August 2025, Minister of State for Finance, Pankaj Chaudhary said that public sector banks wrote off NPA amount of 5,82,000 crores in the last five financial years. The appalling thing to be underscored here is that only 28% of the written off NPA amount has been recovered from the defaulters by the Public Sector banks.

Objectives.

1. To understand the loans and NPAs in Indian Banks.
2. To analyse the NPA written- off by scheduled commercial Banks in India since 2014.

Table-1, Non-performing Assets (NPAs) Written-off by Scheduled Commercial Banks
(Amounts in crore Rs.)

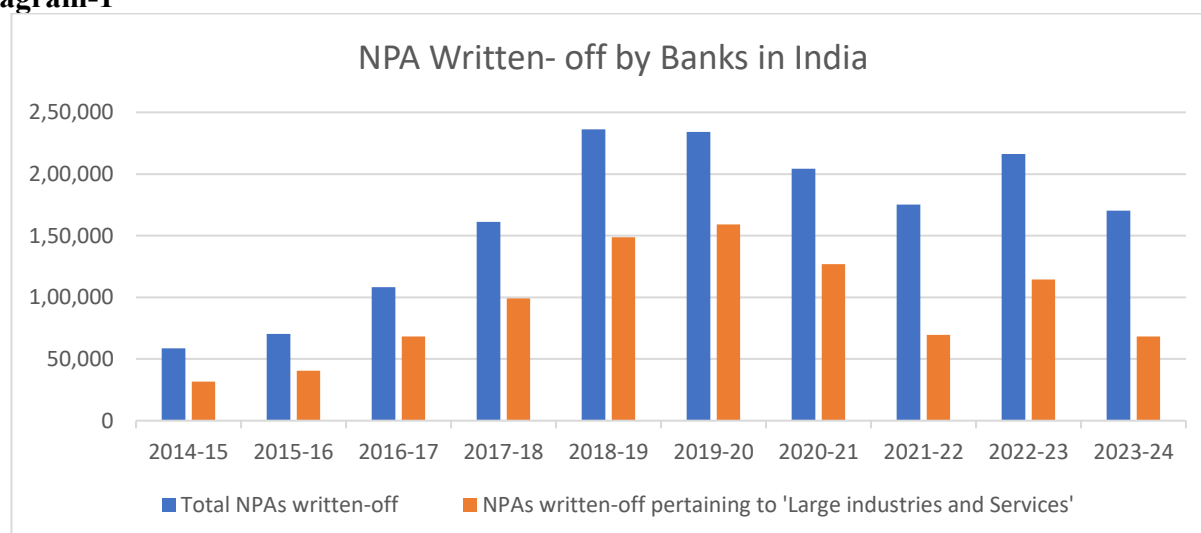
Financial Year	Total NPAs written-off	NPAs written-off pertaining to 'Large industries and Services'
2014-15	58,786	31,723
2015-16	70,413	40,416
2016-17	1,08,373	68,308
2017-18	1,61,328	99,132
2018-19	2,36,265	1,48,753
2019-20	2,34,170	1,59,139
2020-21	2,04,272	1,27,050
2021-22	1,75,178	69,532
2022-23	2,16,324	1,14,528
2023-24	1,70,270	68,366
Total	1635379	927947

Source: RBI &

https://sansad.in/getFile/loksabhaquestions/annex/184/AS227_W20uHe.pdf?source=pqals

The table indicates the NPAs loan amounts written off by Indian Banks. As the Union Finance Minister said in the parliament that 16.35 lakhs crore has been written off by banks in the last ten years. We can see each year's amount in the table. The lowest amount written off in the year 2014-15 was Rs. 58786 crore and highest amount written off was Rs. 2,36,265 crores in the year 2018-19. This whopping amount shows how vulnerable banks are as far as recovery of bad loans is concerned. The second highest loan amount written off was Rs.2,34,170 crores in the year 2019-20.

The NPA written off loan amount pertaining to large industries and services is also huge. The highest NPA loan amount of large industries and services was Rs. 1,59,139 crores in the year 2019-20 and lowest was Rs. 31,723 crores in the year 2014-15. These alarming figures are creating concern in the banking industry as well as in the corporates as to why such large amounts are turning into NPA and consequently lead to written off after four years.

Diagram-1

Conclusions

Increasing bad loans and writing it off in the last ten years is an appalling indicator of the banking performance and overall Indian economy at large. Any country having such a large NPA and compelling banks to write it off is an abysmal scenario. We have seen in table -1, NPA written off from the year 2014 to 2024 is 16,35,379 crore which is the unprecedented huge amount ever written off in the history of banking industry.

There are several measures Reserve Bank of India and scheduled commercial banks are taking to reduce NPA and to recover such bad loans from default borrowers, but still the number of defaulters and NPA amounts are beyond banks' imagination. To reduce NPA, Banks should thoroughly verify the financial health of the borrowers before issuing a loan. A high rate of interest can be charged to loan assets which have high risk. Financial institutes, especially commercial banks should diligently and meticulously double check the creditworthiness of borrowers while sanctioning the loans. Acts which are established for NPA recovery like IBC, SARFAESI Act 2002, DRT are failing to recover the written off amount. Therefore, banks should strictly consider the ratings of only authentic and well reputed credit rating agencies while giving loan approval to big corporates. India has seen several wilful defaulters like Vijay Malaya, Nirav Modi, Mehul Choksi etc who did not repay bank loan and ran away in foreign countries.

Due to demographic dividend, generating employment is an important necessity in India. The Indian government should promote and bolster Indian budding entrepreneurs to start new ventures. Several financial incentives schemes like start-ups and Mudra loans are available to seek financial support from the government. Due to the peril of NPA, banks should not refrain themselves from giving loans, because that will again slower the economy, rather they should initiate multiple ways to recover NPA loans from borrowers.

References

1. Minakshi Rajeev & H.P. Mahesh, Banking Sector Reforms and NPA: A study of Indian Commercial Banks, The Institute for Social and Economic Change, Bangalore, 2010
2. Sulagna Das & Abhijit Dutta, A study on NPA of Public Sector Banks in India, IOSR Journal of Business and Management, Volume 16, Issue-1, Nov 2014.
3. Parameshwara, NPAs and Written off accounts in India, Global Journal For Research Analysis, Volume -3, Issue - 5, May 2014.
4. Swati Raju, Non-Performing Assets of Banks in India: Efficiency in Management, Mumbai School of Economics & Public Policy (Autonomous) University of Mumbai.
5. Santosh Kumar Das & Pradyuman Singh Rawat, Understanding NPAs in Indian Banks: An Analysis of the Role of Banks and Corporate Sector, Institute for Studies in Industrial Development, March 2018.
6. <https://indianexpress.com/article/business/banking-and-finance/public-sector-banks-wrote-off-rs-12-08-lakh-crore-loans-since-fy16-10144803/>
7. <https://www.iba.org.in/depart-res-stcs/key-bus-stcs.html>
8. https://sansad.in/getFile/loksabhaquestions/annex/184/AS227_W20uHe.pdf?source=pqals
9. <https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2146819>
10. <https://www.thehindu.com/business/Economy/psu-banks-write-off-loans-over-582-lakh-crore-in-last-5-years-mos-finance/article69924293.ece>
11. <https://www.thehindu.com/business/Economy/psu-banks-write-off-loans-over-582-lakh-crore-in-last-5-years-mos-finance/article69924293.ece>

From Barber-Shops to Billion Dollar Industry: An Analytical Study of Rise in Male Grooming in Indian Beauty and Personal Care Market

Ms. Jacinta Ashita Tigga

Ph.D Scholar, R. A. Podar College of Commerce and Economics (Empowered Autonomous), Matunga,
Mumbai- 400019.

Dr. (Mrs.) Vinita Pimpale

Professor, Department of Commerce, R. A. Podar College of Commerce and Economics (Empowered
Autonomous), Matunga, Mumbai- 400019.

Abstract

This study explored the transformation of India's male grooming industry, which has evolved from a niche market into a significant economic sector driven by increased awareness of grooming. A simple comparison illustrates this point: Consider the 1990s Indian Cricket World Cup team, where most players had clean-shaven faces, save for a few who sported moustaches. Fast forward to today, and one will see the 2023 World Cup Indian cricketers donning well-groomed beards, clear complexions, and meticulously styled hair.

Despite the industry's rapid growth, research on its visible future trajectory remains limited. This paper mapped key trends, market shifts, and start-up acquisitions that fuelled the demand for male grooming products. Thus, providing a framework for future business and academic research in this dynamic field. Using a qualitative and descriptive approach, the analysis is drawn on annual reports from leading Indian FMCG companies, complemented with insights from business magazines and newspaper articles. It has become evident that E-commerce is a pivotal channel, offering accessibility and catering to the modern Indian man's fast-paced lifestyle, driven by innovation and market expansion.

Key Words: Male Grooming, Men's beauty industry, Start-up Acquisition

Introduction

In recent times, several discussions have been engaged on topics such as remedies for hair fall, acne-prone skin, and even selecting the right shade of concealer. What makes these conversations particularly intriguing is that they are with the male counterparts!

Traditionally, concerns of beauty and vanity were often seen as a female-centric domain. Having said that, gradually we see a significant shift. Whether it's posing for an Aadhaar card photo, curating a polished LinkedIn profile picture, or capturing weekend selfies, men too, are increasingly striving for that elusive "picture-perfect" look.

The conventional stereotypes surrounding men's grooming are rapidly evolving. No longer is grooming merely an aesthetic pursuit; It has become a daily conscious decision to look and feel good in order to operate better. Several factors contribute to this growth, chief among them being an increased awareness and understanding of men's skincare and haircare needs. The distinction between male and female grooming products has become more defined, contributing to a more targeted and effective approach to male grooming.

Another pivotal driver is the societal acceptance of the "beard culture." A simple comparison illustrates this point: Consider the 1990s Indian Cricket World Cup team, where most players had clean-shaven faces, save for a few who sported moustaches. Fast forward to today, and one will see the 2023 World Cup Indian cricketers donning well-groomed beards, clear complexions, and meticulously styled hair. Thus giving rise to a whole new level of innovative products of beard oil, beard grooming kit, beard wax etc. in addition to the ever existing shaving creams, razors and after-shave.

Contrary to popular opinion, India was not slow to embrace men's grooming. The seeds of this industry were sown early on, with television marketing playing a crucial role in shaping consumer

awareness. The 1990s witnessed the debut of Gillette's iconic "The Best a Man Can Get" campaign, while globally renowned Shah Rukh Khan became the face of Emami's "Fair and Handsome" in 2007. More recently, the launch of Old Spice in India, featuring the "Made in India" Milind Soman, further cemented the role of men's grooming in popular culture. These efforts, led by multinational corporations such as Procter & Gamble and Emami, paved the way for a new wave of domestic start-ups like Beardo, The Man Company, and Bombay Shaving Company, which have captured the imagination of a new generation of Indian men.

According to Grand View Research, the global men's personal care market was valued at USD 30.8 billion in 2021, with an anticipated Compound Annual Growth Rate (CAGR) of 9.1% from 2022 to 2030.¹ In India, the men's grooming market is projected to grow at an impressive CAGR of 12.1% from 2024 to 2030, as per MarkNtel Advisors.² These figures reflect a shifting cultural landscape in which personal care and grooming are no longer seen as feminine pursuits, but as essential components of modern masculinity.

As the men's grooming market in India transitions from niche to mainstream, it presents a rich area for academic inquiry, particularly in understanding the underlying factors that drive an evolving consumer behaviour. By examining key industry players, emerging trends, and consumer preferences, this research aimed to provide a comprehensive understanding of the untapped market within the men's grooming sector.

Research Methodology

This study employed a qualitative and descriptive research framework, relying entirely on secondary data sources to trace the trajectory of the male grooming industry in India. The analysis drew from a comprehensive review of academic research papers, published over the past decade. To complement this, the study incorporated a detailed analysis of annual reports from leading Indian FMCG companies. Additionally, business magazines and newspaper articles were utilised to add contemporary, real-world perspectives, thereby enhancing the credibility and depth of the analysis. These sources are pivotal in examining the strategic acquisitions of grooming start-ups and their role in catalysing market expansion, innovation, and brand diversification. The study's implications are significant, potentially guiding future corporate strategies and academic research in understanding market growth, innovation, and industry consolidation. An attempt was made to map trends, market shifts, and the evolving consumer behaviour that have fuelled the growth of male grooming products. The intent was to chart a trajectory for future businesses and academic endeavours to navigate this dynamic and ever-evolving landscape.

Objectives

1. To study the acquisition of start-ups by existing Male Grooming FMCG companies
2. To forecast growth of Male Grooming industry in India

Reviewed Literature

The thematic organisation of the review of literature presents a clearer structure with each theme highlighting a different aspect of the male grooming industry's evolution. The three themes namely Growth and Profitability, Strategic Acquisitions and Product Innovation are central to understanding the dynamics shaping the market.

1. Growth and Profitability

(Investor and analyst call held on September 22, 2023)³ Gillette India Limited reported a 7.5% volume growth for the April-May-June quarter. This growth was attributed to the softening of inflation and

¹ Global men's grooming products market size report, 2030. (2023) <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/mens-grooming-products-market>

² marknteladvisors. (2024, April). India male's grooming market size, share & growth analysis | 2030 [Market Research Reports]. India Men's Grooming Market Research Report: Forecast (2024-2030); MarkNtel Advisors. <https://www.marknteladvisors.com/research-library/india-men-grooming-market.html>

³ Gillette India Limited Investors & Analysts Call. (2023). In <https://in.pg.com/india-investors/gil/shareholder-information/info/>. Gillette India Limited.

increased volume sales, with 1.4% of the volume growth coming from the rural economy. Over the past decade, Gillette has consistently achieved 6% sales growth, despite the evolving definition of male grooming, while also delivering a cumulative annual profit growth of 15%. Their approach was described as cautiously optimistic, leveraging 180 years of expertise to innovate strategically.

Similarly, (Emami Limited's Integrated Annual Report 2023-24)⁴ highlighted its leadership in the men's face care category, with Fair and Handsome face wash becoming the second-fastest growing brand in this space. Notably, 61.6 lakh households used Fair and Handsome cream, marking its dominance in the Indian market.

Marico Integrated Report 2023-2024. (2024)⁵ In its Annual Report for 2023-24, Marico highlighted that their strategic focus on Set Wet and Beardo allowed the company to capitalise on the evolving male grooming market, resulting in an impressive 19% net profit growth, even amid economic challenges.

2. Strategic Acquisitions

In Papanikolaou, N. (2018)'s research paper it was documented that in 2005, Procter & Gamble (P&G) acquired Gillette in a \$57 billion deal⁶, marking one of the largest strategic acquisitions in the personal care sector. This acquisition allowed P&G to dominate the male grooming industry by integrating Gillette's iconic brands such as Mach3, Duracell, and Braun into its portfolio. The move enhanced P&G's market share and operational efficiency, especially in male grooming, by leveraging economies of scale and global distribution. As a result, the acquisition accelerated innovation and growth in the male grooming sector. This also allowed P&G to leverage Gillette's innovation in male grooming products and solidify its leadership position motivated by the desire to dominate the fast-growing male grooming market.

Emami Limited | Annual Report 2017-2018. (2018)⁷ Emami, similarly, made significant strides through its investments in start-ups like The Man Company and Brillare Science. As of March 31, 2024, Emami fully acquired Brillare Science, which manufactures a range of cosmetic products, including shampoos, conditioners, hair gels, and skincare items such as chocolate scrubs, gel masks, and face moisturising creams. To add a feather to their hat, Emami initially held a 50.40% stake in Helios Lifestyle Private Limited, the parent company of The Man Company, a premium digital-first lifestyle brand specialising in men's grooming products across various categories, including fragrances, skincare, haircare, body care, and beard management and recently finalised the acquisition of the remaining 49.60% stake in Helios Lifestyle Private Limited (The Man Company) by August 2024 making The Man Company a fully owned subsidiary.⁸

In the Marico Annual Report 2011-12. (2011) Marico Limited, a prominent Indian multinational in the beauty and wellness sector, expanded its portfolio through key acquisitions. Marico's acquisitions, including Paras Pharmaceuticals' personal care business *SetWet*,⁹ a male grooming brand offering a range of hair styling products and fragrances in 2012 and its complete takeover of Beardo in 2020, exemplify how established players are leveraging acquisitions to strengthen their foothold in

https://assets.ctfassets.net/oe48y40ukei6/2SgJML4MVN7Abpb19oyIHE/c368c16a9bd9467d99b9e3024244dbcd/22.09.2023-Transcript_of_Analyst_Investor_Meet.pdf

⁴ Emami Limited | Integrated Annual Report 2023-24 (No. 48, 105). (2023). Emami Limited. <https://www.emamilttd.in/wp-content/themes/emami/pdf/Annual-Reports/2023-2024/Emami-Ltd-AR-FY24.pdf>

⁵ Delivering value the Marico way. (2024). In <https://marico.com/india/investors/documentation/annual-reports> (No. 34–44). Marico Limited. https://marico.com/investorspdf/Marico_Annual_Report_FY24.pdf

⁶ Papanikolaou, N. (2018). *Major merger & acquisitions: Procter & Gamble – Gillette deal. Did it achieve its goal?* *International Journal of Economics, Commerce and Management*, VI(8), 498-512. <http://ijecm.co.uk/>

⁷ Emami Limited | Annual Report 2017-2018. (2018). In *emamilttd.in* (6,21, 89). Emami Limited. <https://www.emamilttd.in/wp-content/themes/emami/pdf/Annual-Reports/2017-2018/20180731010744small192.pdf>

⁸ PTI. (2024, August 31). Emami to acquire remaining 49.6% stake in “The Man Company.” *The Economic Times*. <https://economictimes.indiatimes.com/markets/stocks/news/emami-to-acquire-remaining-49-6-stake-in-the-man-company/articleshow/112946955.cms?from=mdr>

⁹ Marico Annual Report 2011-12. (2011). In https://marico.com/investorspdf/Annual_Report_FY18.pdf (No. 37). Marico Limited. https://marico.com/investorspdf/Marico_Annual_Report_2011-12.pdf

the rapidly expanding male grooming market. Additionally, Marico first acquired a 45% stake in Zed Lifestyle Private Limited, the parent company of the men's grooming brand *Beardo*, in March 2017.¹⁰ The company's male grooming portfolio subsequently returned to double-digit growth, signalling positive market trends. On 30th June 2020, Marico completed its acquisition of the remaining 55% equity stake in Zed Lifestyle, thereby making it a wholly owned subsidiary.¹¹ As a result, *Beardo* became fully integrated into Marico's expanding portfolio of men's grooming products. By integrating *Beardo* into its portfolio, Marico positioned itself to capitalise on the INR 8,600 crore male grooming market, projected to grow at a 20% CAGR between FY17-20.

As per reports of Investment Information and Credit Rating Agency ICRA (2024), VLCC expanded into the men's grooming sector by acquiring the brand *Ustraa* from Happily Unmarried Private Limited (HUMPL) in June 2023. The acquisition, valued at Rs. 192 crore, was financed through a combination of cash and share swap.¹² This strategic move enabled VLCC to diversify its portfolio, which had previously focused on women's grooming, by gaining a foothold in the growing men's grooming market.

According to The Economic Times (2022) Bombay Shaving Company completed multiple rounds of financing, securing investments from prominent firms such as Reckitt, Colgate-Palmolive, and Sixth Sense Venture Partners. In October 2018, Colgate-Palmolive acquired a 14% stake in the company with an investment of ₹18 crore (\$2.6 million). Later, in March 2021, consumer goods company Reckitt Benckiser led a strategic funding round of ₹45 crore. Additionally, Bombay Shaving Company raised \$21 million (₹160 crore) in a subsequent funding round led by India-based hedge fund Malabar Investments, with participation from Patni Advisors, Singularity AMC, and other high-net-worth individuals (HNIs).¹³ These investments strengthened the company's position in the men's grooming market.

Wipro Consumer Care Annual Report 2022-2023 (2023) stated that in September 2019, Wipro set up Wipro Consumer Care Ventures with a corpus of INR 2.0 Billion to invest in start-ups in the consumer brands space in India. Wipro Consumer Care invests in Chandigarh-based unisex grooming start-up called LetsShave. Together with South-Korean based Dorco. Wipro owns 25% stake in the start-up.¹⁴ As per the Annual Report of 2020-2021, Wipro invested 7,50,00,000 Rupees in the first round of funding of LetsShave Private Ltd.¹⁵ with the recent investment of close to 20 crores.¹⁶

These acquisitions have allowed the acquiring companies to diversify their product lines, leverage economies of scale, and capitalise on the growing demand for men's grooming products.

3. Attitude towards Product Innovation

In response to evolving consumer preferences, major players in the male grooming industry have diversified their product offerings and focused on innovation to meet market demands. Gillette Guard, for instance, was an innovative solution tailored for rural Indian households. The design

¹⁰ Today for Tomorrow Annual Report 2017-2018. (2018). In https://marico.com/investorspdf/Annual_Report_FY18.pdf (19,52,60,124.). Marico Limited. https://marico.com/investorspdf/Annual_Report_FY18.pdf

¹¹ Marico Integrated Report 2020-2021. (2021). In <https://marico.com/investorspdf/annual-report-fy-2020-21.pdf> (No. 149). Marico Limited. <https://marico.com/investorspdf/annual-report-fy-2020-21.pdf>

¹² VLCC Health Care Limited. (2024). In <https://www.icra.in/> (No. 1-4). ICRA Limited. <https://www.icra.in/Rationale/ShowRationaleReport?Id=128946>

¹³ Balakrishnan, P. B. (2022, January 5). Bombay Shaving Company raises 160 crore in Series C Funding round. *The Economic Times*. <https://economictimes.indiatimes.com/tech/funding/bombay-shaving-company-raises-rs-160-crore-in-series-c-funding-round/articleshow/88710201.cms?from=mdr>

¹⁴ Mukul, P. (2023, May 30). Wipro venture arm raises stake in personal care start-up LetsShave. *The Economic Times*. <https://economictimes.indiatimes.com/tech/funding/wipro-venture-arm-raises-stake-in-personal-care-startup-letsshave/articleshow/100611223.cms?from=mdr>

¹⁵ Covid Management Annual Report 2020-2021. (2021). In wiproconsumercare.com (No. 22). Wipro Enterprises. <https://wiproconsumercare.com/wp-content/uploads/WEL-Annual-Report-High-Res.pdf>

¹⁶ Singh, R. (2023, May 30). Razor Sharp: Wipro buys more stake in LetsShave. *Forbes India*. <https://www.forbesindia.com/article/startups/razorsharp-wipro-buys-more-stake-in-letsshave/85241/1>

considered that many households lacked access to running water, and shaving was typically done crouching with a mug of water. The razor featured an innovative handle grip for ease of manoeuvrability and a hole at the end for convenient hanging next to mirrors.

Emami revolutionised the men's skincare market by introducing India's first men's face wash and fairness cream in 2005. Their deep understanding of men's skincare needs allowed them to expand their offerings, positioning Fair and Handsome as a market leader. A spokesperson of Emami stated to Economic Times "Indian male grooming products are rapidly gaining traction, driving impressive market growth. The segment offers huge potential for innovation & growth. Emami is already an active player in the male grooming segment through its brand Fair and Handsome,"

Similarly, Marico's acquisition of Set Wet and Beardo not only provided access to youth-oriented brands but also enabled the company to diversify its product lines across hair styling, beard management, and fragrances.

Finally, Bombay Shaving Company's ability to attract investment from leading firms like Colgate-Palmolive and Reckitt Benckiser underscores the market's appetite for innovation and the premium placed on diversifying product lines. Bombay Shaving Company is bringing its A-Game where marketing is concerned. From its instagrammable packaging, to its men's gifting range and Street quizzes educating the masses on the streets of Bangalore. These marketing efforts are ensuring that the company is able to strengthen its position in the grooming market among the youth and creating opportunities to expand into skincare, haircare, and beard management products.

Data Findings

The India men's grooming market, valued at USD 1.6 billion in 2022, is projected to grow at a strong 12% CAGR, driven by rising demand for natural products, e-commerce, and tech-driven grooming solutions. E-commerce has become a pivotal channel, offering accessibility and catering to the modern Indian man's fast-paced lifestyle.

This market shows strong potential for innovation, with technology, sustainability, and personalised grooming solutions set to shape its future growth.

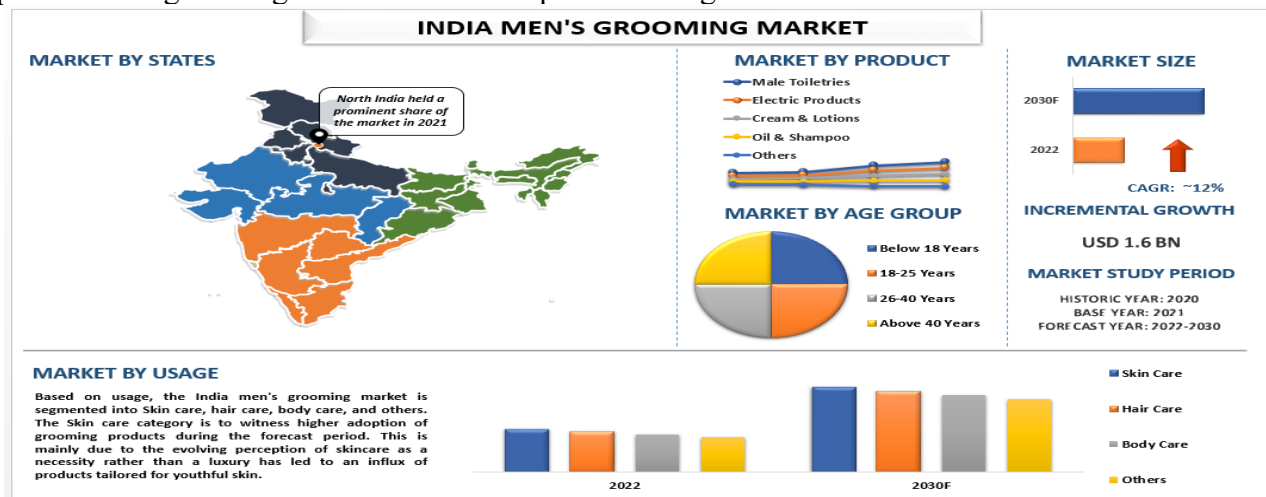

Image Source: UnivDatos

Fig 1: India Men's Grooming Market Forecast 2022-2030

Recommendation and Scope for further research

Future research should explore the role of personalization in male grooming, examining how tailored and customised products can enhance customer loyalty. The impact of quick commerce on purchasing behaviour and market expansion warrants further investigation. Lastly, comparative studies between the male grooming markets in urban and rural India would provide valuable insights into regional trends and opportunities for market penetration.

Limitation of the Study

1. The research methodology includes a review of Annual Reports, Newspaper articles and Data provided by Company only

2. A limited number of FMCG Companies were reviewed
3. The coverage period of the articles is from 2015 to 2024.

Conclusion

This pattern of strategic acquisitions by established legacy giants indicated a collective recognition of the long-term potential within the sector. The upward trajectory of male grooming industry clearly depicted that what was once considered an indulgence has now become an evolving necessity. If Large FMCG Corporations had not seen scalability, profitability and cultural relevance, they would not have invested in niche start-ups.

As consumer preferences continue to shift, the market offers significant opportunities for sustainable, tech-driven grooming products. Strategic acquisitions, social media influence, and the rise of quick commerce are accelerating this evolution by offering faster, more convenient access to products.

Bibliography / Webiography

Journal Articles

1. Bhandari, S. (2022). Male Beauty Sector in India: An Analysis. In International Journal of Novel Research and Development (No. 1128–1130). <https://www.ijnrd.org>
2. Deshmukh, P. (2015). A STUDY OF MALE CONSUMPTION PATTERN OF COSMETIC PRODUCTS IN AURANGABAD CITY, MAHARASHTRA. In International Journal of Management (IJM) (Vol. 6, Issue 5, pp. 37–45) [Journal-article]. https://iaeme.com/MasterAdmin/Journal_uploads/IJM/VOLUME_6_ISSUE_5/10120150605005.pdf
3. Gokulnath D., & Nair, D. (2017). Relevance of Grooming Products to young Indian Men [Research]. IJSR - INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH, 6(1), 549. <https://www.researchgate.net/publication/362568599>
4. Ota, R., Ray, S. S., & Jena, S. (2023). A Study on the Growing Interest of Male towards Grooming Industry. *International Journal of Research Publication and Reviews*, 4(3), 2386–2397. <https://doi.org/10.55248/gengpi.2023.4.33293>
5. Rahul, A., & Dr.H. S. (2022). Consumers' Purchasing Behaviour Towards Men's Grooming Products . *IJFANS INTERNATIONAL JOURNAL OF FOOD AND NUTRITIONAL SCIENCES*, 14687–14689. <https://ijfans.org/uploads/paper/3d35410ba6218ea35601dc15e39c1bf2.pdf>
6. Ranadive, A. (2019). Adopting Male Cosmetic Products: A Study on Male Consumers in Vadodara city. In JETIR, Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (Vol. 6, Issue 6) [Journal-article]. <https://www.jetir.org/papers/JETIR1906M01.pdf>
7. Selvaraj S. (2014). MEN IN MIRROR - MALE GROOMING BUYING BEHAVIOR. In International Journal of Sales & Marketing Management Research and Development (IJSMMRD) (Vols. 1–8). TJPRC Pvt. Ltd.
8. Shyam G. (2024). A Study on Psychological Influence on Men's Grooming Sector. In *International Journal of Research Publication and Reviews* (Vol. 5, Issue 4, pp. 5826–5840) <https://ijrpr.com/uploads/V5ISSUE4/IJRPR25464.pdf>
9. Tabone, R. (2020). Pour Homme: Men's Grooming Attitudes and Motivations. What is driving the Male Grooming Consumption Habits in Malta?. *MCAST Journal of Applied Research & Practice*, 4(1), 129-149. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.4403>.
10. Wijaya, A., Chandra, E., Julyanthry, J., Candra, V., & Simarmata, S. M. (2021). Purchase Intention of Grooming Products: The Value-Attitude-Behaviour (VAB) Model. *International Journal of Entrepreneurship and Sustainability Studies*, 1(2), 10–18. <https://doi.org/10.31098/ijeass.v1i2.713>

Online Media

- Clayton C. (2020, August 6). Mansome (2012) [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=6KXlvKXM59U>
- CNBC-TV18. (2023, June 14). What's Blooming In Men's Grooming? Inside The Male Grooming Sector | CNBC TV18 [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=Noqs-ZVrheA>
- Shamani R. (2022, November 11). UNDERSTANDING The Indian Consumer Market ft. Shantanu Deshpande | FO 62 - Raj Shamani [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=S2PmFIghBmg>
- Shamani R. (2023, September 16). INDIAN Grooming Market Business Insights & Lessons Explained by Beardo Founder | FO124 Raj Shamani [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=h_EbSqu8KI4
- The Wall Street Journal. (2012, May 4). "Mansome" and the Rise of Male Grooming [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=SZUuvknglQo>
- YourStory. (2021, October 7). Not a close shave: The boom of the male grooming segment [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=oZZOrvUETdY>

Generation Y & Trust Building in E-commerce

Dr. S. B. Dhake

Professor & H.O.D. Of Women's College of Arts, Commerce & Computer Application, Dongar Kathore, Tal. Yawal, Dist. Jalgaon, 425031.

&

Prof. Kavita More Chavan

B. K. Birla College of Arts, Science & Commerce, Kalyan

Generation Alpha:

Generation Y, also known as Millennials, refers to individuals born in the early 1980s and mid-1990s. This generation was born during the announcement of LPG and the rapid advancement of technology. This generation is more into the use of the internet, mobile phones, and social media. They are more technologically savvy and socially advanced. These generations are more socially conscious and are ready to work where they find good opportunities. They are digital natives, as during their formative years, there was a significant growth in world trade and the Global village.

E-commerce:

Electronic commerce is a method of buying and selling goods and services over the internet or online. It has a wide range of transactions conducted electronically, including online purchase modes such as Amazon, eBay, and the official websites of vendors. The best part of this is that it does not require any physical storefronts, yet it is still capable of reaching global customers through its 24/7 operation. It consists of technology, digitisation, payment systems, logistics, and distribution. There are many advantages of E-commerce. It makes global reach possible and breaks the limitations of local markets. It helps lower the cost of production due to the non-compulsory condition of setting up physical shops, and it enables the sale of a wide range of goods and services. It helps in increasing the customer base, etc.

Literature Review

Abdul Gaffar Khan (2016) conducted a secondary data-based study in Bangladesh on the benefits and challenges of E-commerce. The study's primary objective was to predict the prospects of e-commerce, including its benefits and challenges. He suggested that the PPP model should be followed for Better E-commerce. **Anil Varma (2023)** wrote a secondary-based paper that mentioned all theoretical aspects of E-commerce and predicted its future in 2023. He mentioned its prospects, challenges, and other perspectives. They noted that the business sector is planning to create more infrastructure to handle the future challenges of E-commerce. **Gabriel O. & Vikas Kumar (2023)** studied different e-commerce models over time. The secondary database was the paper in which the systematic review was conducted. They suggested identifying new variables for e-commerce growth. **Namit Chopra et. al (2018)** wrote an opinion-based paper on e-commerce and its impact on business. They stated that e-commerce facilitates global trade today. It has numerous advantages, including cost reduction, the adoption of new technology, and increased competition. **Octavian, Nicoleta, and Ionel (2022)** conducted an empirical study in Romania and Moldova to investigate the factors influencing consumer satisfaction related to E-commerce. Three hundred ninety-nine respondents were considered for the data collection and analysis.

A multiple regression model was used to show the relationship between variables and to differentiate between the two nations. Multivariate analysis of variance was used. **Subhash Masanappa Suryawanshi (2017)** wrote a theoretical paper on E-commerce and its related challenges. This paper draws on various secondary sources and incorporates additional theoretical perspectives. They stated that there was satisfactory growth of E-commerce in cities and towns. **Aaní Solomon et al. (2022)** conducted a primary survey of 277 people who use E-commerce; the main objective of the study was to identify the factors affecting the use of e-commerce in India. The study was based on

three objectives: the qualifications of the respondents, gender, and the use of digital modes. The study was descriptive. They concluded that digitisation played a more promising role in the growth of e-commerce. **Vivian Khoo et al. (2019)** studied 14 papers from the Scopus source and analysed them for the systematic review. They found that the study of E-commerce reached its peak in 2015. They found that 24 per cent of papers did not use the conceptual framework in their studies. **Yidan Wang (2021)** attempted to determine the marketing efficiency resulting from the growth of e-commerce and online purchases. They took into consideration different ages and genders to find out the factors influencing purchasing on the online platform. They found that, as compared to men, women pay more attention to the quality of the product and the price of goods.

Objectives of the study:

1. To highlight the demographic attributes of Generation Alpha using E-commerce
2. To find out the satisfaction of Generation Alpha using E-Commerce
3. To assess the reason why Generation Alpha trusts E-commerce and enhance its use.

Significance of the Study

E-commerce is growing at its own pace, and the involvement of the younger generation is increasing nowadays. The majority of youngsters and Generation Y prefer online modes of purchasing goods. A wide range of goods and services is being sold, virtually matching this demand. The ever-growing demand for e-commerce has given rise to numerous large companies that sell a wide range of goods online. To further grow e-commerce, it is necessary to understand why this generation buys online, what the perceived advantages of e-commerce are in their minds, and why they are widely adopting e-commerce and trusting it.

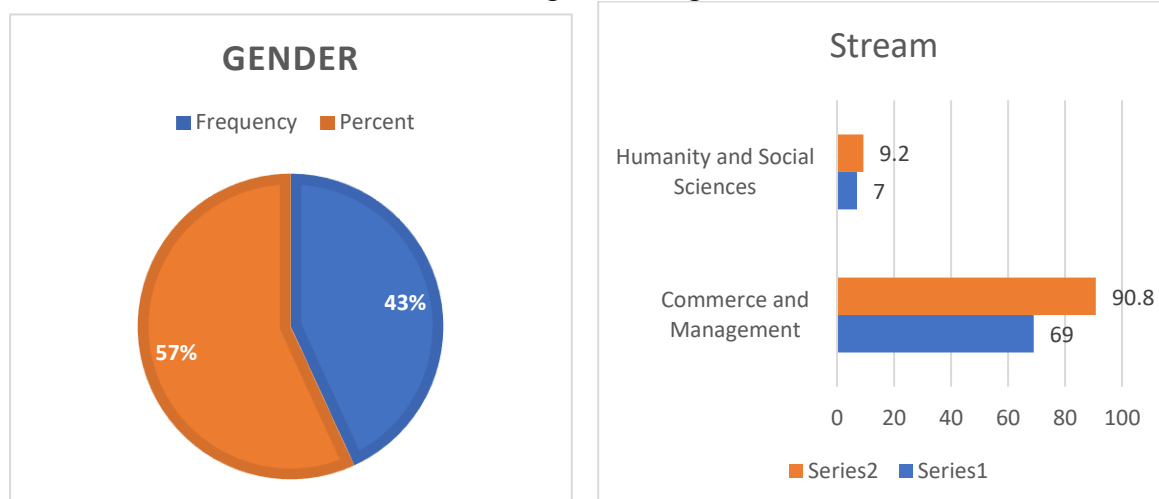
Research Methodology and Sampling:

Sr.no	Particular	
1.	<i>Type of the study</i>	Descriptive study and quantitative study
2.	<i>Methodology</i>	Primary data is collected by using a structured questionnaire with a five-point Likert scale and closed-ended questions. Secondary data are collected from published sources, such as research papers, theses, and reports.
3.	<i>Universe of the Study</i>	Generation 'Y' (Millennials)
4.	<i>Sampling Unit</i>	Respondents of Mumbai
5.	<i>Sampling size</i>	76 (Filled questionnaires)
6.	<i>Sampling Method</i>	Non-probability Convenience Sampling

Result analysis

1. The demographic attributes

Figure 1.0 Figure 1.1

Sources: Primary Sources: Primary
Figures 1.0 and 1.1 show that.

The majority of the respondents (71.1%) are female, while 28.9% are male. This indicates a higher representation of females in the sample compared to males.

The overwhelming majority of respondents (90.8%) are studying Commerce and Management, while only a small percentage (9.2%) are studying Humanities and Social Sciences. This suggests that Commerce and Management are more prevalent among Generation Y respondents in the sample.

2. Participants' Academic Class

Table 1.0

year of learning	Frequency	Percent
First-year degree	51	67.1
FYJS (11th standard)	1	1.3
second-year degree	9	11.8
third-year degree	15	19.7
Total	76	100.0

Table 1.0 shows that the most significant proportion of respondents (67.1%) is in their first year of degree studies, followed by 19.7% in their third year, 11.8% in their second year, and a small percentage (1.3%) in FYJS (11th standard). This indicates that most respondents are early in their higher education journey.

The demographic attributes of Generation Y participants in the context of e-commerce reveal significant insights into their preferences and behaviour. Through the analysis, it is evident that the majority of respondents are female, comprising 71.1% of the sample, with males representing 28.9%. Moreover, the educational distribution indicates a strong inclination towards Commerce and Management Studies, with 90.8% of respondents enrolled in this field, while Humanities and Social Sciences have a smaller representation of 9.2%. In terms of the year of learning, the majority of respondents are in their first year of degree studies (67.1%), followed by third-year students (19.7%), second-year students (11.8%), and a small fraction in FYJS (11th standard) (1.3%). These demographic insights provide a comprehensive understanding of the Generation Y cohort engaging with e-commerce platforms, setting a foundational understanding for further analysis of their e-commerce interactions and behaviour.

3. Satisfaction of Generation Y using E-commerce

- Satisfaction of the Generation
- Satisfaction with the overall shopping experience
- Trust in E-commerce Platform

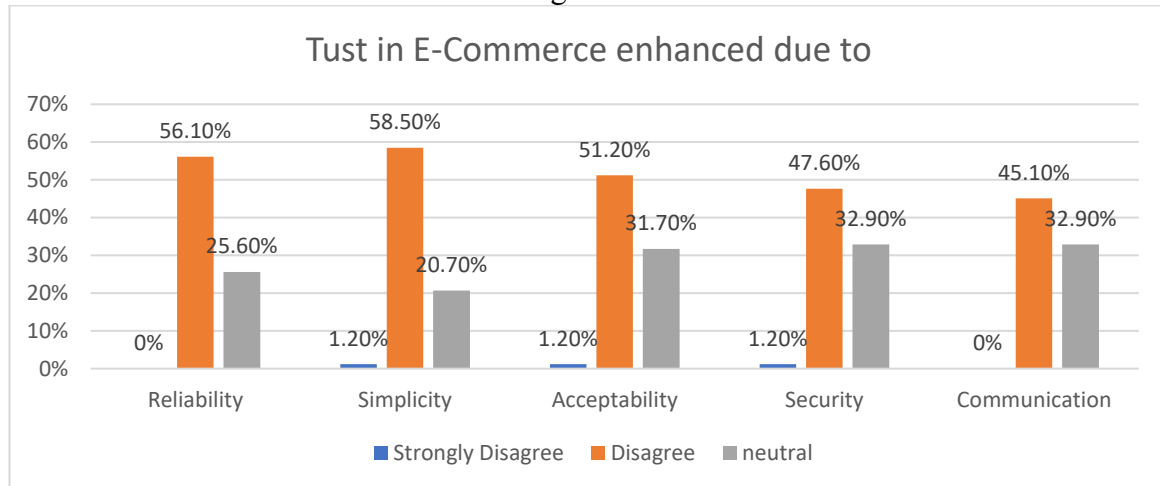
The majority of respondents (36.6%) express a neutral stance towards purchasing products online, followed by those who are likely to do so, with the same percentage. A smaller proportion indicates being very likely (7.3%) to purchase products online, while fewer respondents express being unlikely (9.8%) or doubtful (2.4%) to engage in online shopping. The majority of respondents (51.2%) express satisfaction with their overall shopping experience when using e-commerce platforms, with an additional 8.5% indicating that they are delighted. A notable portion of respondents remains neutral (31.7%), while a small percentage is either very dissatisfied or dissatisfied. The majority of respondents (41.5%) express moderate trust in e-commerce platforms to deliver products as described, followed by a slight majority (28.0%) and a small minority (8.5%). A smaller proportion indicates not trusting at all (7.3%) or completely trusting (6.1%) e-commerce platforms in this regard. The specific reasons provided in this table are coded numerically, making it difficult to interpret without knowing the corresponding labels or options.

The examination of responses regarding satisfaction with the overall shopping experience, likelihood of purchasing products online, belief in the broader product variety, and trust in e-commerce

platforms among the respondents provides valuable insights into their attitudes and behaviour towards online shopping. The data suggests a diverse range of perspectives, with a significant proportion of respondents expressing a neutral stance towards purchasing products online, followed by an almost equal percentage of likely respondents.

4. Reason why Generation ‘Y’ enhances the use of E-Commerce

Figure 1.2

Source: Primary

To assess the reasons why Generation ‘Y’ enhances E-commerce use based on the provided data, we can analyse the responses to the question "Your trust in e-commerce is enhanced due to" across different factors such as reliability, simplicity, acceptability, security, and communication.

Reliability: While a majority (56.1%) of respondents disagree that reliability enhances their trust in e-commerce, a notable percentage (25.6%) remains neutral. The mean score for reliability is 2.63, indicating a moderate level of influence on trust.

Simplicity: A significant portion (58.5%) of respondents disagree that simplicity enhances their trust in e-commerce, with only 12.2% strongly agreeing. The mean score for simplicity is 2.61, suggesting that simplicity has a relatively low impact on enhancing trust.

Acceptability: Similar to simplicity, a majority (51.2%) of respondents disagree that acceptability enhances their trust in e-commerce. The mean score for acceptability is also 2.61, indicating a relatively low influence on trust.

Security: While a considerable percentage (47.6%) of respondents disagree that security enhances their trust in e-commerce, a significant proportion (32.9%) remains neutral. The mean score for security is 2.70, indicating a moderate level of influence on trust.

Communication: The highest percentage (45.1%) of respondents disagree that communication enhances their trust in e-commerce, but a notable portion (32.9%) remains neutral. The mean score for communication is 2.83, indicating a moderate level of influence on trust.

5. Reason for Trusting E-Commerce

Table 1.2

	Strongly Disagree	Disagree	neutral	Agree	Strongly Agree	Mean
Product authenticity	0%	2.7%	38.7%	49.3%	9.3%	3.65
Security measures	0%	6.6%	38.2%	50.0%	5.3%	3.54
Ratings and reviews provided by other customers	2.7%	8.1%	27%	43.2%	18.9%	3.68
Timely handling and resolution of issues	2.7%	13.3%	40.0%	33.3%	10.7%	3.36

Aggressive marketing tactics:	5.4%	8.1%	39.2%	29.7%	17.6%	3.46
Fulfilment of promise	1.4%	9.6%	47.9%	31.5%	9.6%	3.38
Easy home delivery	0%	2.7%	17.3%	48%	32%	4.09

Sources: Primary

Table 1.2 shows that, to assess the reasons why Generation 'Y' trusts E-commerce based on the provided data, we can analyse the responses to the question "Why do you trust e-commerce" across different factors such as product authenticity, security measures, ratings and reviews provided by other customers, timely handling and resolution of issues, aggressive marketing tactics, fulfilment of promises, and easy home delivery.

Product Authenticity: Nearly half (49.3%) of respondents agree that they trust e-commerce due to product authenticity, with a mean score of 3.65. This indicates a strong level of trust in the authenticity of products sold online.

Security Measures: Half (50.0%) of respondents agree that they trust e-commerce because of the security measures in place, leading to a mean score of 3.54. This suggests that robust security measures play a significant role in establishing trust in e-commerce platforms.

Ratings and Reviews Provided by Other Customers: A substantial portion (43.2%) of respondents agree that they trust e-commerce because of ratings and reviews provided by other customers, with a mean score of 3.68. This highlights the importance of social proof in building trust among Generation Y.

Timely Handling and Resolution of Issues: While a significant percentage (40.0%) agree that they trust e-commerce due to the timely handling and resolution of issues, the mean score of 3.36 indicates a slightly lower level of trust compared to other factors.

Aggressive Marketing Tactics: A notable portion (39.2%) of respondents is neutral about trusting e-commerce due to aggressive marketing tactics, with a mean score of 3.46. This suggests that while aggressive marketing may not significantly affect trust, it still plays a role in shaping perceptions.

Fulfilment of Promise: Nearly half (47.9%) of respondents agree that they trust e-commerce because of the fulfilment of promises, with a mean score of 3.38. This suggests that the reliability of delivering what is promised contributes to trust.

Easy Home Delivery: The highest mean score of 4.09 suggests that Generation 'Y' strongly trusts e-commerce due to the convenience of easy home delivery.

Conclusion:

Overall, the research indicates that Generation 'Y' increased their use of E-commerce due to aspects such as dependability, simplicity, acceptance, security, and communication. While reliability, simplicity, and acceptability have reasonable levels of agreement, security and communication are stronger predictors of trust in e-commerce. These findings emphasise the need to provide robust security measures and effective communication tactics to create confidence and enhance the adoption of E-commerce among Generation Y.

Overall, the data indicates that Generation Y trusts e-commerce primarily because of factors such as product authenticity, security measures, positive ratings and reviews from other customers, timely issue resolution, avoidance of aggressive marketing tactics, promise fulfilment, and easy home delivery. These findings emphasise the necessity of guaranteeing transparency, dependability, and convenience in e-commerce operations to create and sustain trust among Generation Y consumers.

References

1. Abdul Gaffar Khan (2016). Electronic Commerce: A Study on Benefits and Challenges in an Emerging Economy, Global Journal of Management and Business Research: Economics and Commerce, 16(1),1-6
2. Anil Verma (2023). Future of E-commerce in India – 2023, IJCRT, 11(7), 759-763
3. Gabriel O & Vikas Kumar (2023). E-commerce research models: A systematic review and identification of the determinants of success, Int. J. Business Information Systems, 43 (1), 87-106
4. Namit Chopra, Kashish Malhotra, Aayush Dalmia (2018). IMPACT OF E-COMMERCE ON BUSINESS: To what extent are business organisations being affected by the increasing reach of e-commerce? IJCRT, 6(1),507-510.

5. Octavian, N., Ionel (2022). Determinants of e-commerce satisfaction: a comparative study between Romania and Moldova, Emerald Publishing Limited, 51(13), 1–17.
6. Subhash Masanappa Suryawanshi (2017). E-Commerce in India - Challenges and Opportunities, E-Commerce, International Research Journal Of Multidisciplinary Studies, 3(3), 1-9
7. Saani Solomon, Majji Lokesh, Jayaprakash Lamoriya(2022). Impact Of E-Commerce Platform On Consumer's Mindset, International Research Journal of Modernisation in Engineering Technology and Science,4(3), 601–608.
8. Vivian Khoo, Aidi Ahmi, & Ram Al-Jaffri Saad (2019). A Comprehensive Review on E-Commerce Research, Proceedings of the 3rd International Conference on Applied Science and Technology (ICAST'18),1–10.
9. Yidan Wang (2021). Research on E-commerce Platform of Online Shopping Consumers, Advances in Economics, Business and Management Research, Volume 203,3031-3035.
10. <https://builtin.com/e-commerce>
11. <https://www.businessnewsdaily.com/15858-what-is-e-commerce.html>
12. <https://www.britannica.com/money/e-commerce>

Literature and Environmental Science

Dr. Nandkishor Madhavrao Moghekar

Associate Professor, Head of Department of English

Nagnath Arts commerce and science college Aundha.Dist. Hingoli Maharashtra 431705

Abstract:

This paper investigates the critical intersection of literary studies and environmental science, positing that their integration is essential for comprehending and addressing ecological crises. Employing ecocriticism as its primary theoretical framework, this analysis traces how literary texts have historically mediated, influenced, and contested prevailing perceptions of the natural environment. The discussion progresses from foundational pastoral and Romantic traditions to contemporary climate fiction, illustrating how narrative, metaphor, and story are indispensable for rendering empirical data into relatable human experiences, thereby fostering ethical engagement and speculative futures. This paper simultaneously recognizes that environmental science furnishes the evidentiary foundation and urgency that informs modern ecological writing. By synthesizing these disciplines, this research advocates for a transdisciplinary approach to the Anthropocene, wherein the qualitative depth of literature imbues scientific data with ethical resonance, cultural meaning, and transformative potential.

Keywords: Ecocriticism, Environmental Humanities, Climate Fiction, Science Communication, Anthropocene, Interdisciplinary, Narrative, Sustainability.

Introduction: Transcending the Two Cultures C.P. Snow's 1959 delineation of the sciences and humanities as "two cultures" has profoundly shaped academic discourse. However, the pervasive and complex nature of global environmental collapse exposes the limitations of this bifurcation. While environmental science provides quantifiable evidence of planetary change—through metrics like carbon concentrations, biodiversity loss, and oceanic pH levels—this data often lacks the capacity to inspire the profound cultural shifts necessary for sustainability. Literature, as a repository of human values, emotion, and imagination, emerges not in opposition to science, but as its vital collaborator.

This interdisciplinary nexus is explored within the environmental humanities, with ecocriticism serving as its literary-critical branch. Ecocriticism investigates how the physical environment is represented in cultural texts and how these representations shape ecological realities. This paper contends that literature and environmental science are engaged in a dynamic, symbiotic exchange: science elucidates the mechanisms and facts of environmental change, while literature interrogates the human dimensions, ethical implications, and speculative possibilities. Through an examination of key literary modes, this analysis will demonstrate how literary works:

- Interpret and reflect evolving understandings of the natural world.
- Humanize abstract scientific data through narrative.
- Critique ideologies underpinning unsustainable practices.
- Envision alternative socio-ecological futures.

Theoretical Foundations: The Evolution of Ecocriticism

Ecocriticism coalesced as a defined field in the 1990s, drawing from deeper environmentalist traditions. Its core endeavour is to analyse environmental representation and the ecological values embedded within texts.

First-wave ecocriticism emphasized nonfiction nature writing and a preservationist ethos, championing figures like Thoreau, Muir, and Leopold. Lawrence Buell, in *The Environmental Imagination* (1995), established key principles for an environmentally oriented work, arguing it must treat the non-human environment as an active presence, question human exclusivity, imply a sense of environmental accountability, and present nature as a process.

Second-wave ecocriticism expanded this scope, incorporating issues of environmental justice and examining how race, class, and gender mediate exposure to ecological risk. It shifted focus from

pristine wilderness to include urban and compromised landscapes, adopting a more global perspective and engaging directly with ecological science.

In the current era of the proposed Anthropocene, ecocriticism has become increasingly politicized and interdisciplinary, seeking to integrate scientific insights with cultural analysis to confront a period of profound ecological uncertainty.

Historical Interplay: Literary Precedents for Ecological Thought

The dialogue between literary expression and environmental understanding predates modern science.

Pastoral and Georgic Traditions: Ancient modes like the pastoral (e.g., Virgil) idealized a harmonious rural existence, while the georgic addressed the practical labor of agriculture. Together, they established enduring templates for contemplating humanity's relationship with nature, balancing idealism with pragmatism.

Romanticism and Industrialization: The Romantic Movement was a philosophical and aesthetic reaction to the Industrial Revolution. Poets like Wordsworth and Keats revered nature's sublime power as an antidote to industrial alienation. Mary Shelley's *Frankenstein* (1818) serves as an early narrative cautioning against hubristic scientific endeavours, a theme that prefigures contemporary debates on technological intervention in nature.

Foundations of Modern Environmentalism: Henry David Thoreau's *Walden* (1854) epitomizes the fusion of meticulous natural observation with literary reflection and social critique. His detailed journals of seasonal phenomena now provide scientists with valuable baseline data to measure climate-induced phonological shifts, demonstrating literature's unintended role as a scientific archive.

Contemporary Convergence: The Narrative-Science Symbiosis

The 20th century solidified the partnership between scientific discovery and literary interpretation. Rachel Carson's *Silent Spring* (1962) remains the paradigmatic example. A scientist and writer, Carson translated complex concepts of bioaccumulation and ecosystem ecology into a compelling narrative, opening with a "fable for tomorrow" to project a future based on scientific trends. The book's efficacy lay in its literary power—its use of metaphor and moral urgency—which mobilized public consciousness and policy change.

Other genres have adapted to ecological anxieties. Post-apocalyptic fiction, such as Cormac McCarthy's *The Road* (2006), depicts a lifeless world that functions as a powerful metaphor for ecological collapse, translating statistical risks into a visceral story of human endurance and love.

Climate Fiction: Narrating the Anthropocene

The 21st-century rise of "cli-fi" represents the most direct literary engagement with climate science. This genre extrapolates the projections of climate models into detailed human and social narratives.

Barbara Kingsolver's *Flight Behaviour* (2012) utilizes the real-world disruption of monarch butterfly migrations as its central plot device. Kingsolver, trained in biology, grounds her narrative in accurate science. The story explores the collision between scientific research (represented by visiting entomologists) and the personal, economic, and cultural realities of a rural Appalachian community, using the butterflies as a metaphor for miscommunication and unexpected revelation.

Works like Paolo Bacigalupi's *The Water Knife* (2015) imagine near-future water wars in the American Southwest, while Kim Stanley Robinson's *The Ministry for the Future* (2020) blends narrative with detailed technical and policy proposals for mitigating climate catastrophe. Cli fi performs crucial functions:

- **Cognitive Mapping:** It helps visualize the sprawling, slow-moving crisis of climate change.
- **Prospective Rehearsal:** It allows societies to imaginatively test and respond to potential futures.
- **Empathy Generation:** It fosters emotional connection to the experiences of climate victims and refugees.

Critical Intervention: Literature as Counter-Narrative

Beyond translation and imagination, literature serves a critical function by challenging the anthropocentric narratives that enable ecological degradation. Ecocriticism exposes how texts often reduce the non-human world to mere setting or resource.

Literature from Indigenous and postcolonial perspectives, such as the work of Linda Hogan or Robin Wall Kimmerer, offers alternative epistemologies. Kimmerer's *Braiding Sweetgrass* (2013) synthesizes scientific botany with Indigenous wisdom, advocating for a worldview based on reciprocity and gratitude—an ethical framework that science alone cannot provide but that is necessary for sustainability.

Challenges and Future Directions

The collaboration between literature and science is not without its challenges. There is a risk of literature becoming merely illustrative, subservient to scientific messaging. Powerful ecological art must maintain its capacity for ambiguity and critique. Furthermore, quantifying literature's efficacy in driving behavioral change remains difficult, though studies suggest narrative is more effective than raw data in fostering engagement.

The path forward requires intentional collaboration: scientific training in narrative communication, literary pursuit of scientific literacy, and academic curricula designed to erase disciplinary siloes.

Conclusion

The crises of the Anthropocene are not merely technical problems but cultural ones. Environmental science diagnoses the illness, but the prescription requires a transformation of values, stories, and imagination—the domain of the humanities. From Thoreau's journals to Carson's warnings to Kingsolver's fiction, literature has been a vital medium for reflecting our relationship with nature, sounding alarms, and envisioning paths toward healing. It transforms abstract metrics into the stuff of human experience, cultivating the empathy and ethical conviction that precede action. We are moved not by datasets, but by the stories we tell about their meaning. Ecocriticism, by bridging the narrative and the scientific, helps us articulate the stories essential for forging a livable future.

References:

1. Buell, L. (1995). *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Harvard University Press.
2. Carson, R. (1962). *Silent Spring*. Houghton Mifflin.
3. Ghosh, A. (2016). *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*. University of Chicago Press.
4. Heise, U. K. (2008). *Sense of Place and Sense of Planet: The Environmental Imagination of the Global*. Oxford University Press.
5. Kingsolver, B. (2012). *Flight Behavior*. HarperCollins.
6. Kimmerer, R. W. (2013). *Braiding Sweetgrass: Indigenous Wisdom, Scientific Knowledge, and the Teachings of Plants*. Milkweed Editions.
7. McCarthy, C. (2006). *The Road*. Alfred A. Knopf.
8. Nixon, R. (2011). *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*. Harvard University Press.
9. Robinson, K. S. (2020). *The Ministry for the Future*. Orbit.
10. Shelley, M. (1818). *Frankenstein; or, The Modern Prometheus*.
11. Thoreau, H. D. (1854). *Walden; or, Life in the Woods*.
12. Trexler, A. (2015). *Anthropocene Fictions: The Novel in a Time of Climate Change*. University of Virginia Press.
13. Wordsworth, W. (1798). *Lyrical Ballads*.

Being-toward-Death: Alienation, Anxiety and Authenticity in Being and Time

Sangeeta

Dhingra House, Opposite to House no 160-A, Subhash Nagar, Model Town, Rohtak 124001

Abstract

Martin Heidegger's *Being and Time* offers a profound reevaluation of human existence, focussing on the existential frameworks of alienation, anxiety, and authenticity. The core of this analysis revolves around the notion of Being-toward-death, which represents a fundamental mode of existence wherein *Dasein* (the human being) engages with its finitude. This study examines Heidegger's interpretation of death, framing it not merely as a biological occurrence, but rather as an existential boundary that reveals the fundamental nature of being. In this analysis, anxiety is identified as a pivotal affective state, differentiated from fear, which uncovers the void inherent in existence and the inauthentic nature of the "they-self" (*das Man*). Anxiety interrupts the quotidian familiarity of existence, revealing the alienation of *Dasein* and its descent into conventional, impersonal modes of being. This phenomenon of existential alienation, while often perceived as detrimental, presents an opportunity for the realisation of authentic existence. In this context, *Dasein* engages in the reclamation of its individuality through the anticipation of its own mortality. Heidegger's examination of Being-toward-death emerges as a pivotal juncture wherein alienation and anxiety transcend their roles as mere indicators of despair, instead serving as fundamental avenues leading to freedom, responsibility, and authenticity. This study conducts a thorough examination of Being and Time, positing that Heidegger's ontology provides a significant philosophical structure for comprehending the human condition. It emphasises that this condition is not static or predetermined, but rather a dynamic, self-interpreting endeavour guided by its inherent finitude.

Keywords: Dasein, Anxiety, Alienation, Existentialism, Phenomenology, Nothingness

Introduction

In his seminal work, *Being and Time* (1927), Heidegger presents a comprehensive analysis of human existence, referred to as *Dasein*, utilising both phenomenological and ontological frameworks. In contrast to conventional metaphysical frameworks, Heidegger refrains from characterising the human being merely as a rational animal or an abstract subject. Instead, he posits that the essence of humanity is intrinsically linked to a profound concern for its own existence. This investigation focusses on the notion of Being-toward-death, as articulated by Heidegger, which serves as an existential framework through which *Dasein* engages with the certainty of its non-being. In the context of this confrontation, two intricately connected phenomena manifest: alienation and anxiety. Heideggerian anxiety (*Angst*) is characterised not as a fear directed towards a specific object, but rather as a mood that exposes the underlying nothingness of our existence. This analysis reveals the constructed nature of security in quotidian existence and the estranging consequences of adherence to the faceless collective referred to as "they" (*das Man*). Nonetheless, it is this disconcerting experience that facilitates *Dasein*'s potential for authenticity—allowing for the reclamation of individuality and the construction of meaning from its own finite existence.

The inquiry into the nature of existence has engaged philosophers for centuries; however, few have approached this topic with the profound depth and innovative perspective exhibited by Martin Heidegger. This study investigates the implications of Heidegger's concept of Being-toward-death as a foundational framework for comprehending alienation and anxiety. These phenomena are examined not simply as psychological states, but rather as existential conditions that reveal the possibilities for authentic existence. In this context, Heidegger reconceptualises the notion of human freedom, framing it not as a means of evading death, but rather as a determined engagement with it. Heidegger's methodology concerning this inquiry significantly alters the conceptualisation of human existence. In contrast to the perspective that regards the human as a separate rational entity, Heidegger presents the

notion of *Dasein*, which refers to the being for whom the question of Being is significant. *Dasein* is inherently positioned within the world, actively participating in practices, and directed towards future possibilities. One of the significant insights derived from Heidegger's ontology is the concept of Being-toward-death, which, in conjunction with the experiences of alienation and anxiety, reveals the potential for authentic existence. This study explores the conceptualisation of anxiety and alienation by Heidegger, positing these experiences not as pathological conditions but rather as fundamental existential states that elucidate the structure of *Dasein* and facilitate the pursuit of authenticity.

The concept of anxiety as articulated by Heidegger plays a pivotal role in the progression from states of alienation to those of authenticity. Anxiety eliminates external significances and societal roles, exposing the fundamental essence of existence and the inherent capacity for choice. This disclosure presents a duality of discomfort and emancipation. In the context of anxiety, *Dasein* recognises that nothingness constitutes the fundamental essence of Being. This understanding facilitates *Dasein*'s capacity to possess its existence and engage in authentic living, not dictated by preordained roles, but rather through the acknowledgement of its limited freedom. Authenticity should be understood as a dynamic condition rather than a fixed state, necessitating ongoing efforts for its reclamation. The concept encompasses an intentional engagement with mortality, a defiance of societal norms, and an acceptance of personal accountability for one's life choices.

"That in the face of which one has anxiety is Being-in-the-world as such." (Heidegger, 40)

Literature Review

The concept of Being-toward-death, as articulated by Heidegger, has garnered considerable interest within academic discourse. Prominent scholars, including Hubert Dreyfus, William Blattner, and Thomas Sheehan, analyse the concept of death within Heidegger's oeuvre, positing it not solely as the termination of life, but rather as a fundamental horizon that shapes the structure of existence. Dreyfus posits that death represents the definitive boundary that compels *Dasein* to engage with its most fundamental potentiality. Blattner underscores the significance of the temporal framework of anxiety, positing that anxiety serves as a manifestation of *Dasein*'s thrownness and its projection towards future possibilities. In the interim, preceding philosophers such as Kierkegaard and Nietzsche established foundational concepts that significantly influenced Heidegger's exploration of anxiety and alienation. Kierkegaard's exploration in *The Concept of Anxiety* notably precedes and informs Heidegger's analysis, wherein anxiety serves as a manifestation of the individual's profound freedom and concomitant responsibility. Heidegger distinguishes himself from preceding existentialist thinkers by redirecting the discourse from psychological or theological considerations to ontological enquiries: anxiety transcends specific objects; rather, it embodies the direct encounter with nothingness itself.

The existential dimensions of anxiety, alienation, and authenticity as articulated in Martin Heidegger's *Being and Time* are intricately connected to a wider philosophical context. Heidegger's ontology presents a distinctive complexity, drawing upon the foundational insights of preceding philosophers, notably Søren Kierkegaard and Friedrich Nietzsche. This framework persists in shaping the discourse among contemporary scholars in the fields of philosophy, literature, and psychoanalysis. The foundational principles established in Søren Kierkegaard's *The Concept of Anxiety* (1844) significantly inform and underpin Heidegger's philosophical discourse. Kierkegaard characterises anxiety as "the dizziness of freedom," a psychological condition that arises from the engagement with one's boundless possibilities. Anxiety serves as a prerequisite for the processes of self-realization and spiritual awakening. Kierkegaard posits that the essence of fear transcends specific objects, manifesting instead as a profound engagement with the potentiality of sin and despair. Heidegger engages in a secular and ontological interpretation of this concept, characterising anxiety as a mood that reveals the inherent groundlessness of Being and the potential for authentic existence.

Kierkegaard posits:

Anxiety is freedom's possibility; this anxiety alone is, through faith, absolutely formative, since it consumes all finite ends, discovers all their deceptions." (Kierkegaard, p. 61)

Friedrich Nietzsche, particularly in his seminal texts *Thus Spoke Zarathustra* and *The Gay Science*, engages in a profound examination of themes such as alienation and existential freedom. The assertion of the “death of God” signifies a profound cultural and metaphysical crisis, resulting in the individual’s alienation within a context that lacks ultimate significance. Nietzsche posits that this condition facilitates the potential for the generation of novel values and the process of self-overcoming, a theme that Heidegger further elaborates upon through his concept of authenticity. Nietzsche posited: “Indication of alienation. The clearest sign that two people hold alienated views is that each says ironic things to the other, but neither of the two feels the other’s irony.” (Aphorism 331) During the 20th century, Jean-Paul Sartre expanded upon Heidegger’s philosophical framework by highlighting the concept of radical freedom and the accompanying responsibility that emerges from the absence of an inherent human nature. In the work titled *Being and Nothingness*, Sartre articulates the notion of the human condition as one that is “condemned to be free,” which resonates with Heidegger’s perspective that the pursuit of authenticity necessitates an engagement with nothingness and the active selection of one’s own existence. Although Sartre’s focus on subjectivity diverges from Heidegger’s ontological foundation, there exists a consensus between the two philosophers regarding the significance of alienation in comprehending the human condition.

Rollo May, a notable figure in the field of existential psychology, integrates the philosophical perspectives of Heidegger with the principles of psychoanalytic theory. In *The Meaning of Anxiety* (1950), May engages with Heidegger’s differentiation between fear and anxiety, positing that anxiety transcends mere pathology and is fundamentally essential to the human condition. This analysis elucidates the relationship between anxiety and the individual’s engagement with existential themes such as mortality, autonomy, solitude, and the quest for meaning—concepts that are pivotal to Heidegger’s notion of Being-toward-death. In contemporary discourse, Hubert Dreyfus has provided significant interpretations of Being and Time, particularly in relation to the manner in which anxiety interrupts *Dasein*’s routine engagement with the “they.” Dreyfus posits that anxiety serves as a mechanism that redirects *Dasein* from its inauthentic social identity towards the realisation of its most authentic potential. In a comparable manner, William Blattner emphasises the temporal aspects of anxiety, positing that Heidegger’s existential ontology offers a framework for comprehending human agency as both historically contextualised and inherently free.

The collective contributions of these thinkers illustrate that Heidegger’s examination of anxiety and alienation is not a standalone framework, but rather an integral component of a broader philosophical discourse. This framework integrates and reinterprets prior existential insights, thereby offering a robust conceptualisation of human existence characterised by its finitude, contextuality, and potential for authenticity.

2.1 Theoretical Framework

The phenomenological ontology articulated by Heidegger emphasises the fundamental structures inherent in *Dasein*’s existence, including Being-in-the-world, care (*Sorge*), temporality, and authenticity. This research is anchored in the existential-phenomenological ontology articulated by Martin Heidegger in his foundational text, *Being and Time* (1927). Heidegger’s philosophical endeavour aims to reengage with the question of Being (*Seinsfrage*) by examining human existence through the lens of lived experience rather than through abstract notions. He refers to the individual as *Dasein*, which translates to “being-there.” The existential structures articulated by Heidegger, including Being-toward-death, anxiety (*Angst*), and authenticity, constitute the foundational elements of this theoretical exploration of human subjectivity. *Dasein* is perpetually situated within a specific historical and cultural framework, while simultaneously engaging in a projection towards future possibilities. The interplay between thrownness and projection is pivotal for comprehending the concepts of existential freedom and alienation. The existence of *Dasein* is fundamentally organised by the concept of temporality, with a particular emphasis on the recognition of its own finitude, which is most profoundly revealed through the encounter with death.

The notion of Being-toward-death serves as a fundamental principle; it should not be perceived merely as a forthcoming occurrence but rather as an existential orientation that informs one's understanding of existence. Death represents the most intrinsic, non-relational, and inescapable potentiality of *Dasein*, a phenomenon that cannot be assigned or distributed among others. In the contemplation of mortality, *Dasein* is characterised by individuation and is extricated from its inauthentic engagement with the collective identity known as the "they-self" (das Man). Anxiety serves a pivotal function; it is characterised not by a fear of particular entities but rather as a state of being that exposes the foundational void of existence and interrupts the continuity of daily life. The experience of anxiety facilitates *Dasein*'s recognition of its estrangement from its own essence, thereby enabling a pathway to authentic existence characterised by a committed self-comprehension in the context of finitude. The framework incorporates elements of phenomenology, particularly the contributions of Edmund Husserl, whose methodological approach of returning "to the things themselves" is ontologically reinterpreted by Heidegger. Nonetheless, while Husserl underscores the significance of consciousness and intentionality, Heidegger reorients phenomenological inquiry towards the fundamental question of Being—effectively transitioning the focus from epistemological considerations to ontological exploration.

The present study engages with the extensive tradition of existentialism, integrating perspectives from Søren Kierkegaard, notably his examination of anxiety and freedom; Friedrich Nietzsche, with regard to alienation and the process of value-creation; and Jean-Paul Sartre, focussing on themes of authenticity and nothingness. The contributions of these thinkers offer complementary concepts that enhance Heidegger's formulation and assist in contextualising his thought within the expansive philosophical discourse concerning human existence.

Discussion

Heidegger's concept of Being-toward-death fundamentally alters the interpretation of human existence by situating death not as a terminal point, but as a central element influencing the manner in which we engage with life. Mortality transcends mere biological occurrence, representing the most intimate and inescapable eventuality for *Dasein*. Through the anticipation of death, *Dasein* is extricated from the inauthentic patterns of quotidian existence, referred to by Heidegger as das Man, and is thereby confronted with its intrinsic freedom and individuality. Alienation, within this existential framework, transcends mere social or psychological estrangement; it embodies a profound neglect of one's inherent potential. *Dasein*, when enmeshed in habitual practices, established norms, and predefined social roles, experiences a dissociation from its authentic self within the collective milieu. Anxiety serves as a significant disruptor of the phenomenon of forgetfulness. In contrast to fear, which is typically associated with a particular object or situation, anxiety can be characterised as a pervasive emotional state that underscores the absence of inherent meaning. This reveals that *Dasein* is not contingent upon external determinants, but rather is shaped solely by its own decisions. The present experience of anxiety, while disconcerting, facilitates the emergence of authenticity. When *Dasein* exists with an acute awareness of its mortality, it is positioned to make choices regarding its mode of being with enhanced clarity and determination. Authenticity should be understood as an engagement with the world that is meaningful, grounded in a sincere acknowledgement of one's finite existence. In contemporary society characterised by distraction and conformity, the philosophical insights of Heidegger continue to exert significant influence. Confronting the concepts of mortality, anxiety and social disconnection provides an opportunity for individuals to engage in a more conscious and authentic mode of existence.

Conclusion

Heidegger's *Being and Time* presents a significant and challenging perspective on human existence, diverging markedly from conventional metaphysical and psychological paradigms. The fundamental premise posits that human beings, conceptualised as *Dasein*, are not static entities; rather, they are dynamic and temporal beings that are intrinsically engaged with the inquiry into the nature of Being. In his examination of the concepts of Being-toward-death, alienation, and anxiety,

Heidegger offers a redefinition of the human self-understanding. The existential structures discussed herein should not be construed as pathological or emotional states within a psychological framework; instead, they represent ontological moods that elucidate the fundamental condition of *Dasein*'s being-in-the-world. Alienation, as articulated by Heidegger, refers to the dissociation of the self within the quotidian aspects of existence, characterised by an immersion in the conventions and diversions presented by the collective entity known as "they" (das Man). Anxiety, distinct from fear, does not emerge in response to a particular object; rather, it represents an engagement with the void that underpins existence, dislodging *Dasein* from its entanglement in the inauthentic. Most significantly, the concept of Being-toward-death elucidates the ultimate boundary and individual horizon of *Dasein*'s existence, necessitating an acknowledgement of its freedom and finite potential. In this engagement with finitude, *Dasein* encounters its essence—not merely as a role, identity, or social function, but as an entity endowed with the capacity for choice, action, and transformation. Heidegger's existential analytic consequently establishes a framework for authenticity, enabling *Dasein* to assume responsibility for its existence in a determined and singular manner. In contemporary society characterised by technological distractions and existential uncertainties, the philosophical insights of Heidegger continue to serve as an essential framework for understanding the intrinsic anxieties associated with human existence. His exploration of the transformative potential inherent in confronting mortality offers a pathway towards a more meaningful and authentic mode of living.

Works Cited

1. Blattner, William D. *Heidegger's Temporal Idealism*. Cambridge University Press, 1999.
2. Dreyfus, Hubert L. *Being-in-the-World: A Commentary on Heidegger's Being and Time, Division I*. MIT Press, 1991.
3. Kierkegaard, Søren. *The Concept of Anxiety: A Simple Psychologically Oriented Deliberation on the Dogmatic Issue of Hereditary Sin*. Translated by Walter Lowrie, Princeton University Press, 1944.
4. Kierkegaard, Søren. *The Concept of Anxiety*. Translated by Reidar Thomte, Princeton University Press, 1980.
5. Nietzsche, Friedrich. *Human, All Too Human: A Book for Free Spirits*. Translated by Marion Faber and Stephen Lehmann, Penguin Books Ltd, London, 1994.
6. Sheehan, Thomas. *Making Sense of Heidegger: A Paradigm Shift*. Rowman & Littlefield, 2015.

Education Inflation and Family Strain : A Policy Analysis of India's Growing Academic Costs

Research Scholar

Meena Ramchandra Kusalkar

M.A., M.Com, B.Ed

(Lecturer: KMS Junior College, Parel, Mumbai)

Research Guide

Dr. Parakal Bhagwat Sukhdevrao

Research Centre

Department of Economics, New Arts, Commerce and Science College (Autonomous), Ahilyanagar Affiliated to Savitribai Phule University, Pune

Abstract

This study presents a descriptive analysis of the socioeconomic impact of rising education expenditure on Indian families, relying exclusively on secondary data from national surveys, budget reports, and academic literature. As tuition fees, coaching costs, and digital learning expenses escalate, households across income groups are forced to reallocate budgets, incur debt, and make difficult trade-offs. The paper synthesizes findings from recent NSSO rounds, RBI loan data, and policy reviews to highlight disparities in educational investment by gender, caste, and geography. It further examines how education inflation contributes to inequality, mental stress, and delayed life decisions. The study concludes with policy recommendations aimed at improving public investment, regulating private costs, and promoting inclusive reforms.

Keywords: Education expenditure · Family economics · Secondary data · Policy analysis · Gender disparity · India

Introduction

In recent years, the cost of education in India has escalated at a pace that far outstrips household income growth, placing unprecedented financial pressure on families across socioeconomic strata. According to the National Sample Survey Office (NSSO), household expenditure on education increased by over 150% between 2008 and 2018, with urban families spending nearly twice as much as their rural counterparts. This inflationary trend is not limited to tuition fees alone—it encompasses private coaching, digital infrastructure, transportation, and ancillary costs that have become essential in the pursuit of academic success. The Reserve Bank of India (RBI) reports a steady rise in education-related borrowing, with outstanding student loans crossing ₹90,000 crore in 2023, indicating a growing reliance on credit to fund learning.

Such financial strain has profound implications beyond economics. Families are increasingly forced to reallocate budgets, often sacrificing healthcare, nutrition, and long-term savings to meet educational demands. The burden is disproportionately felt by marginalized groups—Scheduled Castes (SC), Scheduled Tribes (ST), and rural households—who face structural barriers to accessing affordable, quality education. Gender disparities further compound the issue, with girls frequently receiving lower investment in education, particularly in secondary and tertiary levels. Despite policy commitments under the National Education Policy (NEP) 2020 to allocate 6% of GDP to education, actual public spending remains below 4.5%, leaving families to shoulder the gap.

This paper adopts a descriptive research approach based entirely on secondary data to examine the social and economic consequences of rising education expenditure in India. By synthesizing findings from NSSO surveys, PRS Legislative Research, RBI reports, and academic literature, it aims to highlight the seriousness of the issue and inform policy recommendations that promote equity, affordability, and sustainable educational outcomes.

Literature Review

The rising cost of education in India has emerged as a critical area of inquiry across disciplines such as economics, sociology, and public policy. Scholars and institutions have increasingly turned their attention to the financial pressures faced by households, the structural inequalities embedded in educational access, and the implications for long-term development. This review synthesizes key findings from secondary sources, including national surveys, budget analyses, and peer-reviewed studies, to establish the context and urgency of the issue.

Trends in Household Education Expenditure

The National Sample Survey Office (NSSO), through its 64th and 75th rounds, has documented a sharp increase in household spending on education. Between 2008 and 2018, average monthly expenditure on education rose by over 150%, with urban households consistently spending more than rural ones. The 75th round (2017–18) revealed that urban families spent ₹2,738 per student per month on education, compared to ₹1,174 in rural areas. This disparity reflects not only income differences but also the concentration of private institutions and coaching centers in urban regions. The NSSO data also shows that education spending constitutes a significant share of total household consumption, particularly among middle-income groups, who often stretch budgets to afford perceived quality education.

Private Sector Expansion and Cost Escalation

The proliferation of private schools and coaching centers has contributed significantly to education inflation. According to the Annual Status of Education Report (ASER) 2023, nearly 30% of rural children attend private schools, and over 50% rely on paid tuition. In urban areas, these figures are even higher. The commodification of education—where quality is equated with cost—has led to a tiered system in which access to better facilities, qualified teachers, and competitive preparation is contingent on financial capacity. Studies by the Centre for Policy Research (2022) argue that this market-driven model exacerbates inequality and undermines the constitutional promise of equitable education.

Gender Disparities in Educational Investment

Gender continues to be a decisive factor in household education spending. Geetha Rani (2023), in her NIEPA Occasional Paper No. 55, highlights that girls, especially in rural and low-income households, receive less investment in secondary and higher education. Cultural norms, early marriage, and perceived lower returns on female education contribute to this bias. UNICEF India's Gender and Education Report (2022) corroborates these findings, noting that dropout rates among adolescent girls remain high due to financial constraints and social expectations. The gender gap in education spending not only limits individual potential but also perpetuates intergenerational inequality.

Caste and Regional Disparities

Caste-based disparities are evident in education expenditure patterns. Geetha Prakasam (2024), analyzing NSSO rounds 52, 64, and 71, finds that SC/ST households consistently spend less on education than general category households, even when controlling for income. This is attributed to limited access to quality institutions, discrimination, and higher indirect costs such as travel and boarding. Regional disparities also persist, with states like Kerala and Himachal Pradesh showing higher public investment and better outcomes, while states in central and eastern India lag behind. The IRJEMS Journal (2024) emphasizes that these disparities are structural and require targeted policy interventions.

Public Spending and Policy Gaps

Despite the National Education Policy (NEP) 2020's recommendation to allocate 6% of GDP to education, actual public spending remains below 4.5%. PRS Legislative Research (2024) reports a 7% reduction in the Ministry of Education's budget allocation, raising concerns about the sustainability of public education. Education for All in India (2025) notes a 13% budget increase in FY 2025–26, but warns that this is insufficient to meet the growing demand for infrastructure, teacher

training, and digital access. The Economic Times (2024) highlights that India's education investment, while higher than some neighboring countries, falls short of global benchmarks and fails to address systemic inequities.

Financial Burden and Household Debt

The financial burden of education is increasingly being met through loans and credit. The Reserve Bank of India (RBI) reports that outstanding education loans crossed ₹90,000 crore in 2023, with a growing number of families relying on borrowing to fund school and college fees. This trend is particularly pronounced in urban middle-class households, where aspirations for competitive success drive investment in coaching and private schooling. The reliance on debt not only affects household financial stability but also delays life decisions such as home ownership, retirement planning, and entrepreneurship.

Impact on Educational Outcomes

While increased spending may suggest improved access, it does not always translate into better learning outcomes. ASER reports from 2021 to 2023 consistently show that foundational literacy and numeracy remain weak across many regions, regardless of fee structures. The disconnect between cost and quality raises questions about the efficiency of private education and the need for regulatory oversight. Scholars argue that without systemic reforms, education inflation may lead to exclusion rather than empowerment, particularly for vulnerable groups.

Objectives of the Study

1. To analyze trends in household education expenditure in India
2. To examine the economic impact of rising education costs on family consumption patterns.
3. To examine the economic strain on families resulting from education.
4. To assess the social consequences of rising education costs..
5. To evaluate government policies and budgetary allocations in the education sector.

Methodology

This study adopts a descriptive research design grounded entirely in secondary data sources. The objective is to systematically analyze existing information to understand the patterns, consequences, and policy dimensions of rising education expenditure in India. Descriptive research is particularly suited for this inquiry as it enables the synthesis of large-scale data and scholarly insights without manipulating variables or collecting primary responses.

The research is qualitative and analytical in nature, focusing on the interpretation and contextualization of existing data. It does not involve field surveys, interviews, or experimental methods. Instead, it relies on documented evidence to explore the socioeconomic and policy-related dimensions of education inflation.

Limitations

As the study is based solely on secondary data, it is limited by the scope, periodicity, and granularity of available sources. It does not capture real-time household experiences or regional micro-level variations that primary data might reveal. However, the breadth and credibility of the selected sources ensure a robust and policy-relevant .

Significance of the Study

The rising cost of education in India is not merely an economic concern—it is a multidimensional challenge that affects household stability, social equity, and national development. This study is significant because it addresses a critical and underexplored intersection: how education inflation reshapes family dynamics, deepens inequality, and strains public policy frameworks.

By relying exclusively on secondary data, the study offers a comprehensive and evidence-based understanding of how households across income groups, regions, and social categories are impacted by escalating academic expenses. It highlights the disproportionate burden borne by marginalized communities, particularly rural families, Scheduled Castes and Tribes, and girls, who face systemic barriers to equitable educational investment.

The findings of this research are especially relevant in the context of India's commitment to inclusive education under the National Education Policy (NEP) 2020. Despite policy aspirations, the gap between public funding and private expenditure continues to widen, leaving families to absorb the cost of systemic shortcomings. This study contributes to the academic discourse by synthesizing national survey data, budgetary trends, and policy literature to reveal the structural nature of education inflation and its social consequences.

Importantly, the study informs policymakers, educators, and researchers about the urgent need for regulatory oversight, targeted subsidies, and increased public investment. It advocates for a more equitable and sustainable education system—one that does not compromise family well-being in the pursuit of academic advancement.

Findings : Social and Economic Impact of Rising Education Costs

Household Budget Reallocation

Secondary data from the NSSO (75th Round) indicates that families are increasingly diverting income from essential needs such as healthcare, nutrition, and housing to cover education-related expenses. This trend is especially pronounced among middle-income urban households, where education spending has grown disproportionately compared to income levels.

Debt Accumulation and Financial Vulnerability

The Reserve Bank of India (2023) reports that outstanding education loans have exceeded ₹90,000 crore, reflecting a growing dependence on credit to finance schooling and higher education. This reliance on debt contributes to long-term financial stress, delays in asset creation, and reduced economic resilience among families.

Opportunity Costs and Economic Trade-offs

Rising education expenditure limits household capacity to invest in other productive areas such as entrepreneurship, insurance, and home ownership. These trade-offs constrain upward mobility and reduce the ability of families to withstand financial shocks, particularly in lower-income segments.

Hidden Costs of Coaching and Private Tuition

Reports from ASER (2023) and other institutional studies reveal that private coaching and tuition fees often exceed formal school charges, especially in urban areas. These shadow costs significantly inflate the overall financial burden on families and are rarely accounted for in official statistics.

Gender Disparities in Educational Investment

Studies by NIEPA and UNICEF India show that girls, particularly in rural and economically disadvantaged households, receive less investment in education. This results in higher dropout rates, limited access to secondary and tertiary education, and perpetuation of gender-based inequality.

Urban-Rural Divide in Access and Cost

NSSO and ASER data highlight that rural families face higher indirect costs such as transportation and boarding due to limited access to quality institutions. Urban families, while benefiting from better infrastructure, bear higher direct costs, creating distinct but equally burdensome pressures across geographies.

Mental Health and Emotional Strain

The financial commitment to education often translates into heightened academic expectations and psychological stress for students. Secondary sources suggest increasing cases of anxiety, burnout, and strained parent-child relationships, particularly in competitive urban environments.

Intergenerational Sacrifice and Family Strain

Families frequently prioritize one child's education at the expense of others or liquidate long-term savings to fund academic pursuits. This leads to emotional strain and financial instability, especially in households with limited resources.

Educational Stratification and Social Exclusion

The commodification of education has resulted in a tiered system where access to quality learning is determined by financial capacity. This entrenches social exclusion and undermines the

constitutional promise of equitable education for all, as highlighted in multiple policy reviews and academic studies.

Suggestions:

1. **Regulate Private Costs:** Introduce fee caps and enforce transparency in private schools and coaching centers.
2. **Expand Direct Support:** Provide targeted scholarships and cash transfers for low-income and marginalized families.
3. **Strengthen Public Education:** Enhance the quality of government schools to reduce dependence on private institutions.
4. **Bridge the Digital Divide:** Subsidize devices and connectivity to improve access in rural and underserved areas.
5. **Monitor and Evaluate:** Develop systems to track household education spending and assess policy effectiveness.
6. **Cap Ancillary Costs:** Regulate non-tuition expenses such as uniforms, textbooks, transport, and exam fees. Mandate schools to publish transparent breakdowns of all charges.
7. **Digital Equity Grants:** Provide annual digital learning stipends for low-income students to cover devices, internet, and platform subscriptions. Partner with telecom providers to offer subsidized educational data plans.
8. **Mental Health Integration:** Embed mental health services in school systems, especially in high-pressure urban zones. Train teachers to recognize stress and refer students to counselors.
9. **Community-Based Learning Hubs:** Establish rural learning centers with shared digital infrastructure and tutoring support. Reduce the need for costly relocation or private coaching.
10. **Gender-Sensitive Budgeting:** Allocate dedicated funds for girls' education, especially in secondary and higher education. Offer conditional cash transfers to families that keep girls enrolled through Class 12.
11. **Education Inflation Index:** Create a national index to track education inflation across regions and income groups. Use this data to adjust scholarships, subsidies, and budget allocations annually.
12. **Tax Relief for Education Expenses:** Expand tax deductions for tuition, coaching, and digital learning costs. Include education loans under broader financial relief programs.
13. **Public-Private Partnerships (PPPs):** Encourage PPPs to improve infrastructure in government schools without passing costs to families. Ensure accountability and affordability in PPP models.

Conclusion

The findings of this study underscore the intensifying financial pressure that education places on Indian households, particularly among middle-income and rural families. With rising costs in tuition, coaching, and digital infrastructure, families are increasingly forced to reallocate budgets, incur debt, and make difficult trade-offs that affect overall well-being. The disparities in spending—across income groups, gender, and geography—highlight systemic inequities that threaten the promise of education as a pathway to social mobility.

Despite recent increases in budgetary allocations, India's public investment in education remains below the National Education Policy's benchmark of 6% of GDP. While infrastructure-focused initiatives like BharatNet and Atal Tinkering Labs are commendable, they do not directly alleviate the financial burden on families. Moreover, the limited reach of scholarships and subsidies continues to exclude the most vulnerable populations.

References

1. ASER Centre. (2023). Annual Status of Education Report (Rural) 2023. Pratham Education Foundation. <https://www.asercentre.org>
2. Chitralkha, P. (2016). A study on education expenditure in India: Since 1991–92 to 2022–23. International Journal of Creative Research Thoughts, 4(1). <https://ijcrt.org/papers/IJCRT2501134.pdf>

3. Economic Times. (2024, February 14). Is India putting enough money on education? A closer look at recent trends. <https://economictimes.indiatimes.com/industry/services/education/india-putting-enough-money-on-education-a-closer-look-at-recent-trends/articleshow/114544152.cms>
4. Motkuri, V., & Revathi, E. (2023). Private and public expenditure on education in India: Trends over seven decades. *Indian Public Policy Review*, 4(2), 1–18. <https://ippr.in/index.php/ippr/article/download/246/108/372>
5. National Sample Survey Office. (2019). Household social consumption on education in India: NSS 75th Round (July 2017–June 2018). Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India. <https://mospi.gov.in>
6. Prakasam, G. (2024). Caste and education expenditure in India: A longitudinal analysis. *International Research Journal of Economics and Management Studies*, 3(1), 45–62. <https://irjems.com>
7. PRS Legislative Research. (2024). Demand for grants 2024–25: Ministry of Education. <https://prsindia.org>
8. Rani, G. (2023). Public financing of education in India: A gender perspective. NIEPA Occasional Paper No. 55. National Institute of Educational Planning and Administration. <https://niepa.ac.in>
9. Reserve Bank of India. (2023). Annual report 2022–23. <https://rbi.org.in>
10. UNICEF India. (2022). Gender and education: Barriers and opportunities. <https://www.unicef.org/india>

NEP 2020 and Teacher Education: Redefining the Role of Educators

Mr. Amol P. Karpe

Dept.of Commerce, ACS, College, Ganakhed.

Mr. Kailas B. Giri

Dept.of English, ACS, College, Ganakhed.

Abstract

The National Education Policy (NEP) 2020 signifies a transformative overhaul in India's education system, recognising teacher education as a pivotal factor in achieving quality learning results. This study examines the structural reforms suggested by the policy, including the establishment of a four-year integrated B.Ed. program, the incorporation of teacher education institutions into multidisciplinary universities, the implementation of competency-based frameworks, the requirement of continuous professional development (CPD), the integration of technology, and the inclusion of the Indian Knowledge System (IKS). It also looks at how these changes will change teachers' professional identities, turning them from someone who just give information to people who help students learn, develop curricula, mentor students, do research, and support inclusive practices. The report contends that NEP 2020 might transform teaching into a distinguished, research-oriented profession, contingent upon the resolution of problems related to implementation, infrastructure, digital access, and faculty ability, as evidenced by policy papers, national guidelines, and international comparisons. The results highlight the significant transformative potential and the practical difficulties linked to this policy transition.

Keywords: NEP 2020, teacher education, structural reforms, professional identity, Indian Knowledge System, continuous professional development

Introduction

Teacher education is the most important part of any effective educational system. It affects both the quality of classroom instruction and the overall sociocultural climate. This field in India has had a bad reputation for a long time, with fragmented curricula and a lack of real-world experience. In July 2020, the Government of India approved the National Education Policy 2020. The purpose of this policy is to fix these problems by making big changes that stress how important teacher education is to achieving educational excellence. The two primary parts of this policy—changing the way teachers are trained and changing the way teachers see themselves as professionals—show that the country's goals have changed a lot. The policy sees teachers as thoughtful professionals, curriculum creators, and moral leaders who help their country grow, not merely as people who give out information. This essay assesses the ramifications of these structural reforms on the transformation of the teaching profession and conducts a critical analysis of them

2. Objectives of the Study

1. To assess the essential modifications to teacher education proposed by NEP 2020.
2. To assess the transformation of educators' professional identities in alignment with the policy

3. Methodology

Methodology This study employs primary data from the National Council for Teacher Education recommendations and the NEP 2020 policy document to perform qualitative policy analysis. Some secondary sources include peer-reviewed research papers and publications. Thematic analysis was used to uncover the improvements and crucial aspects in the new definition adjustments to teachers' roles that NEP 2020 made.

❖ Structural Reforms to Teacher Education under NEP 2020

NEP 2020 introduces several significant structural reforms that aim to align Indian teacher preparation with global best practices while preserving its cultural ethos.

1. **Four-Year Integrated B.Ed. as the Minimum Qualification:** By 2020, the basic minimum required doing the teaching in the schools and higher Secondary education will be a four-year integrated Bachelor of Education. Due to this changes development are the existing split trails, where teacher training often necessitates a separate college degree. This dual-major degree, which is Avery important part of the National Education Policy 2020, creates highly qualitative and qualified, motivated teachers by practical training, and an understanding the necessary Indian culture and values with specialized subject knowledge.

2. **Integration of Teacher Education Institutions into Multidisciplinary Universities:**

The National Education Policy (NEP) 2020 requires the integration of Teacher Education Institutions into multidisciplinary universities. This is meant to improve teacher training and knowledge by offering four-year integrated programs that cover a wide range of fields, including psychology, sociology, science, arts, and commerce. This integration should be finished by 2030. It will relocate teacher education from separate schools to larger, more complete universities. This will make the educational system more complete and useful by giving future teachers both theoretical and practical knowledge in a variety of fields.

3.**Competency-Based Teacher Preparation:** This kind of teacher training focusses on teaching teachers the skills, information, and attitudes they need to be effective. It stresses practical use, flexibility, and responsibility. It gives teachers the skills they need to create learning environments that are friendly, innovative, and effective, in accordance with what students need in today's world. teachers.

4.**Continuous Professional Development (CPD) Mandate:** The Continuous Professional Development (CPD) Mandate makes sure that teachers maintain learning throughout their careers by going to workshops, seminars, and other events where they can think about what they've learnt. It helps teachers learn more about the things they teach, get better at using technology, and get better at teaching. It also helps them grow and be responsible while making sure their lessons are in line with new educational standards and what students want.

5.**Technology Integration through NETF:** NETF will show teachers how to combine digital tools, AI-powered platforms, and blended learning methods. NETF gives teachers resources, training, and platforms to assist them use technology in the classroom. This helps schools come up with new ways to use technology. It helps instructors and students learn better, encourages inclusive education, and gets teachers and students ready for a society that is more connected through technology and founded on knowledge.

6.**Inclusion of Indian Knowledge System (IKS):** Adding the Indian Knowledge System (IKS) to teacher education shows how important it is to mix traditional knowledge, values, and practices with new ways of teaching. It promotes cultural rootedness, holistic learning, and respect for tradition, which helps teachers blend modern knowledge with India's vast history of intellectual thought. The Indian Knowledge System and modern ideas will both be part of teacher training.

7. **The Shift in Professional Identity of Educators:-** NEP 2020 envisions teachers as multidimensional professionals:

- From Content Deliverers to Facilitators of Learning.
- Teachers as Curriculum Designers.
- Mentors and Socio-Emotional Guides.
- Teachers as Researchers.
- Advocates of Equity and Inclusion.

8.**Comparative International Perspectives**

Finland requires all teachers to hold a master's degree, emphasizing research-based training and professional autonomy. Singapore employs structured mentoring systems and mandatory CPD. Australia uses professional standards frameworks similar to NPST.

9.Challenges to Implementation

Challenges include infrastructure gaps, shortage of qualified teacher educators, digital divide, resistance to change, and lack of robust monitoring mechanisms.

10.Opportunities and Future Directions

If NEP 2020 is put into action correctly, it may make teaching a respected, research-based profession, bring Indian teacher education in line with UNESCO's Sustainable Development Goal 4, encourage educators who are culturally aware and globally competent, and encourage lifelong professional growth.

Conclusion

The NEP 2020 marks a pivotal moment in India's educational reform, placing teacher education at the heart of systemic transformation. Its structural reforms—such as the four-year integrated B.Ed., multidisciplinary integration, competency-based frameworks and continuous professional development—are designed to align Indian teacher preparation with global standards while remaining rooted in indigenous values. These measures aim to shift educators' professional identity from passive knowledge transmitters to dynamic facilitators, mentors, researchers and advocates of inclusive learning. By empowering teachers with autonomy, interdisciplinary exposure, and technological proficiency, the policy aspires to elevate teaching into a prestigious, research-driven profession. However, the realization of this vision depends on robust implementation strategies, sustained funding, digital equity and the cultivation of a growth-oriented professional culture. If these challenges are addressed with commitment, NEP 2020 has the potential to not only transform teacher education but also shape an equitable, innovative, and globally competitive Indian education system.

References

1. Government of India. National Education Policy 2020.
2. Ministry of Human Resource Development, 2020.
3. National Council for Teacher Education.
4. Policy Framework for Teacher Education in India. NCTE, 2021.
5. Sharma, Ritu, and K. P. Singh. "Teacher Education in the Context of NEP 2020: Prospects and Challenges." *Journal of Education and Practice*, vol. 12, no. 34, 2021, pp. 45–54.
6. Singh, Amrit. "Redefining the Role of Teachers in 21st Century India." *International Journal of Educational Research and Development*, vol. 5, no. 2, 2022, pp. 10–18.
7. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2021: Teachers in the Spotlight. UNESCO, 2021

Redefining Education: NEP 2020's Commitment to Inclusivity

Mr. Kailas B. Giri

Dept.of English, ACS,College Ganakhed.

Mr. Amol P. Karpe

Dept.of Commerce, ACS, College Ganakhed.

Abstract

National Education Policy 2020 is meant to bring out the transformation in education system compared to last educational policy. NEP 2020 gives more emphasis on the inclusion of the socially disadvantaged groups. This paper critically examines provisions for inclusivity for NEP 2020, marginalized groups, learners with disabilities; sub those from socio-economically disadvantaged sections. It also identifies some challenges to bridge the policy-practice gaps & also studies potential challenges in implementation.

Keywords : NEP 2020, Inclusivity, Education Policy, Equal Access, Social Equity, India etc

Methodology :

The present research paper uses qualitative research methodology. It uses the NEP 2020's (official text) for analysis and takes the help of secondary sources as articles, reviews, reports for analysis.

Objectives :

1. To examine the inclusivity measures entrenched within NEP 2020.
2. To analyze how NEP 2020 addresses the needs of marginalized and underrepresented groups.
3. To explore potential challenges in translating inclusivity policy into practice.

Introduction

Inclusion is a fundamental human right that applies to everyone. It seeks to embrace all individuals regardless of their race, religion, gender, disability, social status, caste, beliefs, income, or other differences. Essentially, inclusion means providing equal opportunities and ensuring fairness by eliminating all obstacles and discrimination in society. Inclusive education upholds the right of children and their parents to access mainstream schooling that addresses both the children's needs and the parents' expectations. It represents a modern approach where differently abled children learn alongside their peers in the same environment. In an inclusive classroom, students display a variety of learning styles, abilities, strengths, and talents. Such settings accommodate a diverse range of learners, including those without disabilities as well as students with physical impairments, intellectual disabilities, multiple disorders, visual or hearing impairments, and those identifying as transgender.

Education plays a vital role for social transformation. Historically, equitable growth of the Indian population was hampered mostly due to the systematic inequalities to access, quality and participation. The National Education Policy -2020 is introduced after more than thirty years. It was approved by the Union Cabinet on July 29, 2020. The policy finds its roots in Indian culture. By considering this, the policy upholds the international standard of quality and inclusivity.

The new education policy addresses the disparities of society and gives prime emphasis to the marginalized groups of the society like Women, People with Disabilities, Scheduled Castes, Scheduled Tribes, Other Backward Classes And Economically Disadvantaged groups. The National Education Policy of 1988 emphasized on the universalization of education. However, NEP 2020 takes into consideration diversity of Indian society and seeks to establish educational settings accordingly. The NEP 2020 adheres to inclusivity and thus, it is closely committed to constitutional equality as well as the sustainable development goals, especially SDG.

NEP 2020 – Provisions for Inclusivity

1 – Equitable Access for All

NEP 2020 acknowledged that its students to get high quality education to socio-economically disadvantaged groups. NEP 2020 provides or suggests some of more options to these disadvantaged

groups. It includes the internet infrastructural facilities and scholarship to students, but it also addresses issues of retaining and re-entering into the educational system by flexible entry/exit system, dropout bridge courses, and transportation facilities.

2 – Gender Inclusive Measures

Gender Inclusion Fund is a noteworthy initiative of NEP 2020. This fund will be utilized for to fulfill the infrastructural gaps by providing menstrual hygiene products, separate restrooms for girls, safety precautions for schools and scholarships for female students pursuing STEM fields. Moreover, it takes into account the transgender students and promotes inclusive curriculum representation, legal identity recognition as well.

3 – Inclusive Curriculum and Pedagogy

NEP 2020 encourages an inclusive curriculum that is flexible, multilingual & competence-based. In the foundation years of students (learners) more emphasis is given on the mother tongue or regional language whereby cultural inclusivity and understanding will be achieved. There are reforms in pedagogy and reforms to achieve met this goals that these are experiential learning, activity-based teaching and integration of Indian Knowledge Systems (IKS).

4 – Education for Learners with Disabilities

NEP 2020 provides guarantees learners free physical infrastructure and digital learning platforms to disabled learners. It provides advancing some of the most useful recent technical tools for disabled learners like screen readers, Braille materials and universal designs for learning (UDL) principles and training for special education educators.

5 – Bridging the Digital Rift

To give equitable technological access to the masses also one residing in rural or remote areas is quite difficult. But NEP 2020 brings this gap and introduced National Educational Technology Forum (NETF) that aspires access, digital tools, promotes open source instructional materials and expand internet connection to rural & isolated places.

Challenges for Implementation

There are some challenges for implementation as follows:

1. A Few teachers are available for training in special education.
2. Lack of financial provisions for inclusive infrastructure (e.g., ramps, special classrooms equipment).
3. Regional Disparities: Unequal implementation across states due to governance variations.4] Societal Barriers: Deep-rooted social biases can slow progress in gender and caste inclusion.

Conclusion

Inclusivity is the core principle of NEP 2020, ensuring the equal access of education to all disadvantaged groups of the society. It advocates to cutting-edge technology to meet & bridge the gaps of social disparities. India is the country where people come from so diverse culture, language, customs & tradition. NEP 2020 envisions that diversity and promotes different facilities for many and try to bring them in mainstream education. It's a responsibility & requires effort of policymakers, educators, civil society and local communities for the success of NEP 2020 inclusive vision.

References :

1. Government of India. National Education Policy 2020. Ministry of Education, 2020.
2. Jha, Jyotsna, and Dhir Jhingran. Elementary Education for the Poorest and Other Deprived Groups: The Real Challenge of Universalization. Manohar Publishers, 2002.
3. Kumar, Krishna. "Quality and Equity in Indian Education: Policy Perspectives." Economic and Political Weekly, vol. 55, no. 32, 2020, pp. 23–27.
4. Ramsy, C. "Inclusive Education and NEP 2020: Concept, Scope & Challenges." *P.G. Department of Commerce and Management Studies, Ansar Women's College, Perumpilavu, Thrissur, Kerala.*

Reflection of the Delicate Interplay between Human and Nature in 'The Old Man and The Sea'

Mr. Kailas Baburao Giri

Department of English
ACS College, Gangakhed, Dist-Parbhani-431514

Abstract :

Ernest Hemingway's "Old Man and the Sea" is a renowned novel that won him the Pulitzer and Nobel Prizes in 1953 and 1954. The novel beautifully presents the importance of nature in human life, using simple, direct language and also the delicate and intricate relationship between Human and Nature. The novel encapsulates the grace and majesty of nature in a great regard. The novel carries different themes like persistence, kinship and connection, pride, the honour in struggle, defeat and death of elderly man in the solitary journey on the sea. Moreover, the novel is interpreted from the different critical perspectives.

1] Research Aims: *To show how an author represents humans relation with Eco-system in his work Old Man and the Sea"*

2] Key Findings: *1] It is found that Hemingway is a nature writer and represents nature beautifully.*

2] It shows the affinity ,and affection between nature and human .

Keywords : *Nature, Solitude, Journey, Symbiotic, Environment etc.*

Introduction :

The Novella Old Man and The Sea is written by the renowned American writer Ernest Hemingway. It depicts the very symbiotic relationship between man and nature. This is the story of Santiago, an elderly Cuban fisherman, and his unyielding battle with a massive marlin in the huge ocean. The story sets in a world where natural forces play a very crucial role, particularly in the sea, where Santiago must battle not only a beautiful fish but also natural elements. Santiago finally loses the fight, but it is a valiant triumph that transcends both time and space. His conflict reflects man's everlasting struggle against the natural world's powers, as well as the significance of resilience in the face of adversity.

In Old Man and the Sea," Hemingway addresses the delicate relationship between man and environment in considerable depth. Santiago's trip to the sea is punctuated by periods of both companionship and confrontation with the natural environment. Santiago battles the marlin with great regard for the fish, viewing it as a brother and comrade rather than prey. This emotion stresses the idea that man is an inherent component of the natural world, and his activities have an influence on the delicate balance of nature. The novella emphasizes nature's ability to supply nourishment as well as its potential for peril. While the water provides sustenance for Santiago in the form of dolphins and prawns, it also offers a substantial risk due to sharks and unpredictable weather. Hemingway asks readers to reflect on the interconnection of man and nature, the ethical concerns of hunting, and the larger ramifications of human contact with the environment via Santiago's experiences. Ernest Hemingway, a renowned writer, has been a subject of extensive literary criticism for over 50 years. His works, including The Old Man and the Sea, have been explored from various perspectives, including cultural anthropology, modern semantics, functional stylistics, transitivity system, stylistics, reception-aesthetic, and psychoanalysis.

The novella, published between 1940 and 1952, was a significant success, restoring confidence in Hemingway's writing abilities. Initially praised as a "new classic," it was compared to works like The Bear and Moby-Dick. However, some critics, such as Philip Young, interpreted the novella as a disappointing minor work.

Despite these criticisms, Hemingway's work continues to be a significant part of the literary landscape. YU Yan, in this Research article The Call of the Wild - An Eco-critical Reading of *The Old Man and the Sea*, the researcher interpreted Hemingway's masterpiece The Old Man and the Sea from the perspective of anti-ecology, which is often neglected by traditional literary critics. At the

same time, it further reflects the ambivalent attitude of Hemingway himself towards nature: reverence for nature and desire to conquer nature.

Apart from this, Hemingway shows the great affinity between human and nature.

Interplay between Human and Nature :

The human beings are just a one of the species in this physical world not a whole. It is understood by Santiago while he think about the nature . In this regard he states that **"I too am merely a part of nature."** It clearly implies that the protagonist's recognition of his strong relationship with the natural world, emphasizing the delicate relationship between man and nature. The novelist Earnest Hemingway pays full regard for Nature in the novel *The Old Man and the Sea*. **‘It is good that we do not have to try to kill the sun or the moon or the stars. It is enough to live on the sea and kill our true brothers,'** the old man, Santiago uttered this statement while he was alone at sea, engaging in his epic battle with a giant marlin. Santiago, an elderly man, shows his great attachment to the sea and the natural world, referring to the water and its inhabitants as his genuine brothers. This phrase underlines the delicate interplay between people and the environment, underscoring the value of cohabitation rather than dominance, and stresses the significance of aquatic respect.

Santiago appreciates beauty in nature. *"He loved the flying fish and when they were in season he and his old man fished well in the darkness of night with many lights."* - This showcases the old man's appreciation for the natural world around him, particularly the flying fish, depicting the allure of the sea's ecosystem.

Further, Santiago was alone on the trip Sea without catching a fish in this solitary journey but it does not directly mention nature's beauty, but it sets the scene, emphasizing the man's deep connection to the sea and his prolonged struggle amid the vastness of the ocean.

"He was an old man who fished alone in a skiff in the Gulf Stream and he had gone eighty-four days now without taking a fish" [Hemingway P-07]. Besides, Man's dominance over the other natural animals may be observed here. The elderly guy had perfect command over the fish, and when he lay down to relax, all he could hear was the soothing sound of ocean waves splashing on his boat. This also demonstrates the delight of the elderly guy against the fish. This demonstrates the superiority relationship between nature and man.one above another. **"He could not see the fish's jumps but only heard the breaking of the ocean and the heavy splash as he fell."** As human being cannot live without company in this universe ,and the nature is the best companion in the solitary journey of Santiago , whether natural or inanimate. The old guy, too, maintains fish as a companion since being alone in the huge ocean is unthinkable. When he goes fishing into the ocean, he usually gets joined by these fishes. Flying fishes are fish that live in large bodies of water and can travel quickly.

This illustrates the important role of companionship between man and other beings.

"He was very fond of flying fishes as they were his principal friends in the ocean."

Conclusion

Ernest Hemingway, through his masterpiece, *The Old Man and the Sea*, fully realized the co-existence between human and nature. We are the part of this vast universe. In the age of modernization, the resources of nature have been drastically reduced. Its duty of human beings to make the sustainable a great deal of effort to keep Eco-logical balance to avoid the biggest disasters. Even though the human's attitude towards nature is paradoxical but nature treats all equally. Hemingway through the novel indicates that relationship between humans and nature are too delicate and complex to comprehend.

Works Cited

1. Hemingway, Ernest. *The Old Man and the Sea*. Insight Publica, 2021.
2. Library of Congress. "The Old Man and the Sea." *Catalog Record*, <https://catdir.loc.gov/catdir/enhancements/fy0641/95148450-s.html>. Accessed 29 Aug. 2025.
3. Nongmaithem, Suraj Kumar. "Relation of Nature and Humans as Represented in Ernest Hemingway's *The Old Man and the Sea*." *International Journal of English and Literature (IJEL)*, vol. 7, no. 4, Aug. 2017, pp. 183–86.

4. *SparkNotes Editors*. "Themes." *SparkNotes*, <https://www.sparknotes.com/lit/oldman/themes/>. Accessed 29 Aug. 2025.
5. *The Linguist Institute*. "The Old Man and the Sea—Ernest Hemingway, Chapter Four: An Even Eight." *LingQ*, n.d., <https://www.lingq.com/en/learn-english-online/courses/543259/chapter-four-an-even-eight-3207295/>. Accessed 29 Aug. 2025.
6. Yu, Yan. "The Call of the Wild—An Eco-critical Reading of *The Old Man and the Sea*." *Canadian Social Science*, vol. 7, no. 3, 2011, pp. 150–53.

Business Innovations & Entrepreneurship: Catalysts for Economic Transformation in India

Asst. Prof. Dattatray Vishwas Gawade

Smt.Maniben M P Shah Women's College of Arts and Commerce

Abstract

India's economic transformation in the global context is increasingly powered by business innovations and entrepreneurship. With one of the world's largest and fastest-growing start-up ecosystems, India is redefining competitiveness through technological, process, and financial innovations that address both market opportunities and societal needs. This paper examines how innovations—from fintech and agritech to sustainable energy models—are reshaping industries, enhancing productivity, and fostering inclusivity. It further highlights the role of entrepreneurship in job creation, wealth generation, and global brand building, supported by robust government policies, venture capital inflows, and academic partnerships.

Particular attention is given to social and sustainable entrepreneurship, which aligns profitability with long-term environmental and social impact, reflecting India's commitment to the Sustainable Development Goals (SDGs). The paper also discusses the challenges that hinder scaling—such as regulatory bottlenecks, access to early-stage capital, and gaps in intellectual property protection—and proposes strategic recommendations to overcome them.

By integrating policy support, financial innovation, and education-driven capability building, India has the potential to establish itself as a global leader in responsible entrepreneurship. Ultimately, this paper argues that innovation and entrepreneurship are not only economic imperatives but also cultural and social catalysts that will shape India's sustainable future.

Keywords:

Business Innovation, Entrepreneurship, Indian Economy, Start-up Ecosystem, Sustainable Entrepreneurship, Finance, Venture Capital

Introduction

The Indian economy is undergoing a significant transformation driven by globalization, digital disruption, and entrepreneurial dynamism. In the global context, innovation and entrepreneurship are recognized as fundamental to competitiveness and inclusive growth (Schumpeter, 1942). For India, a country with a large youth population and growing middle class, the opportunity to harness entrepreneurial potential has never been greater. With over 100,000 recognized start-ups and 100+ unicorns as of 2023 (Startup India, 2023), India has become the world's third-largest start-up ecosystem. This paper explores how business innovations and entrepreneurship contribute to India's economic transformation and its positioning in the global marketplace.

Business Innovations in the Indian Context

Technological Innovations

Technological innovation is reshaping industries ranging from fintech and edtech to agritech and healthtech. Platforms like UPI (Unified Payments Interface) have revolutionized financial inclusion, while companies like BYJU'S and Practo have redefined education and healthcare delivery. These innovations are enabling scalability, accessibility, and affordability (NASSCOM, 2022).

Artificial intelligence, blockchain, and big data analytics are also increasingly applied across Indian enterprises. AI-enabled credit scoring is broadening financial access, while blockchain technologies are being tested for supply chain transparency and smart contracts. Big data analytics are aiding consumer insights, enabling companies to develop more targeted marketing campaigns and product innovations.

Process and Business Model Innovations

Indian businesses are increasingly experimenting with process and business model innovations. E-commerce giants like Flipkart and Reliance Retail have adopted hybrid models that blend online

and offline experiences, catering to diverse consumer needs. Similarly, microfinance institutions and NBFCs have developed innovative lending models to reach underserved populations.

Business model innovations have also surfaced in subscription-based services, hyper-local delivery platforms like Dunzo and ride-hailing services such as Ola. These models adapt to India's diverse consumer demographics and geographic challenges, enabling broad market penetration.

Financial Innovations

The rise of fintech start-ups has expanded access to credit, insurance, and investment products. Platforms such as Zerodha, Paytm Money, and PolicyBazaar are democratizing wealth management and financial planning, fostering greater financial literacy and participation.

Peer-to-peer lending, digital wallets, and neobanking are disrupting traditional banking systems. These innovations promote efficiency, reduce transaction costs, and provide financial access to previously excluded populations. By embedding technology into financial products, India is driving a culture of financial inclusion, which is central to its broader economic transformation.

Entrepreneurship as a Driver of Economic Growth

Employment Generation and Investment

Entrepreneurship is a key driver of employment creation. According to the Ministry of Commerce and Industry (2023), the Indian start-up ecosystem has generated more than 1.7 million jobs directly and indirectly. Moreover, India attracted over \$40 billion in venture capital funding in 2022 alone (IVCA, 2023).

This entrepreneurial growth extends beyond urban centers into Tier II and Tier III cities, which now account for a significant portion of start-up activity. The decentralization of entrepreneurship has further amplified regional development and balanced economic growth.

Global Competitiveness

Entrepreneurial ventures have enhanced India's competitiveness by building global brands. Companies like Ola, Zomato, and Freshworks exemplify how Indian entrepreneurs are capturing global markets through innovation and agility. Indian IT services and SaaS companies, such as Infosys and Zoho, continue to solidify India's global presence in knowledge-driven industries.

Social and Sustainable Entrepreneurship

A notable trend is the rise of social and sustainable entrepreneurship. Enterprises such as SELCO Solar and EcoZen Solutions are combining profitability with social impact, addressing issues like energy access, agriculture efficiency, and environmental sustainability. This aligns with India's commitment to the Sustainable Development Goals (SDGs) (UNDP, 2021).

Women entrepreneurs are also making significant contributions in sectors such as handicrafts, micro-enterprises, and e-commerce. Their participation not only drives economic growth but also advances gender equality and social empowerment.

Role of Policy and Institutional Support

Government Initiatives

Government initiatives such as Startup India, Atmanirbhar Bharat, and Digital India have created an enabling ecosystem for entrepreneurs. These programs provide access to funding, mentorship, and incubation facilities. Startup India, for instance, has simplified regulatory frameworks, created tax incentives, and promoted innovation-driven enterprises.

The introduction of Production Linked Incentives (PLI) has further spurred innovation and manufacturing capacity across industries such as electronics, pharmaceuticals, and renewable energy. These measures are designed to boost exports, generate jobs and enhance India's competitiveness.

Financial and Venture Capital Ecosystem

The growth of angel networks, venture capital firms, and alternative investment funds has significantly bolstered India's start-up ecosystem. Organizations like Sequoia Capital, Accel and Indian Angel Network have nurtured numerous high-growth ventures.

Crowdfunding platforms and impact investment funds are also gaining traction, allowing smaller businesses and social entrepreneurs to access necessary capital. This diversification of financial support strengthens the innovation pipeline and sustains entrepreneurial momentum.

Academic and Research Institutions

Higher education institutions are playing an increasing role in fostering innovation through incubators, accelerators and research collaborations. The Indian Institutes of Technology (IITs) and Indian Institutes of Management (IIMs) have launched several entrepreneurship cells and incubation centers to support early-stage ventures.

Additionally, entrepreneurship education is being integrated into curricula across disciplines, exposing students to entrepreneurial thinking and innovation at earlier stages of their academic journey. Industry-academia partnerships are producing graduates who are better equipped for entrepreneurial ventures.

Challenges in Scaling Innovation and Entrepreneurship

Regulatory Bottlenecks

Despite government support, regulatory complexities continue to pose challenges for entrepreneurs. Compliance requirements, tax uncertainties and bureaucratic delays can hinder ease of doing business.

Access to Capital

While venture capital flows are increasing, access to early-stage funding remains a challenge for many start-ups, especially in rural and semi-urban areas. Informal entrepreneurs often lack the collateral or networks to secure financing.

Intellectual Property Rights (IPR)

The enforcement of intellectual property rights remains a weak spot. Start-ups face difficulties in protecting their innovations, which discourages risk-taking and undermines confidence in the innovation ecosystem.

Skill Gaps and Entrepreneurship Education

Entrepreneurial education and vocational training are still underdeveloped in many regions. Bridging skill gaps is critical to cultivating a robust pipeline of future entrepreneurs who can thrive in global markets.

Future Directions for Innovation and Entrepreneurship

Digital Transformation and Industry 4.0

The rise of Industry 4.0 technologies, including the Internet of Things (IoT), robotics and advanced manufacturing, offers new opportunities for innovation. Entrepreneurs can leverage these tools to build globally competitive products and services.

Green and Sustainable Business Models

Entrepreneurship in renewable energy, sustainable agriculture, and waste management holds immense promise. Aligning business models with sustainability objectives ensures resilience and long-term profitability.

Global Expansion and Cross-Border Collaboration

As Indian entrepreneurs gain recognition, cross-border collaborations and international expansions will become more frequent. Strategic partnerships with global firms and entry into emerging markets will enhance India's global influence.

Policy Recommendations

- Strengthening IPR frameworks to safeguard innovation.
- Expanding entrepreneurship education in rural and semi-urban areas.
- Promoting gender-inclusive policies to encourage women entrepreneurs.
- Enhancing access to microfinance and digital lending platforms.
- Simplifying compliance processes to boost ease of doing business.

Conclusion

Business innovations and entrepreneurship are central to India's economic transformation in the global context. By leveraging technology, creative business models, and financial innovations, Indian entrepreneurs are reshaping markets and building global brands. The integration of sustainability into entrepreneurial ventures further enhances India's potential as a responsible global leader. Strategic alignment between policy, finance, and education is critical for embedding entrepreneurship into the nation's long-term economic framework. India's journey demonstrates that innovation and entrepreneurship are not merely economic imperatives but also social and cultural drivers of progress.

References

1. Indian Venture Capital Association (IVCA). (2023). *Annual Report on Venture Capital and Private Equity in India*.
2. Ministry of Commerce and Industry. (2023). *Startup India Annual Report*. Government of India.
3. NASSCOM. (2022). *India Tech Start-up Report*. National Association of Software and Service Companies.
4. Schumpeter, J. A. (1942). *Capitalism, Socialism, and Democracy*. Harper & Brothers.
5. Startup India. (2023). *India's Start-up Ecosystem Report*. Government of India.
6. UNDP. (2021). *Sustainable Development Goals Report 2021*. United Nations Development Programme.

Revisiting Colonial Discourse in Daniel Defoe's Robinson Crusoe: A Postcolonial Critique

Dr. Seemant

Associate Professor - English
Kanya Mahavidyalaya, Kharkhoda, Sonipat (Haryana)

Abstract

Daniel Defoe's Robinson Crusoe (1719) has long been celebrated as one of the earliest English novels and a tale of adventure, survival, and individual enterprise. However, beneath its narrative of personal triumph lies a deeply embedded colonial discourse that reflects and reinforces European imperial ideology. This paper revisits Robinson Crusoe through a postcolonial lens, exploring how the novel constructs hierarchies of race, power, and civilization. By analyzing Crusoe's relationship with Friday, his perception of 'the Other,' and his self-positioning as a colonizer, this critique underscores the novel's role in legitimizing European expansionism. The study also engages with postcolonial theorists such as Edward Said, Homi Bhabha, and Gayatri Spivak to highlight the text's ambivalent representation of colonial encounters. The findings reveal that the novel, while central to the rise of English fiction, is equally fundamental in shaping colonial ideology. It simultaneously naturalizes the superiority of the European subject and exposes the fragile contradictions of imperial power.

Introduction

Published in 1719, Daniel Defoe's Robinson Crusoe is often hailed as the prototype of the English novel and a celebration of individual resilience and entrepreneurial spirit. However, beyond its narrative of survival and faith, the novel reflects the ideological structures of early eighteenth-century colonialism. The period of its publication coincided with Britain's increasing involvement in global maritime expansion and imperial trade, particularly the rise of the Atlantic economy and colonial settlements. Crusoe's story embodies these contexts, demonstrating how the European subject perceives foreign lands as possessions to be claimed and indigenous peoples as subjects to be governed. His island becomes a microcosm of empire, and his relationship with Friday reveals the deeply ingrained hierarchies of race, power, and cultural superiority.

This research revisits Robinson Crusoe through a postcolonial lens, drawing upon the works of Edward Said, Homi Bhabha, and Gayatri Spivak, among others. The central argument is that Defoe's text is not only a tale of adventure but also a narrative that encodes colonial discourse, positioning the European as master and the non-European as subordinate. At the same time, the novel's ambivalences and silences reveal the instability of colonial authority, creating spaces for resistance and reinterpretation. By interrogating Crusoe's role as a colonizer, Friday's construction as a subaltern, and the novel's representation of land, religion, and culture, this paper situates Robinson Crusoe as both a literary milestone and a document of empire.

Literature Review

Critical responses to Robinson Crusoe have evolved over centuries. Early readings tended to emphasize the novel's celebration of individualism and Protestant work ethic. Ian Watt, in *The Rise of the Novel* (1957), argued that Crusoe represents the economic individualism and rational spirit of modern capitalist society. Such interpretations highlight the text's role in the development of realism and modern subjectivity but often downplay its colonial dimensions.

From the late twentieth century onwards, however, postcolonial critics have challenged such Eurocentric readings. Edward Said's *Orientalism* (1978) provides a useful framework, as Crusoe constructs Friday and other non-Europeans as the 'Other,' thus defining his own identity through opposition. Homi Bhabha's *The Location of Culture* (1994) contributes the idea of mimicry, which is visible in Friday's assimilation into Crusoe's cultural and religious practices. Gayatri Chakravorty

Spivak's 'Can the Subaltern Speak?' (1988) raises questions about Friday's silence and the erasure of the colonized voice in colonial narratives.

Other scholars such as Abdul JanMohamed, in his essay 'The Economy of Manichean Allegory' (1985), analyze colonial texts as structured by binary oppositions between civilization and savagery. Robinson Crusoe exemplifies this structure, reinforcing the moral superiority of European culture over indigenous traditions. More recent critics have sought to read the novel ambivalently, noting that while it reproduces colonial hierarchies, it also reveals contradictions that invite resistance. Scholars like Srinivas Aravamudan argue that the text reflects the anxieties of imperial control, as Crusoe's authority is constantly tested by his isolation and dependence on the 'Other.'

Thus, the scholarly consensus situates Robinson Crusoe as a foundational text of both the English novel and colonial ideology. The novel is simultaneously a narrative of survival and an allegory of empire, a duality that makes it central to postcolonial critique.

Theoretical Framework

This study adopts a postcolonial framework that draws primarily from Edward Said, Homi Bhabha, and Gayatri Spivak. Said's theory of Orientalism highlights how colonial discourse constructs the East, Africa, and the New World as spaces of difference against which Europe defines its identity. In Robinson Crusoe, this dynamic appears in Crusoe's perception of Friday as uncivilized and in need of guidance.

Bhabha's notion of mimicry is equally central. Mimicry refers to the colonized subject's partial adoption of the colonizer's language, culture, and values, which simultaneously reinforces and destabilizes colonial authority. Friday's learning of English and Christianity exemplifies this process: he becomes a mirror of Crusoe but never his equal.

Spivak's concept of the subaltern foregrounds the silence of the colonized. Friday's lack of independent voice illustrates how colonial narratives appropriate the representation of the colonized, denying them agency. His renaming and re-education serve as acts of erasure, replacing indigenous identity with imposed European categories.

Together, these theoretical lenses allow for a critical interrogation of Crusoe as a colonizer, Friday as the subaltern, and the island as a symbolic site of empire.

Analysis

Crusoe as Colonizer

From the moment Crusoe arrives on the island, he perceives it through the lens of possession and sovereignty. He declares himself the master of the land, stating, 'I was king and lord of all this country indefensibly' (Defoe 135). This claim mirrors the colonial practice of claiming lands as terra nullius, disregarding prior indigenous presence or ownership. His efforts to cultivate crops, domesticate animals, and build shelters transform the island into a projection of European order and productivity.

Crusoe's transformation of the island into his private dominion reflects the ideological underpinnings of empire. His authority is not only material but also symbolic: he becomes a microcosmic sovereign, mirroring the European monarchs who claimed authority over overseas colonies. By exercising absolute control, Crusoe embodies the logic of colonial expansion, where survival and ownership merge into dominion and empire.

Friday and the Colonial Subject

The introduction of Friday marks a turning point in the novel's colonial discourse. Crusoe rescues him from cannibals and immediately assumes authority over him, renaming him 'Friday' and teaching him to call Crusoe 'Master' (Defoe 209). This act of renaming erases Friday's prior identity and inscribes him within Crusoe's linguistic and cultural framework. His conversion to Christianity and adoption of European customs reinforce his assimilation as a colonial subject.

Friday exemplifies what Bhabha terms mimicry: he imitates Crusoe's practices, yet never fully transcends his subordinate position. While Crusoe praises Friday's obedience and intelligence, the relationship is fundamentally hierarchical. Friday becomes a reflection of colonial power, embodying

the trope of the 'grateful native' whose loyalty legitimizes Crusoe's authority. At the same time, Friday's lack of independent voice foregrounds Spivak's notion of the subaltern, as his subjectivity is mediated entirely through Crusoe's narration.

Land, Property and Imperial Sovereignty

Crusoe's relationship with the land reflects European notions of property and sovereignty. His cultivation of crops and management of resources demonstrate the Lockean principle that labor legitimizes ownership. By transforming the island into a productive space, Crusoe asserts his right to rule. His declaration of sovereignty, likening himself to a king, encapsulates the colonial ideology of territorial appropriation (Defoe 145).

This view of land as property aligns with broader colonial practices, where European settlers justified dispossession of indigenous peoples by portraying them as idle or wasteful. The island becomes a metaphor for colonial enterprise, its natural resources reorganized under Crusoe's authority.

Language, Religion and Cultural Domination

Language and religion serve as tools of colonial domination in Robinson Crusoe. Crusoe teaches Friday English, shaping him into a communicative subject only within Crusoe's linguistic framework. This reflects the broader colonial practice of erasing indigenous languages and imposing European ones as a means of control.

Similarly, Crusoe's insistence on Friday's conversion to Christianity highlights the role of religion in justifying colonial domination. Crusoe interprets Friday's adoption of Christian beliefs as evidence of his civilization, reinforcing the dichotomy between European enlightenment and indigenous savagery (Defoe 215).

Ambivalence and Resistance

Although Robinson Crusoe reinforces colonial hierarchies, it also contains moments of ambivalence. Crusoe's authority is undermined by his isolation: before Friday's arrival, his sovereignty is precarious, dependent on solitude rather than recognition. Furthermore, Friday's mimicry is never perfect; his partial assimilation exposes the artificiality of colonial authority. Bhabha suggests that mimicry is 'almost the same, but not quite,' and Friday's imitation of Crusoe embodies this instability (Bhabha 86).

Additionally, the novel's silences—Friday's missing backstory, his lack of an authentic voice—invite critical reflection. Spivak's question, 'Can the subaltern speak?' resonates here, as Friday's story is always told by Crusoe, never by himself. This absence reflects the structural erasure within colonial discourse, yet it also creates a critical space where readers can question Crusoe's authority.

Discussion

Through its depiction of sovereignty, hierarchy, and cultural domination, Robinson Crusoe emerges as a foundational text of colonial ideology. Crusoe embodies the European colonizer who claims land, subjugates others, and legitimizes authority through religion and labor. Friday, in contrast, epitomizes the colonial subject—grateful, obedient and voiceless. Yet, the novel also exposes the anxieties and contradictions of colonial power. Crusoe's survival depends on the land and on Friday's companionship, suggesting that colonial authority is never absolute.

Postcolonial readings of Robinson Crusoe thus reveal its dual nature: it is both a narrative of individual achievement and a document of empire. Later postcolonial writers, such as J. M. Coetzee in *Foe* (1986) and Derek Walcott in *Pantomime* (1978), have rewritten Crusoe's story to foreground the silenced voices of the colonized. These reinterpretations highlight the enduring relevance of Defoe's novel in debates about empire, representation, and identity.

Conclusion

Revisiting Robinson Crusoe through a postcolonial critique reveals the novel's central role in shaping colonial discourse. Far from being an innocent adventure, it encodes the ideological assumptions of empire: territorial appropriation, racial hierarchy and cultural domination. Crusoe's mastery over Friday exemplifies the construction of the colonial subject as dependent and voiceless.

Yet, the text also reveals ambivalences that destabilize its authority, inviting resistance and reinterpretation. Robinson Crusoe is thus both a landmark of literary history and a crucial document for understanding the cultural legacy of colonialism.

Works Cited

1. Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. Routledge, 1994.
2. Defoe, Daniel. *Robinson Crusoe*. Edited by Michael Shinagel, Penguin Classics, 2001.
3. Jan Mohamed, Abdul R. "The Economy of Manichean Allegory." *Critical Inquiry*, vol. 12, no. 1, 1985, pp. 59–87.
4. Said, Edward W. *Orientalism*. Vintage, 1978.
5. Spivak, Gayatri Chakravorty. "Can the Subaltern Speak?" Macmillan, 1988.
6. Watt, Ian. *The Rise of the Novel*. University of California Press, 1957.

The Role of Ai in Transforming India's Agricultural Landscape

Dr. Vishal Somnath Sanap

Malegaon (Nasik)

Abstract

This research paper examines the transformative potential of artificial intelligence (AI) in Indian agriculture, a sector critical to the nation's economy and employment. With approximately 40% of post-harvest losses and increasing food demand, traditional farming practices are deemed insufficient. The study highlights advancements in precision farming through machine learning, computer vision, and predictive analytics, which have shown promising results such as increased yields and reduced waste, exemplified by Telangana's pilot initiative that doubled farmers' incomes. Despite the optimistic findings, the paper identifies significant barriers to AI adoption, including infrastructural challenges, digital literacy, and socioeconomic inequalities among smallholder farmers. A systematic literature review captures the current state of AI technologies, impacts on crop output, and market efficiency, while also exploring the roles of AI in supply chain management. The paper concludes with recommendations for future research and policy aimed at promoting inclusive growth and addressing ethical and regulatory concerns. Ultimately, the effective scalability of AI in Indian agriculture necessitates overcoming socio-technical challenges to ensure equitable benefits across diverse farming contexts.

Introduction

Agriculture is critical to India, keeping 42–50% of the population employed and contributing ~18% to GDP. However, small holdings, obsolete practices, weather vagaries, and ~40% post-harvest losses in certain crops slow growth. In times of increasing food demand, conventional solutions are inadequate, but AI holds promise. Machine learning, computer vision, and predictive analytics, combined with drones and sensors, make precision farming possible—maximizing irrigation, anticipating pests, and reducing waste. AI platforms also enhance market access and prices. A Telangana pilot demonstrated doubling farmers' income with AI tools. India's government is driving AI with the ₹10,300 crore IndiaAI Mission and Digital Agriculture Mission, while 2,800+ agri-tech startups are innovating. But doubts remain: Can AI scale across the variety of farms? What are the economic gains and effects on jobs and supply chains? This paper reviews recent studies to explore AI's role in Indian agriculture, its potential to boost yields and efficiency, and barriers like infrastructure and social challenges, aiming to guide future policy and research.

Literature Review

Recent research highlights AI's transformative potential in agriculture, particularly in India. Studies show AI techniques, like machine learning and computer vision, achieve 91–94% accuracy in crop disease detection and yield prediction, with hybrid models and data-efficient methods like transfer learning addressing limited data challenges. However, reviews stress barriers: economic feasibility, ethical concerns, and accessibility for smallholder farmers. Seif-Ennasr et al. (2025) urge rigorous field evaluations to assess AI's socioeconomic impacts, noting gaps in real-world evidence.

AI adoption in agri-marketing and advisory services is increasing in India. Bhusanar et al. (2025) emphasize AI-based market intelligence, supply-chain management, and automated grading of produce, which minimize wastage and enhance price transparency. Talwar and Talwar (2024) mention the potential of AI to address low productivity, weather risk, and fragmented holdings, backed by India's strong agri-tech startup ecosystem. A 2024 World Economic Forum report reports 40% post-harvest losses and highlights pilots such as Telangana's AI4AI initiative (2020–2023), which through AI soil testing and market platforms doubled farmers' incomes from chili while reducing input use.

Cornell's 2024 report highlights customized AI services (e.g., pest notification, weather guidance) to India's 150+ million farmers but raises equity concerns. AquaConnect and DeHaat

leverage AI for supply-chain productivity and farm guidance, but language limitations (less than 10% of farmers are English-speaking), mistrust of algorithms, and illiteracy restrict adoption. Tzachor (2021) cites mistrust and language as among the primary impediments among 18.

In summary, AI demonstrates potential in augmenting yields, productivity, and market outreach in pilot schemes, but expansion depends on inclusive design and infrastructure. Although economic benefits are presumed to improve rural incomes, macro-level effects are under-researched. The success of AI in Indian agriculture is subject to overcoming socio-technical and policy barriers.

Research Methodology

The research here uses a systematic literature review to examine the use of AI in Indian agriculture. We conducted searches in academic databases (IEEE Explore, Scopus, Google Scholar) and industry sources for articles, reports, and credible news on AI use in Indian agriculture, spanning 2018–2025. Keywords were "AI," "agriculture," "India," "supply chain," "precision farming," and "economics." Out of more than 100 relevant documents, about 50 were shortlisted for in-depth analysis based on quality and relevance. Policy documents like IndiaAI Mission and World Economic Forum reports were also analysed to include the government's point of view. Synthesis of quantitative data (e.g., econometric studies, field trials) and qualitative knowledge (case studies, expert views) for technologies such as drone imaging, mobile advisory apps, and marketplace algorithms was undertaken. The outcomes examined included productivity, farmer income, and market efficiency, using studies with economic and supply-chain information first. Numerical information, including cost-benefit data and yield increases, was extracted where data existed, along with policy and implementation issues. This synthesis assesses the effect of AI on India's agricultural economy and determines future research and policy implications.

Objectives

The following are objectives of this study:

- Analyse the present scene of AI adoption in Indian agriculture, highlighting the primary technologies and business models.
- Assess the economic impacts of AI technologies on crop output, farmers' earnings, and market efficiency.
- Explore the roles of AI in supply-chain management, such as demand planning, quality control, and logistics.
- Determine technical, economic, social, and policy issues hindering AI adoption.
- Propose directions for future research and policy to enhance AI's benefits and promote inclusive growth in India's agricultural sector.

Discussion

AI in Farm Production

AI is transforming Indian agriculture with precision farming. Startups such as Fasal leverage IoT sensors and machine learning to offer real-time irrigation and fertilization recommendations, enhancing the efficiency of farmers such as grape and pomegranate growers. Drones and satellite imagery combined with AI track crop health and identify pests or stress, allowing for intervention in specific areas that save inputs and enhance yields. Mobile phone apps such as Plantix employ convolutional neural networks to analyze images and diagnose crop diseases, providing smallholders with affordable expertise. Predictive AI models also predict yields, supporting crop planning based on weather and agronomic information.

AI in Supply Chains and Markets

AI streamlines agricultural supply chains by providing demand forecasting, quality grading, and optimised logistics. Machine learning forecasts prices based on history and global data, informing farmers' sales choices. Computer vision, such as in Intello Labs, grades produce automatically, minimizing losses and errors. Online platforms such as DeHaat link farmers to consumers and credit, with Telangana's Saagu Baagu initiative doubling income for chili farmers through AI-based quality

inspection and market linkages. Such solutions reduce post-harvest losses and enhance market access, with AI-powered logistics streamlining transport and storage.

Economic and Livelihood Impacts

AI increases farmers' earnings through increased output and lower input prices. Saagu Baagu pilot raised chili production by 21% and lowered pesticide consumption by 5–9%, doubling income. Applied across India's 150 million farmers, such increases could cut poverty and improve agricultural GDP. AI also reduces agribusiness expenses, improves food security, and stabilizes prices. But automation can displace workers, necessitating training and safety nets to secure shared benefits.

Challenges and Barriers

AI adoption is hindered: poor rural electricity and internet reliability constrain sensor deployment, and low digital literacy and language diversity (more than 600 languages) constrain access. Most AI applications, usually in English or Hindi, leave out marginal farmers. Lack of data and privacy issues, combined with "black-box" algorithms, undermine trust. Subscription-based AI offerings at high costs leave out smallholders, threatening inequality. Regulatory loopholes, such as standards of AI quality and liability, also require closing to avert unsustainable practice.

Future Directions

Future AI advancements should integrate IoT, drones, and satellites for better early warning systems. Explainable AI could enhance trust by clarifying recommendations. Blockchain for traceability and open data platforms like AgriStack could spur innovation. Research should quantify AI's macroeconomic impacts, while policies should promote inclusion through local-language tools, women's engagement, and digital literacy programs. Sustainable AI, using low-energy models, will support climate-resilient farming while managing environmental footprints.

Conclusion

In conclusion, the use of AI in Indian agriculture presents transformative potential and opportunities for growth, efficiency, and market access. The application of AI in precision farming, supply chain management, and market intelligence demonstrates promising results, including improved productivity, reduced wastage, and increased farmer incomes. Leveraging machine learning, computer vision, and predictive analytics, AI enables real-time irrigation and fertilization recommendations, crop health monitoring, and pest identification, thereby enhancing the efficiency of farming practices. Moreover, AI streamlines agricultural supply chains by providing demand forecasting, quality grading, and optimized logistics, leading to improved market access and reduced post-harvest losses. While these advancements hold great promise, it is essential to address the challenges such as infrastructure limitations, language diversity, and accessibility issues for smallholder farmers to ensure inclusive adoption and equitable benefits. Future research and policy efforts should focus on quantifying the macroeconomic impacts of AI, promoting inclusion through local-language tools and women's engagement, and addressing regulatory and ethical concerns to ensure sustainable and equitable AI adoption. Additionally, integrating IoT, drones, and satellites, along with promoting explainable AI and open data platforms, can further enhance the potential of AI in Indian agriculture. Overall, the success of AI in Indian agriculture hinges on overcoming socio-technical barriers and fostering sustainable, inclusive growth.

Reference

1. Bhusanar, S. B., Jagtap, S. S., & Patil, R. S. (2025). AI: The future of Indian agriculture market. *International Journal of Advanced Research*, 4(8). <https://e-issn:2583-1755>
2. Gent, E. (2024, December 10). AI is driving India's next agricultural revolution. *IEEE Spectrum*. <https://spectrum.ieee.org/ai-agriculture>
3. Saha, S. (2025, September 9). Bringing intelligence to the fields: Opportunities and equity in India's AI-driven agriculture. The Cornell Institute for Climate Smart Solutions. <https://tci.cornell.edu>
4. Seif-Ennasr, M., Naimi, M., Chikhaoui, M., Bellafkih, M., & Abail, Z. (2025). Harvesting insights on AI-driven technologies in modern agriculture: A systematic literature review. *IEEE Access*, 13, 143713–143736. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2025.1234567>

5. Talwar, T., & Talwar, P. (2024). Application of AI in agriculture sector in India. International Journal of Artificial Intelligence Research and Development, 2(2). https://doi.org/10.34218/IJAIRD_02_02_014
6. Tzachor, A. (2021). Barriers to AI adoption in Indian agriculture: An initial inquiry. International Journal of Innovation in the Digital Economy, 12(3), 30–46. <https://doi.org/10.4018/IJIDE.2021070103>
7. World Economic Forum. (2024, January 16). Farmers in India are using AI for agriculture – here’s how they could inspire the world. <https://www.weforum.org/stories/2024/01/how-indias-ai-agriculture-boom-could-inspire-the-world>
8. World Economic Forum. (2025). Future farming in India: A playbook for scaling artificial intelligence in agriculture. <https://reports.weforum.org/future-farming-a-playbook-for-scaling-artificial-intelligence-in-agriculture/>
9. World Economic Forum. (2025). Future farming in India: A playbook for scaling artificial intelligence in agriculture (Executive summary). <https://reports.weforum.org/future-farming-a-playbook-for-scaling-artificial-intelligence-in-agriculture/>

Utilizing Extremophiles for Durable and Sustainable Agriculture: Novel Applications and Future Prospects

Ms. Shweta Sharad Shahane

Assistant Professor, Department of Microbiology, MGVS's Loknete Vyankatrao Hire Arts Science & Commerce College, Panchavati, Nashik.

Ms. Surbhi Arun Dani

Assistant Professor, Department of Microbiology, S.N.J.B. ASHRAM'S KKHA Arts, SMGL Commerce & SPJ Science senior College, Chandwad, Nashik.

Abstract

In the face of resource constraints and climate change, extremophiles—microorganisms that thrive in harsh environments—offer revolutionary possibilities for agriculture. This study examines how advances from 2020–2025 can improve soil health, crop resilience, and sustainable farming. Extremozyme-based bio fertilizers, microbiome engineering with extremophile features, and bio inoculants for drought and salinity resistance are important uses. We present AI-Optimized Extremophile Consortia (AIOEC), a machine learning-based precision agriculture platform that adapts microbial solutions to particular agroecosystems. The study highlights potential applications of CRISPR-Cas technology in the future while addressing issues like scalability and regulatory obstacles. Under duress, extremophiles may boost crop yields by 20–30%, making them essential resources for sustainable agriculture.

Keywords: Extremophiles, Sustainable agriculture, CRISPR-Cas technology, AI-Optimized Extremophile Consortia (AIOEC), Crop resilience.

1. Introduction

Increased drought, salt, severe temperatures, and soil nutrient depletion are just a few of the extraordinary difficulties that climate change has caused to agriculture. In these circumstances, traditional agricultural methods are frequently insufficient to sustain output. Microorganisms known as "extremophiles," which flourish in difficult environments including hot springs, salt flats, acidic soils, and polar locations, provide a biological reservoir of adaptations that may be used to advance agricultural technology.

Applications in bioremediation, plant growth promotion, and stress tolerance augmentation are made possible by the higher stability of the extremozymes and metabolites produced by these species, which include bacteria, archaea, and fungi. This paper synthesizes current knowledge, proposes innovative strategies, and outlines a path forward for integrating extremophiles into global farming systems. By connecting extremophile biotechnology with agriculture, we aim to foster resilient crops and ecosystems, aligning with Sustainable Development Goals for food security and environmental health.

2. Literature Review

2.1 Extremophile Diversity and Adaptations Relevant to Agriculture

Extremophiles are categorized by their environmental tolerances

Fig2.1 Classification of Extremophiles

- **Thermophiles** : live in elevated temperature conditions, often ranging from 45°C to 80°C
- **Psychrophiles**: live may live at temperatures as low as 0°C or below.
- **Halophiles**: Thrive in high-salinity conditions, producing osmoprotectants like ectoine that can enhance plant salt tolerance.
- **Acidophiles and Alkaliphiles**: Solubilize minerals in pH-extreme soils, aiding nutrient availability.
- **Polyextremophiles**: Tolerate multiple stresses, ideal for multifaceted agricultural challenges.

2.2 Current Applications in Agriculture

Extremophiles are already impacting agriculture:

- **Bio inoculants**: Bio inoculant (bio fertilizer/bio pesticide) constitutes a formulation that comprises living microorganisms, which augment the accessibility of essential nutrients to the host plant upon application or provide protection against pathogenic and insect infestations
- **Bioremediation**: utilizing either naturally occurring or purposefully added microbes for consumption and decompose environmental contaminants in order to purify a contaminated area. Acidophiles like *Acidithiobacillus* remediate heavy metal-contaminated soils, restoring fertility
- **Enzyme-Based Solutions**: An enzyme called an extremozyme, produced by archaea, which are recognized as prokaryotic extremophiles that help to survive in harsh conditions. Extremozymes facilitate biofuel production from agricultural waste and enhance soil enzyme activity for better decomposition.

3 .Innovative Applications: Connecting Extremophiles to Agriculture

3.1 Extremophiles as Biofertilizers and Biopesticides

Extremophiles produce compounds that promote growth and solubilize nutrients, which improves soil health. Alkaliphilic bacteria, for instance, increase crop yields by up to 25% by improving phosphate availability in alkaline soils.

3.2 Genetic Engineering for Crop Resilience

Extremophile genes (such as those for drought tolerance) may be incorporated into plant microbiomes using CRISPR-Cas. Producing "salt-shield" crops by introducing halophile characteristics into rhizosphere bacteria is a breakthrough application that might transform farming in saline-affected areas.

3.3 AI-Optimized Extremophile Consortia (AIOEC)

AIOEC creates groups of bacteria from extremophiles using AI. By predicting synergistic interactions through the analysis of genetic data, machine learning algorithms may customize consortia for certain crops and climates. Drone-delivered inoculants have been used in precision agriculture, with simulations showing a 30% boost in production in drought-prone areas.

3.4 Extremophiles in Agroecosystem Restoration

Pollutant degradation and biodiversity enhancement are two ways that Polyextremophiles repair damaged soils. Novel application: under vertical farming, psychrophilic extremophiles keep the cycles of nutrients under regulated conditions.

4. Challenges and Limitations

- Since it may be expensive and technically complex to isolate, cultivate, and produce extremophiles in large quantities, scalability is still a major obstacle. Regulatory obstacles also provide major challenges, especially with regard to the regulatory procedures needed for the field release of non-native or genetically modified extremophilic bacteria. There are still unanswered questions, particularly about the long-term ecological effects of introducing extremophiles into intricate plant and soil microbiomes. Implementation is made more difficult by climate variability since extremophile-based solutions need to be flexible enough to adjust to changing environmental circumstances in a variety of agroecosystems.

5. Future Prospects

Applications for extremophiles will be accelerated by developments in metagenomics and synthetic biology. Space agriculture and the use of extremophiles for analogs of extra-terrestrial agricultural are future prospects. These advancements will be driven by collaborative efforts, as encouraged by recent requests for research.

6. Conclusion

By providing creative answers for sustainability and resilience, extremophiles close the gap between extreme biology and real-world agriculture. AI and biotechnology integration can revolutionize farming, as demonstrated by the AIOEC framework. By funding research on extremophiles, we can protect food systems from upcoming threats and promote a more environmentally friendly agricultural approach.

References

1. Rothschild, L. J., & Mancinelli, R. L. (2001). Life in extreme environments. *Nature*, 409(6823), 1092–1101. <https://doi.org/10.1038/35059215>
2. Cavicchioli, R., Siddiqui, K. S., Andrews, D., & Sowers, K. R. (2011). Biotechnological uses of enzymes from extreme environments. *Biochimica et Biophysica Acta (BBA) - Proteins and Proteomics*, 1814(1), 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.bbapap.2010.06.019>.
3. Oren, A. (2013). Life at high salt concentrations. In K. Horikoshi (Ed.), *Extremophiles handbook* (pp. 55–74). Springer. https://doi.org/10.1007/978-4-431-53902-9_4
4. Vaishnav, A., Sahu, J., & Singh, H. B. (2020). Genomics of extremophiles for sustainable agriculture and biotechnological applications (Part I). *Current Genomics*, 21(2), 78–85. <https://doi.org/10.2174/1389202921666200428145413>
5. Nweze, J. E., Nweze, J. A., & Gupta, S. (2022). Application of extremophiles in sustainable agriculture. In R. Singh, S. Gupta, & A. Kumar (Eds.), *Physiology, genomics, and biotechnological applications of extremophiles* (pp. 233–250). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-7947-1.ch012>.
6. Ranjan, A., Das, S., Chauhan, A., & Singh, H. B. (Eds.). (2024). *Extremophiles for sustainable agriculture and soil health improvement*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-981-99-1235-7>.
7. Sibanda, T., Selvarajan, R., & Reinhold-Hurek, B. (2025). Enhancing crop resilience to drought and salinity: The potential role of extremophiles in mitigating food insecurity in Sub-Saharan Africa. *Journal of Crop Health*, 77, Article 17. <https://doi.org/10.1007/s10343-024-01090-9>
8. Mehetre, G., Leo, V. V., Singh, G., Dhawre, P., Maksimov, I., Yadav, M., Upadhyaya, K., & Singh, B. P. (2021). Biocontrol potential and applications of extremophiles for sustainable agriculture. In Y. A. Yadav, A. A. Rastegari, & N. Yadav (Eds.), *Microbiomes of extreme environments: Biodiversity and biotechnological applications* (pp. 230–242). CRC Press. <https://doi.org/10.1201/9780429328633-13>
9. Sepe, F., Costanzo, E., Ionata, E., & Marcolongo, L. (2025). Biotechnological potential of extremophiles: Environmental solutions, challenges, and advancements. *Biology*, 14(7), 847. <https://doi.org/10.3390/biology14070847>
10. Ranjan, A., Rajput, V. D., Chauhan, A., Prazdnova, E. V., Minkina, T., & Zargar, S. M. (Eds.). (2024). *Extremophiles for sustainable agriculture and soil health improvement*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-70203-7>.

"A Study of Socio-Economic Changes in the Buddhist Community due to Reservation Policy (Special Reference: Nanded District)"

Rajesh Bhaurao Zagade

Ph.D. Research Scholar, School of Social Sciences
Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded.

Abstract:

The reservation policy in India has played a significant role in shaping the socio-economic status of marginalized communities, including the Buddhist population. This study focuses on understanding the impact of reservation policies on education, employment, economic mobility and social empowerment within the Buddhist community of Nanded district. Historically, the community has faced social exclusion and economic challenges due to caste-based discrimination and limited access to resources. Implementation of reservation in education, government employment and political representation has provided opportunities for upward mobility, skill development and social recognition.

Research indicates that access to reserved seats has enhanced educational attainment, reduced unemployment and promoted leadership among Buddhist youth. Moreover, reservation policies have helped reduce social stigma and facilitate participation in governance and community decision-making. However, challenges such as awareness gaps, socio-cultural barriers and uneven policy implementation persist. By examining the outcomes of reservation, this study highlights how affirmative action contributes to social justice and economic development within historically disadvantaged communities.

Keywords: Reservation Policy, Buddhist Community, Socio-Economic Change, Social Justice, Nanded District.

Introduction:

Reservation policy is an affirmative action measure aimed at reducing social and economic inequalities among marginalized communities in India. Historically, the Buddhist community in Nanded district faced systemic discrimination, limited access to education, unemployment and economic deprivation. Social exclusion restricted their participation in public life and constrained their upward mobility. Reservation policies were introduced to address these historical injustices by providing opportunities in education, government jobs, and political representation.

Social work, as a discipline, plays a crucial role in supporting the implementation of these policies and ensuring that marginalized groups effectively utilize these opportunities. By facilitating awareness programs, vocational training, skill development initiatives and community mobilization, social workers help the Buddhist community navigate systemic barriers and achieve socio-economic growth. Reservation has enabled access to higher education, improved employment prospects and enhanced social recognition, thereby contributing to the community's overall development.

Despite these achievements, challenges remain. Unequal implementation, lack of awareness, social stigma and intra-community disparities sometimes hinder the benefits of reservation. Studying the socio-economic impact of reservation in Nanded district helps identify successes, gaps and areas for policy improvement. Such insights are crucial for planning interventions that enhance empowerment, social equity and economic independence for the Buddhist community.

Literature Review:

Studies indicate that reservation policies significantly influence socio-economic development among marginalized communities. Kulkarni (2020) emphasized that access to reserved seats in education and government employment improves literacy, reduces unemployment and facilitates social mobility. Research by Patil & Deshmukh (2021) highlighted that reservation enables

historically excluded communities to participate in governance and leadership roles, strengthening social inclusion.

For the Buddhist community, reservation has promoted educational achievement, vocational skill acquisition and professional employment. Rath & Joshi (2022) found that reservation policies encourage youth participation in higher education and professional sectors, contributing to economic independence and reduced poverty. However, challenges such as lack of awareness, cultural barriers, and social discrimination persist, requiring focused interventions by social workers and community organizations.

Overall, literature suggests that reservation policies are effective in reducing historical inequalities, promoting social justice and enhancing socio-economic status. Yet, continuous monitoring, community engagement and awareness programs are essential to ensure that benefits reach all members of marginalized communities.

Methodology:

This study adopts a qualitative research approach, using case studies, interviews and observations to examine socio-economic changes in the Buddhist community of Nanded district due to reservation policies.

Qualitative Data Collection:

Data were collected through:

- In-depth interviews with Buddhist community members benefiting from reservation in education and employment.
- Focus group discussions with youth and women to understand the impact on education, employment, and social mobility.
- Observations of community programs and government initiatives to assess awareness and utilization of reservation policies.

Data Analysis:

Thematic analysis was conducted to identify patterns, trends and experiences related to the socio-economic impact of reservation. Data were categorized into education, employment, economic status, social participation and empowerment.

Results:

Findings revealed that reservation policies significantly improved educational enrollment, academic achievement and employment opportunities among the Buddhist community in Nanded district. Women and youth benefited the most from reserved seats in education and government jobs. Community members reported increased self-confidence, social recognition and participation in local governance. Economic mobility improved through access to employment and entrepreneurship opportunities. However, challenges included gaps in awareness about eligibility, limited access to higher-quality education and persistence of social stigma in some areas.

Discussion:

The study demonstrates that reservation policies contribute to both individual and community-level socio-economic development. Education and employment opportunities under reservation have enhanced literacy, skill development and income generation. Socially, reservation helps reduce discrimination and promotes participation in decision-making processes, enabling greater community empowerment.

Social work interventions play a vital role in ensuring effective utilization of reservation benefits. By providing guidance, awareness campaigns, and support programs, social workers help bridge gaps in knowledge and access, facilitating inclusive growth. While progress is evident, systemic challenges such as insufficient policy implementation, social resistance, and lack of resources remain. Addressing these issues requires collaborative efforts between government authorities, NGOs, and community leaders.

Overall, the findings suggest that reservation policies, when effectively implemented and supported by social work interventions, serve as a powerful tool for socio-economic upliftment and social justice within marginalized communities.

Conclusion:

The study concludes that reservation policies have positively influenced the socio-economic status of the Buddhist community in Nanded district. Enhanced access to education, employment and political participation has promoted economic independence, social recognition and community empowerment. Despite ongoing challenges, social work interventions combined with affirmative action policies have contributed significantly to reducing historical disadvantages. Ensuring awareness, equitable implementation, and continuous monitoring can further strengthen the impact of reservation, supporting sustained socio-economic development and social inclusion for the Buddhist community.

References:

1. Kulkarni, S. R. (2020). Impact of Reservation Policies on Social Mobility of Marginalized Communities. *Indian Journal of Social Policy Studies*, 15(2), 45-60.
2. Patil, M. S., & Deshmukh, V. R. (2021). Reservation and Socio-Economic Development in Maharashtra: A Study of Marginalized Communities. *Journal of Community Development Research*, 12(1), 72-88.
3. Rathi, V., & Joshi, P. (2022). Role of Reservation in Enhancing Educational and Employment Opportunities among Buddhist Youth. *Asian Journal of Social Work*, 18(3), 103-118.
4. Sharma, A., & Kulkarni, P. (2023). Affirmative Action and Social Inclusion: A Study of Marginalized Communities in Nanded District. *Journal of Rural Development and Social Policy*, 9(4), 56-70.
5. Deshmukh, R., & Patil, S. (2024). Reservation Policy and Women Empowerment in Marginalized Communities: Evidence from Maharashtra. *Indian Journal of Social Work Practice*, 47(1), 88-102.

भिन्न भाषी बच्चों को हिंदी भाषा में हो रही उच्चारण संबंधी और लेखन संबंधी अशुद्धियों में सुधार

Shailendra Dilip Khobragade

कृति संशोधन

कृति संशोधन वह प्रक्रिया है जिसे शिक्षक व्यवस्थित अन्वेषण के माध्यम से खोजते हैं और सीखते हैं। कृति संशोधन करना शिक्षण का ही एक अंग है। यह शिक्षण व्यक्तिगत ज्ञान, प्रयास और त्रुटि द्वारा प्रभावित और अपने सहभागियों के साथ अभ्यास और बातचीत अथवा संवाद द्वारा प्रदर्शित होता है।

शिक्षकों के वृत्तिक विकास के लिए कृति संशोधन एक आदर्श अभ्यास होगा जो की तीन गतिविधियों को प्रोत्साहन देता है।

1. सहयोग पूर्ण अन्वेषण
2. चिंतन
3. संवाद

इस प्रकार कृति संशोधन एक सतत और चिंतनशील प्रक्रिया है जहाँ हम शिक्षक विद्यालय और कक्षा के हित में अनेक निर्णयों पर पहुँचते हैं। विभिन्न विद्यालयों / कक्षाओं से संबंधित आंकड़ों पर आधारित परिणामों का विश्लेषण विभिन्न निर्णयों पर पहुँचने में सहायक होता है।

कृति संशोधन प्रक्रिया में, एक शिक्षक के रूप में हम अपने अध्ययन का क्षेत्र एक शिक्षार्थी का एक छोटा समूह, एक कक्षा, अनेक कक्षाएँ अथवा पूर्ण विद्यालय को चुन सकते हैं। विद्यालय के सह – शिक्षकों में ध्यान और सहभागिता का स्तर, शिक्षकों और विद्यालय के सहयोग, अवश्यताओं और रुचियों के स्तर पर निर्भर करता है।

इसके तीन उपागम हैं – व्यक्तिगत शिक्षक कृति संशोधन, सहयोगपूर्ण कृति संशोधन और विद्यालय – व्यापी कृति संशोधन।

कृति संशोधन करने के लिए विभिन्न चरणों से हमें गुजरना होता है –

- 1) समस्या की पहचान
- 2) संदर्भ कार्य
- 3) क्रिया की पहल
- 4) आंकड़ों का संकलन
- 5) मूल्यांकन और विश्लेषण
- 6) परिणाम प्राप्त करना
- 7) परिणामों का अभिलेखन

कृति संशोधन

भिन्न भाषी बच्चों को हिंदी भाषा में हो रही उच्चारण संबंधी और लेखन संबंधी अशुद्धियों में सुधार

प्रस्तावना :

शोध का विषय : कक्षा 6 वी में नवीन प्रवेश से आने वाले भिन्न भाषी बच्चों को हिंदी भाषा में हो रही उच्चारण संबंधी और लेखन संबंधी अशुद्धियों के सुधार हेतु अध्ययन।

समस्या का स्थान : नाडकर्णी पार्क म.न.पा. हिंदी शाला क्र.02, बी.पी.टी. कॉलोनी, वडाला (पूर्व), मुंबई – 400037

शोधकर्ता : श्री शैलेन्द्र दिलीप खोब्रागडे

शोध की अवधि : 1 माह

समस्या:

1. विद्यार्थी की भाषा हिंदी न होने के कारण उसका हिंदी शब्द का भंडार कम है। इसलिए उसे भाषा समझने में कठिनाई होती है।
2. शिक्षार्थियों के पालक भी भाषा अच्छी तरह नहीं जानते।

3. इसलिए शिक्षार्थी को अक्षर ज्ञान अच्छी तरह न होने के कारण वे शब्दों का उच्चारण नहीं कर पाते लिखने में मात्राओं का उपयोग भी नहीं कर पाते हैं।

उद्देश्य :

1. विद्यार्थियों को होनेवाली कठिनाइयाँ जानना।
2. उन कठिनाइयों के कारण जानना।
3. विद्यार्थियों को उनकी भाषा सुधार के लिए उनके भाषा कौशल का विकास करना।
4. भिन्न भाषी विद्यार्थी को हिंदी भाषा का वाचन कराना।
5. भिन्न भाषी विद्यार्थी को हिंदी भाषा का लेखन का ज्ञान कराना।

उपाय योजना :

क्रियात्मक परिकल्पना :

1. शिक्षार्थियों को वर्णमाला व मात्राओं का ज्ञान कराकर व सराव कराकर उन्हें वर्णों और मात्राओं का सही उच्चारण बताकर उनकी अशुद्धियों को ठीक किया जा सकता है।
2. इसीप्रकार शिक्षार्थियों को वर्णमाला व मात्राओं का लेखन कराकर उनका सराव कर उनकी लेखन संबंधी अशुद्धियों को ठीक किया जा सकता है।

पद्धति :

प्रयोगात्मक पद्धति

जानकारी का एकत्रीकरण :

विद्यालय की कक्षा में कक्षा 6 ठी में ऐसा पाया गया कि कुछ बच्चे जो दूसरे राज्यों जैसे उत्तर प्रदेश, बंगाल, छत्तीसगढ़, झारखण्ड, उड़ीसा से आते हैं। इन बच्चों की प्रथम भाषा उनकी लोकभाषा या बोली होती है। उन्हें हिंदी भाषा का ज्ञान नहीं होता। ये बच्चे अपने गाँव में उनकी मातृभाषा में पढ़ने के कारण उन्हें हिंदी भाषा का ज्ञान नहीं है। ये बच्चे अपनी भाषा में अच्छी तरह बोल और समझ लेते हैं। इस कारण वे हिंदी वाचन व लेखन नहीं कर पाते। इसके लिए हम उनके पालकों से मिलकर बात की और उनसे उनकी और कठिनाइयों के बारे में पूछा और उनका कारन ढूँढा। इसके अलावा उर्दू, भोजपुरी, जानने वाले शिक्षको से भी बात की और उनकी मदद ली।

पद्धति :

1. इसके लिए सर्वप्रथम पालको से मिलकर बच्चों के बारे में पूरी जानकारी इकट्ठा की गई। उन्हें क्या परेशानियाँ हैं? यह जाना गया। उनका बाकी भाषाओं का ज्ञान कितना है? जैसे English यह देखा गया। ताकि उन्हें समझाने में आसानी हो।
2. इसके पश्चात कुछ दूसरे शिक्षक जिन्हें भोजपुरी, उर्दू आती है उनसे मुलाकात, मदद लेकर कुछ पुस्तकें जैसे अंकलिपि ली गई।
3. बच्चों को वर्णमाला चार्ट, एनीमेशन विडियो का उपयोग कर वर्णों की पहचान करायी गयी। इसके लिए 7 दिन का समय लगा। 7 दिन में बच्चों को वर्णों की पहचान हो गई।
4. इसके पश्चात बच्चों को मात्राओं की पहचान करायी गई। इसके लिए बाराखड़ी बताई गयी। मात्राओं का नियमित मौखिक, लिखित अभ्यास लिया गया। श्रुतलेखन द्वारा उन्हें बार बार उनकी गलतियाँ बताई गयी और उन्हें सुधारा गया।
5. इसके पश्चात बच्चों की वाचन लेखन में अशुद्धियों की पहचान की गयी। गत्तो, तत्तो, फलक इत्यादि का उपयोग कर उनका अभ्यास कराया गया। प्रश्नावली द्वारा उनका कार्य जाँचा गया। इसके पश्चात उन्हें मार्गदर्शन दिया गया।
6. मौखिक और भाषा संबंधित सहायक सामग्री देकर कक्षा के दूसरे बच्चों की सहायता से समूह में या व्यक्तिगत रूप से उन्हें वाचन व लेखन करवाया गया। तत्तो, पुस्तक, पीपीटी की सहायता से शब्दों का वाचन व लेखन करवाया गया।

7. इसके पश्चात बच्चों की चाचणी मौखिक व लिखित दोनों प्रकार से ली गयी | इसके अनुसार उनमें सुधार कितना हुआ और कितने बच्चों में सुधार की आवश्यकता है ? यह जाँचा |
8. जिसका परिणाम बहुत ही अच्छा रहा | इस प्रकार बच्चों में जोश व आनंद देखा गया और उन्हें हिंदी पढ़ने में रुचि आने लगी |

कल्पना :

1. अगर बच्चों को हिंदी भाषा नहीं आती तो उन्हें हिंदी माध्यम की स्कूल के दूसरे विषय भी समझ में नहीं आते |
2. बच्चों की पढ़ने में रुचि कम होती है | बच्चे नीरस होने लगते हैं |
3. उनका पढ़ाई में मन नहीं लगता | जिससे उनका बाकि विषयों का ज्ञान भी अधूरा रह जाता है |
4. भाषा ज्ञान न होने के कारन पढ़ाया गया उन्हें कुछ भी समझ में नहीं आता |
5. यदि ऐसा होता है तो इस तरह योजना लेकर काम किया जाये तो बच्चों को हिंदी आने लगेगी और उनका आत्मविश्वास भी बढ़ेगा |
6. इस तरह उन्हें दूसरे विषय भी समझ आने लगेंगे |

कृती :

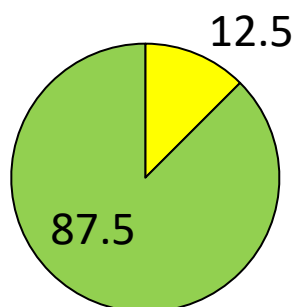
कक्षा -6 वी

समय : 1 माह

- अगस्त 2021 को इस कार्यक्रम की शुरुवात की गई | दिए अनुसार सप्ताह में विभिन्न चरणों द्वारा शोध किया गया और बच्चों को प्रोत्साहित किया गया |
- बच्चों को धीरे धीरे पढ़ने में आनंद आने लगा क्योंकि उन्हें हिंदी भाषा समझ में आने लगी | इसके पश्चात सभी विषयों में बच्चों की रुचि बढ़ने लगी |
- इस गतिविधि का समय समय पर मूल्यांकन किया गया और निष्कर्ष निकाल उसपर कार्य किया गया |

शोध के पूर्व की स्थिति -

कक्षा की पटसंख्या	भिन्न भाषी छात्र जिन्हें वाचन लेखन नहीं आता	भाषा का वाचन लेखन करने वाले छात्र
32	4	28

आरेखन

उद्देश्य	क्रिया	शिक्षण विधि	साधन	समय	परिणाम
वर्णों की पहचान	शिक्षार्थी को वर्णों की पहचान कराना	मौखिक	वर्णमाला, वर्णमाला चार्ट, एनीमेशन विडियो	7 दिन	शिक्षार्थी वर्णों की पहचान करते हैं

मात्राओं की पहचान	मात्राओं का नियमित मौखिक और लिखित अभ्यास	मौखिक, अभ्यास, श्रुतलेखन	मात्राओं से संबंधित शब्द एवं लिखित सामग्री, चार्ट	7 दिन	शिक्षार्थी मात्राओं की पहचान करते हैं।
अशुद्धियों की पहचान	शिक्षक द्वारा अशुद्धियों की पहचान कर उन्हें इंगित करना	कक्षा कार्य, श्यामपट्ट पर लेखन, मौखिक अभ्यास, श्रुतलेखन	लिखित सामग्री, गत्ते, तक्ते, प्रश्नावली	7 दिन	शिक्षार्थी अपनी अशुद्धियाँ सुधारते हैं।
शब्दों की पहचान कराना, वाचन लेखन करना	मौखिक और भाषा संबंधित सहायक सामग्री देना, पहचान कराना, वाचन लेखन करना।	कक्षा के विविध बच्चों द्वारा सहयोग से पठन, वाचन व लेखन का अभ्यास	तक्ते, सहायक सामग्री, पुस्तक	8 दिन	शिक्षार्थी वर्णों की पहचान करते हैं, शब्दों का वाचन व लेखन करते हैं।

मूल्यांकन :

1. भिन्न भाषी विद्यार्थियों को वाचन व लेखन आने के लिए अंत में उनका मूल्यांकन किया गया। इसमें पता चला कि यदि बच्चों को इसप्रकार की गतिविधि दी जाती है तो उन्हें किसी भी भाषा का ज्ञान हो जाता है।
2. भाषा ज्ञान होने से उनकी अध्ययन में रुचि बढ़ती है और उनका मानसिक विकास होता है।
3. बच्चे दूसरे विषयों को समझने में भी आनंद लेने लगते हैं। इससे उनमें जो न्यूनता है वो खत्म हो जाती है और उनका आत्मविश्वास बढ़ता है।
4. वे विद्यालय के दूसरे क्रियाकल्पों में भी हिस्सा लेने लगते हैं।

प्रश्नावली :

1. 'द' वर्ण पहचानो तथा उसे गोला करो :
ख, च, द, म, प, त्र
2. 'उ' की मात्रा वाले शब्द को गोला करो :
शुद्ध, पर्वत, मैदान, संदीप
3. बादवाले तथा पहले के अक्षर लिखो :
__इ__, __ओ__, __घ__, __ज__, __थ__
4. ए, औ की मात्रा वाले 5-5 शब्द लिखो।
5. मुझको, अनगिनत, साड़ी, अंतर इन शब्दों में कौनसी मात्राएँ हैं पहचानो।

उद्देश्य कथन :

1. भिन्न भाषी विद्यार्थी को वर्णों की पहचान कराना, उनका व शब्दों का वाचन व लेखन करना।
2. वाचन में शुद्ध उच्चारण करना व लेखन में उचित मात्रा का उपयोग करना।

समस्या का कारण :

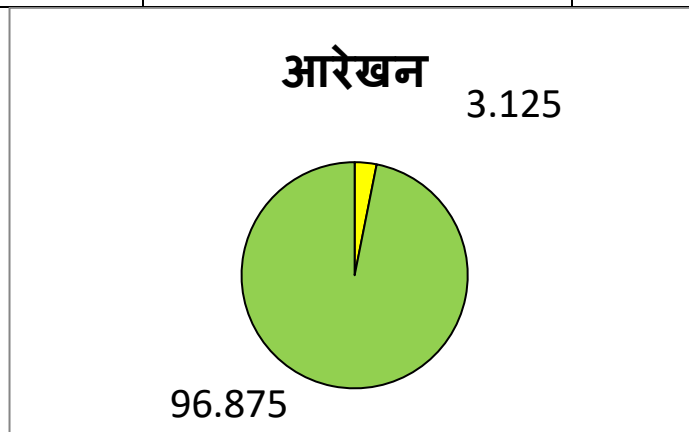
1. छात्रों को हिंदी भाषा का ज्ञान नहीं है।
2. छात्रों को अक्षर ज्ञान नहीं है।
3. छात्रों को मात्रा ज्ञान नहीं है।
4. पालक भी अच्छी तरह से हिंदी भाषा नहीं जानते।
5. छात्र लेखन, वाचन हिंदी भाषा में नहीं आता।
6. पिछली क्लास में उन्हें हिंदी का उचित ज्ञान नहीं दिया गया।
7. छात्र को शुद्ध भाषा का प्रयोग नहीं बताया गया।

उपकरण :

flashcard, रंगीन पेंसिल, रंगीन चाक, शब्दों के चार्ट, विडियो, खेल, श्यामपट्ट का प्रयोग

शोध के पश्चात की स्थिति -

कक्षा की पट्संख्या	भिन्न भाषी छात्र जिन्हें वाचन लेखन नहीं आता	भाषा का वाचन लेखन करने वाले छात्र
32	1	31

निष्कर्ष :

1. शोध के पूर्व व पश्चात की स्थिति का निरीक्षण कर यह दिखाई देता है कि दी गई गतिविधि द्वारा छात्रों के भाषा ज्ञान में परिवर्तन आया है।
2. छात्र वाचन व लेखन कर पाते हैं।
3. कृति संशोधन द्वारा किया गया समस्या का निराकरण काफी हद तक सफल हुआ है।
4. प्रयोग की गयी गतिविधियों, क्रियाओं का नियमित रूप से क्रियान्वयन किया जाये तो समस्या पूर्ण रूप से समाप्त की जा सकती है।
5. पूर्ण रूप से समस्या का निराकरण करने के लिए उपरोक्त क्रियाओं का नियमित रूप से क्रियान्वयन करना होगा।

सुझाव :

1. शिक्षको को छात्रों पर प्रारंभ से ही ध्यान देना चाहिए कि उनका उच्चारण सही है या गलत।
2. छात्रों को शुद्ध बोलने व लिखने के लिए प्रोत्साहित करना चाहिए।
3. समय समय पर मात्राओं का शुद्ध मौखिक उच्चारण और श्रुतलेखन करना चाहिए।
4. शिक्षक को धैर्य पूर्वक अपने लक्ष्य की ओर अग्रसर रहना चाहिए।

सन्दर्भ :

क्रियात्मक अनुसंधान (कामेश राव), google , youtube आप सभी का मैं आभारी हूँ।

भारतीय ज्ञान परंपरा एवं पंडित दीनदयाल उपाध्याय का एकात्म मानववाद

रेणु बाला गुप्ता

रीसर्च स्कॉलर, कोटा विश्वविद्यालय, कोटा, राजस्थान

सारांश

भारतीय सांस्कृतिक मूल्यों व दृष्टिकोण के आधार पर मानव कल्याण की समग्र व्याख्या करने वाले महान चिंतक पंडित दीन दयाल उपाध्याय ने भारतीय चिंतन परंपरा की प्रमाणिक व्याख्या कर उसे निरंतरता प्रदान की है। स्वतंत्रता प्राप्ति के समय जब नए भारत के निर्माण की योजनाएं बनाई जा रही थी तब हमें अपनी मौलिक व्यवस्था को पुनर्स्थापित करने की आवश्यकता थी किंतु हम पाश्चात्य उदारवाद, पूँजीवाद और समाजवाद आदि विचारधाराओं के मध्य अपनी राह बनाने में लग गए। यद्यपि बाहर से कोई भी अच्छाई ग्रहण करना गलत नहीं है किंतु अपनी माटी की मूल प्रकृति में ही कोई विशिष्ट पौधा विकसित हो सकता है। इसी मौलिक ज्ञान प्रणाली को आधार बनाकर स्वतंत्र भारत के निर्माण का दर्शन व योजना प्रस्तुत की - पंडित दीन दयाल उपाध्याय ने। उनके विचारों ने धर्म राज्य व राष्ट्र के संदर्भ में भारतीय दृष्टिकोण व संकल्पनाओं की सार्थकता व सार्वभौमिकता को प्रतिष्ठित किया। उन्होंने एकात्म मानववाद के सिद्धांत का प्रतिपादन कर समग्र व्यक्ति की परिकल्पना प्रस्तुत की तथा व्यक्ति, समुदाय, राष्ट्र व विश्व के मध्य तादात्म्य को स्पष्ट किया।

दीन दयाल उपाध्याय का संपूर्ण चिंतन न केवल भारतीय ज्ञान परंपरा को पुनः विश्व के समक्ष मुखरित करता है अपितु नए भारत के निर्माण हेतु अपनी प्रकृति व मूल्यों के अनुरूप एक सटीक मार्ग भी दिखाता है।

शब्द संकेत : चिंतन परंपरा, उदारवाद, समाजवाद, विचारदर्शन, जीवन शैली, समग्र दृष्टिकोण, अन्त्योदय, व्यष्टि, समष्टि, समग्र व्यक्ति, एकात्मकता, राष्ट्र, अंतरराष्ट्रीयता, धर्मनिरपेक्षता, मौलिकता, सांस्कृतिक

प्रस्तावना

सर्वे भवंतु सुखिनः सर्वे संतु निरामया का जो व्यवहारिक आदर्श वेद- वेदांत, उपनिषदों, पुराणों और शास्त्रों के माध्यम से भारतीय ज्ञान परंपरा का प्राणतत्व रहा है उसी की साकार व सार्थक अभिव्यक्ति आधुनिक भारत में पंडित दीन दयाल उपाध्याय के एकात्म मानववाद में अंत्योदय के रूप में परिलक्षित होती है। भारतीय सांस्कृतिक मूल्यों व दृष्टिकोण के आधार पर मानव कल्याण की समग्र व्याख्या करने वाले इस महान चिंतक ने भारतीय चिंतन परंपरा की प्रमाणिक व्याख्या कर उसे निरंतरता प्रदान की है। **अयम निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम् उदारचरितानां तू वसुधैव कुटुंबकम्** का सार्वभौमिक आदर्श जो महोपनिषद में उल्लिखित है के ही साक्षात् दर्शन पंडित दीन दयाल उपाध्याय के एकात्म मानववाद में होते हैं, जहाँ व्यष्टि से समष्टि व समष्टि से परमेष्ठी की एकरूपता प्रतिपादित की गई है। यह विचार दर्शन न केवल भारतीय ज्ञान परंपरा को विश्व के समक्ष पुनर्प्रतिष्ठित करता है अपितु नए भारत के निर्माण हेतु अपनी प्रकृति व मूल्यों के अनुरूप एक सटीक मार्ग भी दिखाता है।

इस शोध पत्र का मूल उद्देश्य भारतीय ज्ञान परंपरा और पंडित दीनदयाल उपाध्याय द्वारा प्रतिपादित एकात्म मानववाद के मध्य वैचारिक समानता को स्पष्ट करना है साथ ही वर्तमान परिप्रेक्ष्य में एकात्म मानववाद की प्रासंगिकता का विश्लेषण कर सामाजिक, आर्थिक व राजनीतिक समस्याओं के समाधान खोजना भी शोध का उद्देश्य है।

इस शोध पत्र के लिए मूलतः वर्णनात्मक पद्धति द्वारा भारतीय ज्ञान परंपरा एवं एकात्म मानववाद की मूल अवधारणा को स्पष्ट करने का प्रयास किया गया है विश्लेषणात्मक पद्धति के माध्यम से उपरोक्त विचार समूहों का

आधुनिक परिप्रेक्ष्य में तुलनात्मक व समीक्षात्मक अध्ययन किया गया है। शोध के लिए पुस्तकों, पत्र- पत्रिकाओं तथा ऑनलाइन शोध लेखों का उपयोग किया गया है।

भारतीय ज्ञान परंपरा

प्राचीन काल से ही मानवीय मूल्यों, सार्वभौमिक कल्याण की व्यापक मनोवृत्ति एवं विशिष्ट आध्यात्मिक व वैज्ञानिक परंपराओं से युक्त भारतीय ज्ञान दृष्टि की अविरल धारा ने संपूर्ण विश्व को सींचा है। भारत भूमि का वह अतुलनीय ज्ञानकोष जिसके आधार पर यह संसार में विश्व गुरु के रूप में पूजित होती रही है और संपूर्ण विश्व के लिए प्रेरणा स्रोत रही है का संरक्षण व संवर्धन अति आवश्यक है। इसे जानने और समझने के लिए आज तो विश्व के अनेकों देश अति उत्सुक एवं लालायित हैं। बौद्धिक चिंतन के साथ ही यह नैतिक, आध्यात्मिक, सामाजिक, वैज्ञानिक व व्यवहारिक जीवन के सभी क्षेत्रों से संबद्ध है। इस चिंतन परंपरा का मूल लक्ष्य समग्र का कल्याण है।

भारतीय दृष्टि में जीवन को खंडों में नहीं समग्रता में स्वीकारा गया है। चरक संहिता में उल्लिखित यथा पिण्डे तथा ब्रह्माण्डे सूत्र आत्मा, शरीर, मन, बुद्धि, समाज, प्रकृति व ब्रह्माण्ड सभी के मध्य अंतर संबंध को स्पष्टतः व्यक्त करता है।¹ भारतीय दर्शन का मूल आत्मानम विद्धि (स्वयं को जानो) है। यहाँ धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष को जीवन के पुरुषार्थ के रूप में समान महत्त्व देकर अध्यात्म और व्यवहारिकता के संतुलन का मार्ग आत्मसात किया गया है। लोकमंगल की भावना से परिपूरित यह दर्शन विषय के ज्ञान के साथ ही चरित्र निर्माण को मानव जीवन की अनिवार्यता मानता रहा है। उपनिषदों, दर्शन, शास्त्रों और शास्त्रार्थों में संवाद, शंका और तर्क के लिए पूरी स्वतंत्रता लोकतांत्रिक शैली का प्रतीक रही है। यह ज्ञान परंपरा आध्यात्म के साथ ही गणित, आयुर्वेद, नाट्यशास्त्र, राजनीति, अर्थनीति, सांख्य योग, वेदांत आदि के रूप में विविधतायुक्त है। अनादिकाल से सतत रूप में चली आ रही यह व्यापक एवं समग्र ज्ञान प्रणाली मध्यकाल और आधुनिक युग में स्वयं भारत भूमि पर ही उपेक्षित हुई। यद्यपि पुनर्जागरण आंदोलन व अनेक सामाजिक और धार्मिक संगठनों तथा विद्वान दार्शनिकों ने दासता की पीड़ा व संघर्ष के बावजूद इसे संजोए रखा और अनेक प्रकार से विश्व के समक्ष इसे दिव्य रूपों में प्रस्तुत किया है।

भारत के उज्ज्वल अतीत से प्रेरणा ग्रहण कर श्रेष्ठतम भविष्य का निर्माण करने की सोच रखने वाले पंडित दीन दयाल उपाध्याय ने भारतीय विचारधारा का स्रोत भारतीय चिंतन को मानते हुए एकात्म मानववाद का सिद्धांत प्रतिपादित किया। मानव कल्याण पर आधारित यह दर्शन पूँजीवाद व समाजवाद के विकल्प के रूप में मानवीय संवेदना एवं विशुद्ध भारतीयता का परिचायक है। पंडित दीन दयाल ने कहा है हमारी राष्ट्रीयता का आधार भारत माता है केवल भारत नहीं, माता शब्द हटा दीजिए तो भारत केवल जमीन का एक टुकड़ा मात्र बनकर रह जाएगा।² उनके अनुसार भारतीय चिंतन में व्यक्ति के जीवन को पूर्णता के साथ विचार करने की परंपरा रही है। हमारे चिंतन में मन, बुद्धि, आत्मा सभी के विकास का उद्देश्य रहा है इसलिए चारों पुरुषार्थों पर संकलित विचार किया गया है। उन्होंने पश्चिम की खंडित विचार अवधारणा के विपरीत भारतीय चिंतन को व्यवहारिक स्तर पर उतारने के प्रयास करने की आवश्यकता पर बल दिया है।

25 सितंबर 1916 को उत्तर प्रदेश के मथुरा जिले के नगला चंद्रभान गांव में जन्मे दीनदयाल बचपन से ही पुरुषार्थी और प्रतिभाशाली थे। वे भारतीय चिंतन परंपरा के अतीत और वर्तमान को मिलाने वाले प्रमाणिक व्याख्याकार, मौलिक मानववादी विचारक, समर्पित देशभक्त और विचारशील राजनेता थे। 1937 ईस्वी में राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ के संपर्क में आने के बाद उन्होंने अपना जीवन संघ के माध्यम से राष्ट्रीय सेवा के लिए समर्पित करने का निश्चय कर लिया था। 1951 ई. में डॉ श्यामा प्रसाद मुखर्जी के नेतृत्व में गठित राजनीतिक दल भारतीय जनसंघ की स्थापना में उन्होंने सक्रिय भूमिका निभाई और इसके महासचिव के रूप में इसकी संगठनात्मक गतिविधियों के

संचालक व प्रमुख सूत्रधार रहे। उनकी सहज, सौम्य व निष्कपट व्यवहार और सादा जीवन शैली ना केवल उनके समर्थकों के लिए वरन उनके राजनीतिक विरोधियों के लिए भी प्रेरणा का स्रोत रही। व्यावहारिक राजनीति के जटिल प्रश्नों से जूझते हुए भी उनकी प्रेरणा व आस्था का मूल स्वर सांस्कृतिक ही होता था।

भारतीय संस्कृति व ज्ञान परंपरा से संबद्ध पंडित दीनदयाल के विचारों को उनकी रचनाओं- अखंड भारत, राष्ट्रीय जीवन की समस्याएं, द टू प्लानस (1958), डिवैल्यूएशन ग्रेट हॉल (1966), एकात्म मानववाद (1967), जगतगुरु शंकराचार्य, जनसंघ सिद्धांत और नीति, आदि द्वारा स्पष्टतः समझा जा सकता है।³ उनका संपूर्ण विचार दर्शन राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक सभी परिप्रेक्ष्यों में मूलतः भारतीयता से संलिप्त हैं। उनकी जीवनशैली व्यवहार और यहाँ तक कि राजनीतिक सक्रियता में भी भारतीय सांस्कृतिक परंपरा की स्पष्ट झलक दिखाई देती है। उन्होंने अपने चिंतन में यहाँ तक कहा कि भारतीय मेधा पश्चिमी सिद्धांतों और विचारधाराओं के घुटन के फलस्वरूप भारतीय सोच को एक अंधी गली में ले जा चुकी है। अब भारत को ताजा हवा की जरूरत है।⁴

एकात्म मानववाद का सिद्धांत

भारत की स्वतंत्रता के समय राष्ट्र निर्माण के लिए अनेक वैचारिक दृष्टिकोणों, यथा- पूँजीवाद, साम्यवाद, समाजवाद को प्रस्तुत किया जा रहा था, किंतु ये वैचारिक दृष्टियाँ भारतीय समाज की मौलिकता के अनुरूप नहीं थी। इसी समय पंडित दीन दयाल उपाध्याय ने भारतीय संस्कृति, ज्ञान परंपरा व जीवन दृष्टि पर आधारित एक मौलिक विचार दर्शन प्रस्तुत किया। संतुलित एवं एकीकृत विकास की अपार क्षमता से परिपूर्ण इस अभूतपूर्व सिद्धांत को ही एकात्म मानववाद कहा गया। एकात्म मानववाद एक ऐसा दर्शन है जो व्यक्ति समाज राष्ट्र और प्रकृति के मध्य संतुलन व समरसता को स्थापित करता है। यह मनुष्य को केवल एक शरीर या भौतिक इकाई न मानकर शरीर, मन, बुद्धि व आत्मा का समन्वित रूप मानता है। इस दृष्टिकोण के अनुसार व्यक्ति के जीवन के विभिन्न पक्षों को खंडित दृष्टि से नहीं समझा जा सकता। पूर्णता की प्राप्ति के लिए बहुत ही आध्यात्मिक और नैतिक सभी प्रकार की उपलब्धियाँ आवश्यक होती हैं और जीवन के ये पक्ष परस्पर विरोधी नहीं वरन पूरक होते हैं।⁵

एकात्म मानववाद व्यष्टि व समष्टि के मध्य अनिवार्य एकता पर बल देता है अर्थात् व्यक्ति, परिवार, राष्ट्र तथा विश्व आपस में संबद्ध एक ही शृंखला की कड़ियाँ हैं। ये कड़ियाँ अपने क्षेत्र में स्वायत्त हैं किंतु स्वयं से ऊपर की इकाइयों के साथ एकात्म स्थापित करती है। दीन दयाल उपाध्याय के शब्दों में हम ना तो व्यक्ति को भूल सकते हैं और न ही समाज को, व्यक्ति व समाज एक दूसरे के पूरक हैं। एकात्म मानव दर्शन एक ऐसी अवधारणा है जिसको सर्पिल आकार की मंडलाकृतियों द्वारा स्पष्ट किया जा सकता है, जिसके केंद्र में व्यक्ति होता है। व्यक्ति को घेरे हुए अगली सर्पिल आकृति परिवार, परिवार को घेरे हुए अगली सर्पिल आकृति समाज, उसके बाद राष्ट्र, फिर विश्व (समष्टि) और अंत में परमेश्वर (अनंत ब्रह्मांड) को स्वयं में समाहित किए हुए हैं। सभी परस्पर जुड़ते हुए विकसित होते हैं और अपने अस्तित्व को सुरक्षित रखते हुए परस्पर पूरक व स्वाभाविक सहयोगी हैं।⁶

भारतीय ज्ञान परंपरा की सहज अभिव्यक्ति : एकात्म मानववाद के विभिन्न आयाम

मानव कल्याण की समग्र व्याख्या (सर्वांगीण विकास की अवधारणा)

पंडित दीनदयाल उपाध्याय के अनुसार मानव जीवन की एकांकी व्याख्या न तो उचित है और न ही संभव। व्यक्ति के जीवन के भौतिक व आध्यात्मिक पक्षों को अलग-अलग करने व उनमें से किसी एक को अधिक महत्त्व देने में व्यक्तित्व की एकात्मकता का निषेध होता है। उन्होंने इस बात की ओर ध्यान आकृष्ट किया कि भारतीय दृष्टिकोण में मानव के भौतिक, नैतिक व पारलौकिक हितों को अलग-अलग नहीं बांटा गया है अपितु जीवन की संपूर्ण सार्थकता

को चार परस्पर निर्भर पुरुषार्थों में समेटकर व्यक्त किया गया है। धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष के इस पुरुषार्थ चतुष्टय के रूप में मानव कल्याण के सभी पक्षों को परस्पर संबद्ध व पूरक माना गया है। उपाध्याय जी के मत में भारतीय आचार्य ने मानव के शरीर, मन, बुद्धि व आत्मा की आवश्यकताओं की पूर्ति के औचित्य व विकास को इन चारों पुरुषार्थों के माध्यम से स्पष्ट किया है। साथ ही यह भी व्यक्त किया है कि मनुष्य सांसारिक जीवन में अर्थ (धन और संपत्ति अर्जन के प्रयास) तथा काम (सुविधाओं व साधनों का उपभोग) को धर्म (औचित्य, नैतिकता व न्याय के सार्वभौमिक नियम) के अनुसार नियंत्रित व मर्यादित करके मोक्ष प्राप्ति का अधिकारी हो सकता है।⁷

भारतीय ज्ञान परंपरा की चार पुरुषार्थों की उक्त संकल्पना के माध्यम से दीनदयाल उपाध्याय ने मानव जीवन में भौतिक समृद्धि व आध्यात्मिक और नैतिक उन्नति में सामंजस्य के रूप में समग्र कल्याण की अवधारणा प्रतिपादित की है। अर्थात् जीवन के सभी पक्षों का सर्वांगीण उत्थान सही रूप में हो।

व्यष्टि और समष्टि में तथा व्यक्ति और प्रकृति में एकरूपता व समरसता

पंडित दीनदयाल उपाध्याय की एकात्म मानववाद की धारणा समाज और राष्ट्र में व्यक्ति की भूमिका को तो महत्वपूर्ण मानती ही है साथ ही इस बात पर भी बल देती है कि व्यक्ति व समुदाय के मध्य कोई टकराव नहीं है। भारतीय ज्ञान परंपरा में व्यष्टि से समष्टि व समष्टि से परमेष्टि का जो स्वरूप व्यक्त हुआ है वही उपाध्याय जी के एकात्म मानववाद में व्यक्ति के समुदाय, राष्ट्र और विश्व से तादात्म्य में परिलक्षित होता है। वे कहते हैं कि यदि व्यक्ति से विश्व तक की संपूर्ण व्यवस्था को वृत्तों के रूप में समझा जाए तो इसके केंद्र में व्यक्ति होगा और सबसे अंतिम वृत्त की परिधि पर विश्व। केंद्र में स्थित व्यक्ति और वृत्त (विश्व) स्वतंत्र व स्वायत्त तो होंगे किंतु परस्पर विलग नहीं होंगे।

दीनदयाल उपाध्याय कहते हैं की एकात्मकता की इस परिधि में व्यक्ति अपनी वृहत मानवीय इकाइयों-परिवार, राष्ट्र और विश्व से ही एकरूपता स्थापित नहीं करेगा अपितु प्रकृति से भी एकात्मकता का अनुभव करेगा, अर्थात् मनुष्य अपनी भौतिक आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए प्रकृति को क्षति नहीं पहुंचाएगा वरन् प्राकृतिक साधनों का उचित मात्रा में उचित प्रकार से ही उपभोग करेगा ताकि प्रकृति उस कमी को स्वयं सहज रूप में पूर्ण कर सके।⁸

भारतीय ज्ञान परंपरा पर आधारित उक्त विचार पाश्चात्य व्यक्तिवाद व समाजवाद की एकपक्षीयता का सटीक उपचार करने के साथ ही सतत विकास का सहज मार्ग भी प्रवृत्त कर रहे हैं।

मानव मात्र की अनिवार्य एकता : वसुधैव कुटुंबकम्

दीनदयाल उपाध्याय का एकात्म मानववाद मूलतः इस आध्यात्मिक सत्य की सहज स्वीकारोक्ति है कि मानव मात्र एक ही ब्रह्म की चेतना से अनुप्राणित है। वस्तुतः भारतीय दृष्टिकोण में सभी मनुष्यों के पारस्परिक हितों में अनिवार्य एकता का विचार विद्यमान रहा है। इस विचार के माध्यम से एकात्म मानववाद विश्व के सभी मनुष्यों के मध्य अनिवार्य सौहार्द्र को व्यक्त करता है तथा वसुधैव कुटुंबकम् के आदर्श को प्रतिष्ठित करता है। दीनदयाल उपाध्याय ने समुदाय के उत्थान को व्यक्ति के स्वयं के उत्थान के लिए आवश्यक माना है। उन्होंने व्यक्ति से मैं की अपेक्षा हम के संदर्भ में विचार करने की आवश्यकता प्रतिपादित की है। उनके शब्दों में हम वह मूलभूत तथ्य है जो मैं को सार्थक बनाता है।⁹ मानव की पारस्परिक अन्योन्याश्रिता व परस्पर पूरकता के विचार को उपाध्याय जी ने आधारभूत माना और कहा कि भारत में व्यक्ति व समाज को समान मान्यता प्राप्त है। यह सिद्धांत व्यक्ति के लिए पूर्ण सुख और संपूर्ण विकास की सुविधा समाज द्वारा चाहता है, वहीं समाज के अनुशासन को भी प्रत्येक व्यक्ति पर लागू करता है।

इस प्रकार भारतीय संस्कृति की पूरी पृथ्वी को एक परिवार मानने के भाव की सहज अभिव्यक्ति दीन दयाल उपाध्याय के एकात्म मानववाद में होती है, जहाँ व्यक्ति की स्वतंत्रता, आपसी सहयोग व सामाजिक अनुशासन में सहज सामंजस्य दिखाई देता है जो पश्चात जगत के लिए आश्चर्य का विषय है।

राष्ट्रवाद की उदार व्याख्या

दीन दयाल उपाध्याय ने कहा जब एक मानव समुदाय के समक्ष एक व्रत विचार या आदर्श रहता है और वह समुदाय किसी भूमि विशेष को मातृभाव से देखता है तो वह राष्ट्र कहलाता है।¹⁰ उपाध्याय जी के अनुसार राज्य किसी राष्ट्र की भौगोलिक सीमाओं व संस्थागत व्यवस्थाओं की अभिव्यक्ति है जबकि राष्ट्र में उस समुदाय के सांस्कृतिक मूल्य और आदर्श भी सम्मिलित होते हैं। राष्ट्र एक स्थायी सत्य है इसलिए जो राष्ट्रप्रेमी हैं वे राजनीति से ऊपर राष्ट्रीयता के भाव से भरे हैं। दीनदयाल उपाध्याय की मान्यता है कि राष्ट्र का निर्माण जिन शाश्वत मूल्यों और आदर्शों की आधारशिला पर होता है उन्हें उस राष्ट्र की आत्मा कहा जाता है। आत्मा मूलभूत व जन्मजात होती है, परिस्थितिजन्य व ऐतिहासिक कारणों से निर्धारित नहीं होती। उन्होंने यह आवश्यकता प्रतिपादित की कि हमें राष्ट्र की आत्मा अर्थात् मूलभूत आदर्शों के आधार पर पिछली शताब्दियों में उत्पन्न हुई स्थितियों का सतर्क आकलन कर विकृतियों को त्यागने के लिए तैयार रहना होगा। उनके अनुसार भारत एक राष्ट्र के रूप में जिन आदर्शों की आराधना करता है उनमें अंतरराष्ट्रीयतावाद की भावना अनिवार्य रूप से समाहित है। भारतीय राष्ट्रवाद में अन्य राष्ट्रों से द्वेष या टकराव की कोई संभावना नहीं है। भारतीय राष्ट्रवाद का आदर्श **कृष्णन्तो विश्वमार्यम्** की धारणा में व्यक्त हुआ है जिसका अर्थ यह था कि हम संपूर्ण विश्व को आर्य बनाएंगे।¹¹ यहाँ पर भाव यह है कि यदि हम सुसंस्कृत हो तो पूरे विश्व को संस्कारित करेंगे और उसके स्तर को ऊँचा उठाएंगे। उपाध्याय जी के मत में भारत का राष्ट्रवाद भावात्मक है जो अंतरराष्ट्रीयता का विरोधी नहीं है अपितु उस का आधार है।

दीन दयाल उपाध्याय ने एकात्म मानववाद के आधार पर राष्ट्रवाद की व्याख्या करते हुए स्पष्ट किया है कि प्रत्येक राष्ट्र को अपनी प्रकृति व प्रवृत्ति के अनुसार अपना विकास करने की स्वतंत्रता हो तथा प्रत्येक राष्ट्र को अपनी क्षमताओं का उपयोग मानवता की प्रगति के लिए करना चाहिए।

धर्म की व्यापक अवधारणा एवं सर्व धर्म समभाव

पंडित दीनदयाल उपाध्याय विधि के शासन में अंतःकरण की स्वतंत्रता का आदर करते थे किंतु उन्होंने स्पष्ट किया कि धर्मनिरपेक्षता का पश्चिमी विचार भारत के संदर्भ में प्रासंगिक नहीं है। उन्होंने धर्म की भारतीय धारणा में अंग्रेजी के रिलिजन शब्द के मध्य भेद किए जाने की आवश्यकता बताई तथा कहा कि धर्म का अर्थ रिलिजन अथवा पंथ या मजहब नहीं है। धर्म ऐसे व्यापक व सार्वभौम सिद्धांतों का संग्रह है जिन पर समाज टिका हुआ है। उन्होंने कहा कि इस अर्थ में कोई भी ऐसा राज्य जो राष्ट्र के कुछ निश्चित आदर्शों की प्राप्ति के लिए अस्तित्व में हों धर्मनिरपेक्ष नहीं कहा जा सकता, क्योंकि वस्तुतः राष्ट्र के मूलभूत आदर्शों के रूप में परिभाषित धर्म तो उस राज्य के संविधान में शासन को गति प्रदान करेगा।

उपाध्याय जी के मत में धर्म पर आधारित राज्य ही वस्तुतः सभी पंथों के अनुयायियों को समान संरक्षण प्रदान कर सकता है और उनमें सुरक्षा व समरसता का भाव पोषित कर सकता है। उन्होंने कहा कि हमने किसी संप्रदाय या वर्ग की सेवा का व्रत नहीं लिया वरन् संपूर्ण राष्ट्र की सेवा का व्रत लिया है।

मानवीय अर्थशास्त्र के विचार का प्रतिपादन

दीनदयाल उपाध्याय ने ऐसी आर्थिक प्रणाली की आवश्यकता प्रतिपादित की जो मानव के उत्कर्ष व सुख को सुनिश्चित करें। उन्होंने पूँजीवादी अर्थशास्त्र व समाजवादी व्यवस्था दोनों से भिन्न एक आत्मनीति पर आधारित **मानवीय अर्थशास्त्र** के विचार का प्रतिपादन किया।¹² भारतीय परंपरा से पूर्णतः संबद्ध उनके इस मानवीय अर्थशास्त्र के नैतिक आधार है- आर्थिक विकेंद्रीकरण, प्राकृतिक संसाधनों का सतर्कतापूर्ण व मर्यादित उपयोग, सभी की न्यूनतम आवश्यकताओं की पूर्ति को सुनिश्चित किया जाना, उत्पादन की प्रक्रिया में पूँजी के स्थान पर श्रम की प्रतिष्ठा को बढ़ावा, मनुष्य के भौतिक सुखों की तुलना में उसके कल्याण को महत्त्व, मनुष्य की आवश्यकताओं को सीमित रखने

पर बल देना, और स्वदेशी का प्रचार आदि | दीन दयाल उपाध्याय ने मानवीय अस्तित्व में आर्थिक सुरक्षा के लिए भारतीय दृष्टिकोण के अनुरूप संघर्ष के स्थान पर सहयोग व समन्वय को आवश्यक माना | उन्होंने मानव कल्याण पर आधारित एक समग्र व संतुलित मानवीय अर्थशास्त्र का विचार आधुनिक भारत को दिया |

वस्तुतः पंडित दीनदयाल उपाध्याय भारतीय ज्ञान परंपरा के सतत विकास के महान प्रवर्तक हैं | वे आधुनिक भारत के निर्माण हेतु भारतीय सांस्कृतिक मूल्यों पर आधारित मौलिक व्यवस्था प्रस्तुत करने वाले चिंतक व सक्रिय राजनेता थे | उन्होंने भारतीय ज्ञान परंपरा के आधार पर स्वतंत्र भारत की सभी समस्याओं के उचित समाधान प्रस्तुत किए | एक सक्रिय राजनेता के होने के बावजूद उपाध्याय जी ने भारत भूमि की मूल प्रवृत्ति पर आधारित जो दर्शन प्रदान किया उसकी मूलतः उपेक्षा ही हुई है | एकात्म मानववाद मूलतः एक अद्भुत व्यावहारिक विचारधारा है जो भारत वर्ष को पुन विश्वगुरु के पद पर प्रतिष्ठित करने की सहज क्षमता रखती है | लोका समस्या सुखिनो भवन्तु: के सर्व कल्याण की कामना को एकात्म मानववाद प्रखर रूप में व्याख्यायित करता है | यह आत्मवत सर्वभूतेषु के दर्शन को साकार रूप देने वाला वैचारिक दृष्टिकोण है |¹³

वस्तुतः उपाध्याय जी का एकात्म मानववाद विविधता को बनाए रखते हुए एकता को दिव्य रूप में प्रतिष्ठित करता है | उनके संपूर्ण चिंतन को ऋग्वेद के निम्न श्लोक के माध्यम से आधुनिक भारत के मार्गदर्शक के रूप में देखा जा सकता है |

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथा पूर्वे सज्जानाना उपासते ॥

अर्थात् साथ चलने, एक स्वर में बोलने और एक दूसरे के मन को जानने वाला समाज ही अपने युग को बेहतर बनाने की सामर्थ्य से युक्त हो सकता है और ऐसे युग में जीने वाले स्वयं के बेहतर वर्तमान और आने वाली पीढ़ियों के लिए श्रेष्ठ भविष्य की संकल्पना करने वाले होते हैं |

निष्कर्ष :

एकात्म मानववाद भारतीय जीवन दर्शन पर आधारित एक समन्वयात्मक वैचारिक सूत्र है जो भौतिक व आध्यात्मिक आवश्यकताओं को संतुलन प्रदान करता है | यह दर्शन चित्ति (राष्ट्र की आत्मा), दृष्टि (नीति निर्माण का आधार), शक्ति (राष्ट्र की सृजनात्मक क्षमता) तथा विरती (राष्ट्र की नैतिक मर्यादा) के माध्यम से किसी राष्ट्र के जीवन में नैतिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व राजनीतिक संतुलन को बनाए रखने में पूर्णतः सक्षम है | एकात्म मानववाद भारतीय ज्ञान परंपरा की ही आधुनिक व्याख्या है जो आज भी सामाजिक, आर्थिक व राजनीतिक विमर्श में सार्थक मार्गदर्शन प्रदान कर सकता है | आज जबकि वैश्विक पटल पर भौतिकता, उपभोक्तावाद, सामाजिक विषमता, आर्थिक संकट तथा नैतिक अवमूल्यन बढ़ रहा है; एकात्म मानववाद मानवता को दिशा देने में पूर्णतः सक्षम है |

भारत जैसे बहु सांस्कृतिक, बहु धार्मिक और विविध सामाजिक संरचना वाले देश में आज अनेक समस्याएं उभर रही हैं; जैसे- आर्थिक विषमता, नैतिक पतन, राजनीतिक अवसरवाद, पर्यावरणीय संकट, संस्कृति व शिक्षा का पश्चिमीकरण, नैतिक व आध्यात्मिक शून्यता, भ्रष्टाचार तथा सांस्कृतिक विचलन आदि | ऐसे में एकात्म मानववाद वह वैचारिक प्रकाश स्तंभ हैं जो भारत के लिए भारतीयता के अनुरूप समाधान प्रस्तुत करता है | आज भारतीय समाज वैश्विक प्रभावों के बीच अपनी पहचान, संस्कृति व मूल्यों को खोता जा रहा है | एकात्म मानववाद उसे आत्मबोध की ओर प्रेरित करता है यह न केवल सांस्कृतिक पुनर्जागरण वरन सामाजिक समरसता, न्यायपूर्ण

अर्थव्यवस्था, राजनीति में शुचिता व नैतिक मूल्यों की पुनर्स्थापना का मार्ग भी प्रशस्त करता है। इसलिए इस पर पुनर्विचार व इसका प्रयोग व्यावहारिक व उपयोगी है।

संदर्भ सूची

1. शर्मा, भगवती प्रसाद (2024) कालजयी भारतीय ज्ञान (प्रभात प्रकाशन नई दिल्ली), पृष्ठ संख्या- 14
2. शर्मा, महेश चन्द्र (2002) आधुनिक भारत के निर्माता पंडित दीनदयाल उपाध्याय (प्रकाशन विभाग सूचना एवं प्रसारण मंत्रालय), पृष्ठ संख्या- 39
3. तिवारी, विवेकानंद (2025) पंडित दीनदयाल उपाध्याय कृतित्व व्यक्तित्व तथा विरासत (ल्यूमिनस बुक्स वाराणसी), पृष्ठ संख्या- 15
4. पोखरियाल, (निशंक) रमेश (2019) एकात्म मानववाद के प्रणेता पंडित दीनदयाल उपाध्याय (डायमंड पॉकेट बुक्स प्राइवेट लिमिटेड नई दिल्ली), पृष्ठ संख्या- 6
5. पूर्वोक्त 3, पृष्ठ संख्या- 78
6. सिंह, डॉ. धीरज, पंडित दीनदयाल उपाध्याय प्रणीत एकात्म मानव दर्शन एक परिचय <http://shodhmanthan.anubooks.com/>, <http://doi.org/10.3.1995/shodhmanthan>, पृष्ठ संख्या- 5
7. उपाध्याय पंडित दीन दयाल (1/1/2017) एकात्म मानववाद (प्रभात प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड नई दिल्ली), पृष्ठ संख्या- 17
8. पूर्वोक्त 2, पृष्ठ संख्या- 116
9. पूर्वोक्त 3, पृष्ठ संख्या- 76
10. पूर्वोक्त 4, पृष्ठ संख्या- 10
11. पूर्वोक्त 1, पृष्ठ संख्या- 21
12. पूर्वोक्त 3, पृष्ठ संख्या- 78
13. पूर्वोक्त 2, पृष्ठ संख्या- 130

मुंबई की पृष्ठभूमि पर लिखे गए उपन्यासों का परिवेशगत अध्ययन

डॉ. जाधव ज्ञानेश्वर भाऊसाहेब

सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभाग, शिवनेरी महाविद्यालय शिरूर अनंतपाळ जि. लातूर

मुंबई भारत का ही नहीं, विश्व का एक बड़ा शहर माना जाता है। दुनिया के गिने चुने शहरों में इसकी गणना की जाती है। यह सपनों का शहर है। सपनों को साकार करने का शहर है। यह शहर अपने-पराए का भेद न जानकर सबको अपने में समाहित कर लेता है। यहां जो संघर्ष करते हैं वह एक दिन बुलंदी की ऊंचाइयों पर पहुंच जाते हैं। आलसी, खट्टू लोगों को यह शहर धकिया कर भगा देता है। मुंबई चरण सीमाओं का शहर है। विरोधाभासों का महानगर है। यह माया नगरी अजीबोगरीब है, इसलिए लीलाएं अपरंपार है।

रामायण काल में मुंबई का उल्लेख 'पंपापुरी' के रूप में किया गया है। मुंबादेवी दक्षिण भारतीय देवी है। दक्षिण भारतीय भाषा में मुंबादेवी का अर्थ है- "धरती की प्रतीक देवी। यहां के राजा मारीच का सोने का मृग बनकर सीता जी को छलने की कथा प्रसिद्ध है।"¹ प्रख्यात इतिहासकार डॉ. एम.डी. डेविड के अनुसार- “

जब गुजरात के कोली समुदाय के लोग मछली व्यवसाय के लिए मुंबई में आने लगे तब वे साथ में अपनी कुलदेवी 'मुमई' को भी ले आए। 'मुमई' को ही बाद में चलकर 'मुंबई' के नाम से अभिहित किया जाने लगा। उस समय बोरी बंदर स्टेशन के पास 'मुमई' अथवा 'मुंबादेवी' का एक मंदिर था। जब बोरीबंदर स्टेशन का पुनर्निर्माण होने लगा और बोरीबंदर स्टेशन को इंग्लैंड की महारानी विक्टोरिया के नाम पर 'विक्टोरिया टर्मिनस', नाम दिया गया उस समय मुंबादेवी मंदिर को वहाँ से हटाकर भूलेश्वर के पास स्थापित किया गया। आज भी इस मंदिर में मुंबई के कोने-कोने से प्रतिदिन हजारों की संख्या में दर्शनार्थी पूजन-अर्चन के निमित्त आते हैं।"² पुर्तगालियों ने जब अपना साम्राज्य यहां स्थापित किया तब इसका नाम 'बुबइम' रखा गया। अंग्रेजों ने अपने शासनकाल में इसे 'बॉम्बे' नाम से जगत में प्रसिद्धि दिलाई।

आजादी के बाद 1 मई 1960 को जब मुंबई- गुजरात को अलग किया गया तब मुंबई को महाराष्ट्र के साथ जोड़ा गया। मुंबई महाराष्ट्र की राजधानी और देश की आर्थिक राजधानी के रूप में जानी जाती है। यहां पर भारत के विभिन्न प्रांतों और विदेश के लोग भी काफी संख्या में हैं। मुंबई को विशाल सागरी तट मिला है। मुंबई का सबसे बड़ा ग्लैमर यहां की फिल्मी दुनिया है। यहां मराठी, हिंदी और अंग्रेजी भाषा के साथ-साथ अन्य भारतीय भाषाओं की फिल्मों का निर्माण किया जाता है। हिंदी फिल्मों के विकास में मुंबई महानगर का बहुत बड़ा योगदान है। मुंबई में रहनेवाले लोगों के जीवन संघर्षों का वर्णन हिंदी उपन्यासकारों ने अपने उपन्यासों में किया है उसका अध्ययन हम प्रस्तुत आलेख में करने वाले हैं। ममता कालिया के 'बेघर', जगदंबा प्रसाद दीक्षित के 'मुरदा घर', चित्रा मुदगल के 'आवाँ' उपन्यासों के जरिए मुंबई के महानगरीय परिवेश का अध्ययन हम करने वाले हैं।

ममता कालिया- 'बेघर' उपन्यास का परिवेशगत अध्ययन:

ममता कालिया अपने 'बेघर' उपन्यास में मुंबई का हो रहा विस्तार, फुटपथों पर जीवनयापन कर रहे लोग, मुंबई की सड़के, घाट, मछली बेचने वाले लोगों का चित्रण, यातायात के कारण बढ़ती हुई दुर्घटनाएं आदि का वर्णन किया गया है। इस उपन्यास में लेखिका ने मुंबई की विशेषताओं का वर्णन किया है।

मुंबई महानगर का अब इतना विस्तार हो चुका है कि उसके काफी उपनगर हो गए हैं। अंग्रेजों के समय जो मुंबई की सीमा रेखा महालक्ष्मी तक ही थी धीरे-धीरे विस्तार और विकास हो गया। परमजीत जब अपने पास के लोगों से वरली के विषय में पूछ रहा है तब एक आदमी बताता है- “वरली में वे लोग रहते हैं जो पेडर रोड और नेपियनसी

रोड अफोर्ड नहीं कर सकते और उपनगर में रहना जिन्हें तौहीन लगता है। वहां समुद्र है पर बीच नहीं। वरली और मुंबई के अन्य महंगे इलाकों में सिर्फ एक समानता है कि वह किसी लोकल रेलवे स्टेशन से जुड़ा हुआ नहीं है और बसे वहां उतनी ही दिक्रत से मिलती है जितनी नेपियनसी रोड या कम्बाला हिल से।³ मुंबई में आधे लोग तो फुटपाथ पर सामान बेचकर जिंदगी का गुजारा करते हैं। फुटपाथ ही उनका घर है। भूख मिटाने के लिए औरतों को अपना जिस्म बेचना पड़ता है। वहां चार आने में उसल पाव मिलती है और चार रुपये में औरतें मिलती हैं।

मुंबई के महालक्ष्मी का जो इलाका है वहां धोबियों के घाट है। उसे धोबी घाट कहा जाता है। सुबह से लेकर देर रात तक कपड़े धोने और सूखने का काम यहां चला रहता है। मुंबई की लंबी चौड़ी सड़कें कहां से शुरू होती हैं कहां खत्म होती हैं पता ही नहीं चलता। मुंबई का सबसे बड़ा आकर्षण समुद्री किनारा है। मुंबई तट पर शाम का नजारा ही कुछ देखने लायक बनता है। मुंबई के शाम के वक्त के नजारे का वर्णन लेखिका उपन्यास में इस प्रकार करती है – “लोग लंबी दूरियां तय करके आते और मुंडेर पर बैठ जाते, सिंगदाना खाते लोग, नारियल पीते लोग, भेलपुरी खाते लोग, प्रेम करते लोग।”⁴ मुंबई में इतनी भीड़ है कि इतनी भीड़ वाला दूसरा कोई शहर ही नहीं। इस शहर में लड़कियों के हुजूम देखकर परमजीत आश्चर्यचकित हो जाता है उसे लगता है कि हिंदुस्तान की सारी खूबसूरत लड़कियां मुंबई में इकट्ठा हुई हैं। इस शहर में आवागमन की बहुत सारी सुविधाएं हैं इसी वजह से यातायात बहुत होता है और इसी वजह से सबसे अधिक दुर्घटनाएं इसी शहर में होती हैं। यातायात की सुविधाओं का वर्णन लेखिका उपन्यास में इस प्रकार करती है- “डबल फास्ट, डबल डेकर बस और बेतहाशा मोटरे देखकर परमजीत को लगता है कि मुंबई में मौत बहुत आसान है, वह किसी भी सड़क पर उसे चंगुल में दबोच सकती है।”⁵

मुंबई को सपनों का शहर कहा जाता है। यहां लाखों युवक-युवतियां अपने सपनों को पूरा करने के लिए आते जाते रहते हैं। यहां कोई व्यक्ति खाली पेट नहीं सो सकता, बशर्ते उसमें जरा सी भी सक्रियता हो। उद्यमशील, कर्मठ और जीवट लोग यहां कुछ भी कर सकते हैं। तभी तो परमजीत कहता है – “मुंबई में तो सिर्फ आलू-प्याज बेचने वाले भी सात-आठ सौ रुपए महीने कमा लेते हैं। और दूध बेचने वालों की तो चांदी ही चांदी है। ढाई रुपए से लेकर चार रुपए लीटर तक दूध बिकता है दूध वालों के अपने तबले हैं। जिनमें सौ- सौ, दो - दो सौ भैंसे एक साथ रखी हुई हैं। यहां तक की वहां सिर्फ पेन बेचकर भी आदमी पेट भरने लायक कमा लेता है। मुंबई में मछली बेचने का काम करने वाले मछुआरों की संख्या बहुत है। मुंबई में बड़े-बड़े मॉल हैं जहां सब सामान एक ही जगह मिलता है। बेशुमार मात्रा में दुकान हैं। बड़े-बड़े रेस्टोरेंट हमें देखने को मिलते हैं।”⁶ मुंबई में घटित हर एक घटना का वर्णन बड़ी बखूबी से बेघर उपन्यास में लेखिका ने किया है।

जगदंबा प्रसाद दीक्षित- ‘मुरदा घर’ उपन्यास का परिवेशगत अध्ययन :

‘मुरदा घर’ इस वातावरणप्रधान उपन्यास में मुंबई की झोपड़पट्टियों में जीवनयापन करनेवाले लोगों का चित्रण किया गया है। मुंबई महानगर में एशिया की सबसे बड़ी गलिच्छ बस्ती धारावी है। इसी धारावी को पृष्ठभूमि बनाकर यह उपन्यास लिखा गया है। मुंबई की कुल आबादी के लगभग 60% आबादी झुग्गी झोपड़ियां, पाइपों में, फुटपाथों पर, रेलवे स्टेशन पर ही गुजारा करती है। इसमें रंडियों, कोढ़ी, भिखारी, शराबी, दारू का धंधा करनेवाले चोर, निठल्ले, भूखे-प्यासे लोगों की जिंदगी का अक्स खींचा गया है। उपन्यास में हवालात का वर्णन किया गया है जहां पर रंडियों को पड़कर जब पुलिसवाले ले जाते हैं तब कितनी बदसलूकी करते हैं। उपन्यास में लेखक का फोकस वेश्यावृत्ति करनेवाली मजबूर औरतों तक की सीमित है। उसके साथ ही उपन्यास में गंधी नालियां, गटारों, हवालातों में बंद उन लोगों का वर्णन किया गया है जो सुबह से शाम तक अपने आप को भूख से लड़ने के लिए रोटी जुटाना या झपटने के काम में लगे रहते हैं। कृति की राह से गुजरने पर समाज के जिस कटु सत्यबोध का सामना होता है वह यह की आजादी के बाद हमें गरीबी, जहालत और अशिक्षा, अभाव ही हमारी नियती है। जिस जूठन पर कुत्तों का अधिकार होना चाहिए उसपर मानव अपना अधिकार जताता था। - “ फिर आ गए दो-चार कुत्ते। चक्कर काट रहे हैं। नहीं आ

पाते नजदीक। सिर्फ भौंकते हैं कौवे की तरह ...जोर-जोर।”⁷ मुरदाघर में दीक्षित जी ने यथार्थ का शब्दांकन किया है। जिससे उपन्यास में काफी रोचकता आ गई है।

चित्रा मुद्गल- 'आवाँ' उपन्यास का परिवेशगत अध्ययन:

‘आवाँ’ उपन्यास का परिवेश बड़ा ही जीवंत और सटीक चित्रित किया गया है। मुंबई महानगर की रोजमर्रा की जिंदगी का बड़ा ही प्रभावी विवेचन उपन्यास में किया गया है। यह कहना समिचीन पड़ता है कि मुंबई इंसानों का जंगल है। मुंबई की लोकल ट्रेनों की भीड़, भेड़ बकरियों की तरह डब्बे में ठुसे लोगों की यातना का बड़ा ही मार्मिक चित्रण इस रचना में हुआ है। खासतौर पर पुरुषों के डिब्बों में पिसती औरतों की दुर्दशा का वर्णन इस कृति में हुआ है। डिब्बों में भारी भीड़ के बीच फंसी औरतों को दबोचते- चाँपते पुरुषों की अक्षील एवं बेहूदी हरकतों से बचने के लिए नमिता के पास कोई अमोघ अस्त्र नहीं है। आज मुंबई में ब्यूटी पार्लरों की संस्कृति ने घिनौना रूप धारण किया है। यह ब्यूटी पार्लर मात्र सजने-संवरने के स्थल ना होकर कामकुंठा से ग्रस्त और भोग विलास से असंतुष्ट प्राणियों के लिए यह ब्यूटी पार्लर काम संतुष्टि के अड्डे बने हुए हैं। संजय कनोई की पत्नी निर्मला नारी- पुरुष संभोग को काम संतुष्टि का एकमात्र तरीका मानने से इंकार करती हुई कहती है- “वैसे तुम्हारी जानकारी में इजाफा करने के मकसद से तुम्हें बताना चाहती हूँ। पुरुषों की बनिस्वत काम-कला में स्त्रियाँ मुझे अधिक निपुण लगती हैं। कभी ओबेरॉय के ब्यूटी पार्लर ‘मार्टिना’ गए हो। वहाँ बड़ी गजब की चीनी लड़कियों हैं। काम संतुष्टि के लिए वे हस्त कौशल से काम नहीं लेती, जीभ का उपयोग भी करती हैं। अलबत्ता फीस तगड़ी जरूर है उनकी, सौदा घाटे का नहीं। इच्छा हो तो कभी जीभ का परमसुख उठा कर देखो मुझे कोई आपत्ति नहीं होगी।”⁸

उपन्यास में ट्रेड यूनियन की गतिविधियों का वर्णन किया गया है। मजदूरों के आंदोलन, हड़ताल, संघर्ष, बेबसी को लेखिकाने बड़ी गहराई के साथ अंजाम दिया है। प्रतापनगर की शिवकुमारी देवी की चालों के माध्यम से मुंबई की चालों और झोपडपट्टियों की समग्र नग्नता को बड़ी शिद्दत से रूपायित किया गया है। उपन्यास में सांप्रदायिक दंगों, राजनीतिक पार्टियों की आपसी घमासान और एक दूसरे को गरियाने तथा कीचड़ उछालने की प्रवृत्ति को भी चित्रित किया गया है। साथ ही उपन्यास में ‘श्रमजीवा’ महिला संस्था के माध्यम से मजदूर, बेसहारा, असहाय अबलाओं का पापड़ बेलकर गुजारा करने का वर्णन बड़ी कुशलता के साथ उपन्यास में किया गया है। सन 1993 के सांप्रदायिक दंगों का वर्णन भी विवेचन उपन्यास में किया गया है। बिल्डरों का अपराधिक जगत के सरगनाओं की मिली भगत से झोपडपट्टियों की जगह खाली करवाना और उसपर गगनचुंबी इमारतें खड़ी कर करोड़ों का मुनाफा मुंबई में कोई नई बात नहीं है। ‘बाबा ज्वेलर्स एंड संस’ के अंजना वासवानी जैसी स्त्रियाँ आभूषण डिजाइन के नाम पर भोली भाली लड़कियों को संजय कनोई जैसे धनपति का बिस्तर गर्म करने के लिए फंसाने और संजय कनोई से कमीशन पाने का काम करती है।

स्त्री-पुरुष के शारीरिक संबंधों पर भी उपन्यास में गहराई से विवेचन किया गया है। उच्च वर्ग के संजय कनोई, सिद्धार्थ जैसे लोग अपनी सेक्स की भुख मिटाने के लिए यह लोग अपने धन के बल पर समाज में व्यक्तिचार फैलाते हैं। मुंबई में मटका भी एक प्रकार का व्यवसाय बन गया है। चर्चगेट से लेकर बोरीवली तक और छत्रपति शिवाजी टर्मिनस से लेकर कल्याण तक मटका किंगो का साम्राज्य पसारा है। सांताक्रुज गुजरातियों का इलाज है लेकिन वहाँ भी वह अशांति के ही बादलों का ही डेरा है। अरुण गवली और छोटा राजन गिरोह का आपसी टकराव भी खूब होता है। किसकी तरफ का कौन कब टपका दिया जाएगा पता पाना मुश्किल होगा। ‘आवाँ’ के परिवेशगत विशेषताओं के संबंध में निष्कर्ष यह कहना लाजमी होगा कि- “एक आवाँ होता है आंच से दहकता। जिसकी पकावट से वह आकांक्षा की भांति उठाता है। छाजन छत्ता है।”⁹ निश्चय ही लेखिकाने ‘आवाँ’ उपन्यास में परिवेश को जिस तरह रूपायित किया है, वह विविधवर्णी है।

मुंबई भारत का विशालकाय महानगर है। एक-दो उपन्यासों में इस महानगरीय जीवन का संपूर्ण चित्रण करना बहुत ही मुश्किल काम है। मुंबई के जीवन पर हिंदी में सैकड़ों की संख्या में उपन्यास लिखे गए हैं। इन उपन्यासों में तेजी से बढ़ते हुए महानगरीय जीवन और उसकी चकाचौंध का वास्तविक चित्रण करने का काम बहुत सारे उपन्यासकारों ने किया है। मुंबई में सिर्फ भारत के विविध प्रांत के ही लोग नहीं रहते तो देश-विदेश के लोग भी रहते हैं। यहाँ हमें विश्व संस्कृति के दर्शन होते हैं। यहां सिर्फ हम ममता कालिया के 'बेघर', जगदंबा प्रसाद दीक्षित के 'मुरदा घर' और चित्रा मुद्गल के 'आवाँ' में मुंबई महानगर के जिस परिवेश का चित्रण किया गया है उसका अध्ययन हमने किया है। उपरोक्त उपन्यासों में मुंबई का समुद्र, मछुआरों का जीवन, वेश्याओं की गलियों का वर्णन, फुटपाथों पर जीवन यापन करनेवाले लोग, झुग्गी-झोपड़ी में रहने वाले लोगों की समस्याएं, कल-कारखानें, बड़े-बड़े रेस्टोरेंट, फिल्म इंडस्ट्री, कामगार संगठनों की गतिविधियां, मटका किंग, चोरी, डकैती, भिखारी, गुंडागर्दी, भागदौड़ भरी लोगों की जिंदगी, फुटपाथ पर रहने वाले लोगों की समस्याएं, गगनचुंबी इमारतें, सांप्रदायिक फसाद, लोकल ट्रेनों की भीड़, अपराधी जगत आदि विभिन्न गतिविधियों का यथार्थ वर्णन प्रस्तुत उपन्यासों में किया है।

संदर्भ ग्रंथ :

1. हिंदी उपन्यासों में प्रतिबिंबित महानगर - डॉ. बरसाती जंगबहादुर कहार, पृ. 16
2. हिंदी उपन्यासों में प्रतिबिंबित महानगर- डॉ. बरसाती जंगबहादुर कहार, पृ. 16
3. बेघर- ममता कालिया, पृ. 27, 35,
6. बेघर- ममता कालिया, पृ. 35
7. मुरदा घर - जगदंबा प्रसाद दीक्षित, पृ. 32
8. आवाँ- चित्रा मुद्गल, पृ. 96, 425

मोहन राकेश के नाटकों में ऐतिहासिक चित्रण: एक शोधात्मक अध्ययन

प्रा. डॉ. मोरे बब्रुवान केरबाजी

इतिहास विभागाध्यक्ष, महात्मा फुले महाविद्यालय अहमदपूर, जिल्हा लातूर

भूमिका :

हिंदी नाट्य साहित्य में मोहन राकेश का योगदान अत्यंत महत्वपूर्ण रहा है। वे आधुनिक हिंदी नाटक के प्रमुख शिल्पकारों में से एक माने जाते हैं। उनके नाटकों में ऐतिहासिक तथ्यों की प्रस्तुति केवल घटनाओं तक सीमित न रहकर सामाजिक, मनोवैज्ञानिक और सांस्कृतिक संदर्भों में भी गहराई से की गई है। उन्होंने ऐतिहासिक विषयों को वर्तमान संदर्भों में पुनर्परिभाषित कर आधुनिक संवेदनाओं से जोड़ा। यह शोध निबंध विशेषतः मोहन राकेश के नाटकों में ऐतिहासिक चित्रण की विशेषताओं का विश्लेषण करता है।

मोहन राकेश का नाट्य-परिदृश्य :

मोहन राकेश (१९२५-१९७२) हिंदी के प्रथम 'नव नाटककार' माने जाते हैं। उनका नाट्यलेखन भारतीय रंगमंच को यथार्थवादी दृष्टिकोण प्रदान करता है। उन्होंने पारंपरिक पौराणिक या ऐतिहासिक दृष्टिकोण की जगह मानव संबंधों, आंतरिक संघर्षों और सामाजिक बदलावों को केंद्र में रखा।

हिंदी नाटक के इतिहास में मोहन राकेश का नाम स्वर्णाक्षरों में अंकित है। उन्होंने हिंदी नाट्य-साहित्य को नई दिशा, आधुनिक चेतना और गहराई प्रदान की। पारंपरिक रंगमंच से हटकर उन्होंने नाटक को यथार्थवादी दृष्टिकोण, मनोवैज्ञानिक विश्लेषण और सामाजिक विडंबनाओं से जोड़ा। उनके नाटकों ने हिंदी रंगमंच को जीवंतता, विचार और संवेदना का एक नया आयाम दिया।

हिंदी नाट्य-साहित्य की पृष्ठभूमि:

स्वतंत्रता-पूर्व काल में हिंदी नाटक अधिकांशतः पौराणिक, धार्मिक और सामाजिक आदर्शों पर आधारित थे। लेकिन मोहन राकेश ने इस परंपरा को तोड़ते हुए नाटक को यथार्थ और व्यक्ति के भीतर झांकने का माध्यम बनाया। वे न केवल लेखक थे, बल्कि एक सजग दर्शक और संवेदनशील चिंतक भी थे।

मोहन राकेश का नाट्य-दृष्टिकोण:

मोहन राकेश के नाटक केवल संवादों का आदान-प्रदान नहीं, बल्कि व्यक्तित्वों का आत्म-संघर्ष, रिश्तों का विघटन और समाज के बदलते मूल्यों का गहन चित्रण हैं। उन्होंने पात्रों की भीतरी मनोवृत्तियों को मंच पर इस प्रकार उकेरा कि दर्शक स्वयं को उन पात्रों में खोजने लगे।

उनके नाटकों की विशेषताएँ:

१. आधुनिक समाज की विडंबनाओं का चित्रण
२. मनोवैज्ञानिक गहराई
३. संवादों की स्वाभाविकता
४. मध्यवर्गीय जीवन की जटिलता
५. स्त्री-पुरुष संबंधों की यथार्थवादी प्रस्तुती

मोहन राकेश की नाट्य-शैली की विशेषताएँ:

१. मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिकोण: पात्रों के मानसिक अंतर्द्वंद्व को उभारना।
२. संवाद प्रधानता: उनके संवाद न केवल कथा को आगे बढ़ाते हैं, बल्कि पात्रों की मानसिक अवस्था भी स्पष्ट करते हैं।
३. मंच की सजीवता: दृश्य-संरचना, प्रकाश, और ध्वनि का उत्कृष्ट प्रयोग।
४. आधुनिकता: समय, समाज और संबंधों के प्रति नई दृष्टि प्रदान की है।

मोहन राकेश के नाटकों ने हिंदी रंगमंच को जीवंत किया। उनके नाटकों का निर्देशन हबीब तनवीर, इब्राहिम अल्काज़ी, और अरविंद गौड़ जैसे प्रमुख निर्देशकों ने किया। राष्ट्रीय नाट्य विद्यालय में उनके नाटक आज भी प्रमुखता से मंचित होते हैं।

मोहन राकेश का नाट्य-परिदृश्य हिंदी साहित्य में क्रांतिकारी परिवर्तन का प्रतीक है। उन्होंने नाटक को केवल मनोरंजन नहीं, बल्कि संवेदना और आत्मचिंतन का माध्यम बनाया। उनका साहित्य आज भी प्रासंगिक है, क्योंकि उन्होंने मानव मन की गहराइयों को नाटक के माध्यम से इस प्रकार प्रस्तुत किया जो आज के यथार्थ से जुड़ा हुआ है। हिंदी नाट्य-साहित्य को आधुनिकता की रोशनी में लाने वाले मोहन राकेश का योगदान अविस्मरणीय है।

उनके प्रमुख नाटकों में शामिल हैं:

१. आषाढ़ का एक दिन
२. लहरों के राजहंस
३. आधे अधूरे
४. लेखक का निधन

इनमें से 'आषाढ़ का एक दिन' और 'लहरों के राजहंस' ऐतिहासिक पृष्ठभूमि पर आधारित हैं और ऐतिहासिक चित्रण के उत्तम उदाहरण माने जाते हैं।

१. आषाढ़ का एक दिन –

इसमें हमें मनोविज्ञान और इतिहास के बारे में जानकारी प्राप्त होती है, इतिहास और मनोविज्ञान का मेल हमें देखने को मिलता है।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि:

यह नाटक संस्कृत के महान कवि कालिदास के जीवन पर आधारित है, लेकिन इसकी कथा ऐतिहासिक दस्तावेजों पर नहीं, कल्पना और मानवीय संवेदना पर आधारित है। मोहन राकेश ने नाटक में कालिदास को एक व्यक्ति के रूप में प्रस्तुत किया है, फणक कलाकार, प्रेमी और एक संशयग्रस्त आत्मा के रूप में देखने को मिलता है।

ऐतिहासिक चित्रण की विशेषताएँ:

कालिदास का चरित्र: इतिहास में कालिदास के जीवन की अधिक जानकारी नहीं है, किंतु मोहन राकेश ने 'मेघदूत' काव्य के कालखंड को आधार बनाकर एक कवि के मन की पीड़ा, संघर्ष और आत्मनिर्भरता को चित्रित किया। मल्लिका का चरित्र: वह एक काल्पनिक पात्र है, लेकिन प्रतीक है उस स्त्री की जो इतिहास में भले दर्ज न हो, पर एक महान रचनाकार के जीवन का संवेदनात्मक आधार बनती है।

राजनीतिक व सांस्कृतिक परिवेश: उज्जयिनी, दरबार, यक्षों की बातों और विद्योत्तमा का उल्लेख ये सब नाटक में इतिहास की छाया को गहराई से उभारते हैं।

नवीन दृष्टिकोण:

मोहन राकेश ने ऐतिहासिक घटना को "वर्तमान की आँखों" से देखा इसमें नायक का आत्मसंघर्ष, प्रेम और रचना की पीड़ा प्रमुख रूप से देखने को मिलती है और हम नायक का संघर्ष भूल नहीं सकते।

२. लहरों के राजहंस – बौद्ध इतिहास का रूपांतर

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि:

यह नाटक भगवान बुद्ध के शिष्य आनंद और उनके जीवन के एक चरण को केंद्र में रखकर लिखा गया है। इसका आधार बौद्ध ग्रंथों में वर्णित घटनाएं हैं, परंतु रचनात्मक स्वतंत्रता के साथ। भगवान बुद्ध और शिष्य आनंद के बारे में हमें जानकारी प्राप्त होती है।

ऐतिहासिक चित्रण की विशेषताएं:

आनंद का व्यक्तित्व: इतिहास में आनंद को बुद्ध का प्रिय शिष्य बताया गया है, लेकिन मोहन राकेश उसे एक भावुक, करुणाशील और स्वप्रदर्शी युवक के रूप में प्रस्तुत करते हैं, जो सांसारिक जीवन और वैराग्य के बीच द्वंद्व में फंसा है।

सुंदरी का चरित्र: एक स्त्री पात्र जो आनंद के वैराग्य पर प्रश्नचिह्न लगाती है—यह ऐतिहासिक नहीं, बल्कि नाटकीय कल्पना है, पर ऐतिहासिक विचारों की आधुनिक व्याख्या को मजबूती देती है।

धम्म और मठ-व्यवस्था: नाटक में बौद्ध संघ की संरचना, अनुशासन और सत्ता के बदलते रूपों को बहुत यथार्थ रूप से प्रस्तुत किया गया है।

आधुनिक व्याख्या:

यह नाटक केवल बौद्ध युग की कहानी नहीं कहता, बल्कि आज के युग की आत्मपीड़ा, मोह-विमोह और बौद्धिक संघर्ष का रूपक बनकर उभरता है।

ऐतिहासिक चित्रण की समग्र विशेषताएं:

मोहन राकेश के ऐतिहासिक नाटकों में कुछ प्रमुख विशेषताएं निम्नलिखित हैं:

ऐतिहासिक संदर्भ का चयन उन्होंने ऐसे कालखंड चुने जो ऐतिहासिक होते हुए भी कथात्मक छूट प्रदान करते थे। मनोवैज्ञानिक गहराई पात्रों के आंतरिक द्वंद्व, असुरक्षा और भावनात्मक संघर्षों पर विशेष ध्यान।

नारी-पात्रों की सशक्त प्रस्तुतिमल्लिका और सुंदरी जैसे पात्र ऐतिहासिक पुरुषों की भावनात्मक धुरी बनते हैं।

वर्तमानवादी दृष्टिकोण इतिहास को वर्तमान संदर्भ में समझने और पुनः परिभाषित करने का प्रयास।

संवादों की साहित्यिकता ऐतिहासिक वातावरण को समर्थित करने के लिए भाषा में गरिमा और लय।

निष्कर्ष:

मोहन राकेश ने ऐतिहासिक विषयों को केवल अतीत की घटनाओं के पुनरावलोकन तक सीमित नहीं रखा, बल्कि उन्हें आधुनिक संदर्भों में नई दृष्टि से प्रस्तुत किया। उनके नाटकों में इतिहास, कल्पना, दर्शन और मनोविज्ञान का अद्वितीय संगम दिखाई देता है। उन्होंने यह स्पष्ट किया कि ऐतिहासिक नाटक केवल घटनाओं का वर्णन नहीं है, बल्कि इतिहास के पीछे छिपे मनुष्य और समाज के जटिल संबंधों को समझने का एक माध्यम भी है।

१. इतिहास का मानवीकरण :

मोहन राकेश के नाटकों में ऐतिहासिक पात्र जैसे कालिदास (आषाढ़ का एक दिन) या बुद्ध के परिवार के सदस्य (लेहरों के राजहंस) को मिथकीय या महापुरुष नहीं, बल्कि संवेदनशील, द्वंद्वग्रस्त, निर्णयों से जूझते इंसान के रूप में चित्रित किया गया है।

उदाहरण के लिए, कालिदास की महिमा से अधिक उसका प्रेम, त्याग और अंतर्द्वंद्व प्रमुख बन जाता है। यह मोहन राकेश की सबसे बड़ी विशेषता है इतिहास के पात्रों को मनुष्य की पीड़ा से जोड़ना।

२. वर्तमान की चेतना से ऐतिहासिक पुनर्रचना:

मोहन राकेश इतिहास को वर्तमान के प्रश्नों के साथ जोड़ते हैं। उनके नाटक केवल अतीत का पुनरावर्तन नहीं, बल्कि वर्तमान की समस्याओं का दर्पण हैं।

आषाढ़ का एक दिन में कालिदास के माध्यम से यह प्रश्न उठता है, क्या सफलता के लिए प्रेम का त्याग आवश्यक है?

लेहरों के राजहंस में यह चिंता उभरती है कि त्याग और आत्मज्ञान की राह पर चलने वाला क्या वास्तव में अपने कर्तव्यों से मुक्त हो जाता है?

३. इतिहास की यथार्थवादी पुनर्कल्पना:

मोहन राकेश ऐतिहासिक तथ्यों को केवल घटनाओं के रूप में नहीं लेते, बल्कि उन्हें विश्लेषण और पुनर्कल्पना के साथ प्रस्तुत करते हैं।

उनके नाटकों में ऐतिहासिक सत्य से अधिक मनोवैज्ञानिक सत्य और भावनात्मक यथार्थ को महत्व दिया गया है। जैसे: कालिदास का उज्जयिनी जाना केवल एक ऐतिहासिक यात्रा नहीं, बल्कि आत्मसाक्षात्कार की प्रक्रिया बन जाती है।

४. भाषा और शैली की ऐतिहासिक संवेदनशीलता:

मोहन राकेश ने ऐतिहासिक वातावरण को पुनः सजीव करने के लिए संवादों की शैली, भाषा की गंभीरता, और वातावरण की गहराई का अत्यंत प्रभावी प्रयोग किया है। उन्होंने नाट्यसंवादों को न तो शुद्ध संस्कृतनिष्ठ बनाया और न ही अत्यधिक आधुनिक बल्कि ऐसा संतुलन रखा जो ऐतिहासिक पृष्ठभूमि को प्रामाणिक बनाता है और दर्शकों से जुड़ाव बनाए रखता है।

५. ऐतिहासिक पात्रों में आधुनिक मनुष्य की छाया:

मोहन राकेश के ऐतिहासिक पात्र अपने समय के प्रतिनिधि होते हुए भी आधुनिक मनुष्य की मानसिकता, उलझन, अकेलापन, आत्मविवेचना और असंतोष को दर्शाते हैं। कालिदास का द्वंद्व, यशोधरा की पीड़ा, राहुल का आक्रोश ये सब आज के पाठक/दर्शक को सीधे प्रभावित करते हैं।

संदर्भ सूची:

१. मोहन राकेश – आषाढ़ का एक दिन
२. मोहन राकेश – लेहरों के राजहंस
३. नटरंग प्रतिष्ठान प्रकाशन – मोहन राकेश के नाटक: एक आलोचनात्मक अध्ययन
४. नामवर सिंह – साहित्य का समाजशास्त्र
५. रामविलास शर्मा – नाटक और हिंदी रंगमंच

विद्यालय में बच्चों की उपस्थिति में अनियमितता

Shailendra Dilip Khobragade

प्रस्तावना :

शोध किसी भी समस्या का समाधान है। इस सिद्धांत के आधार पर, हमारा नाडकर्णी पार्क म.न.पा. हिंदी शाला क्र.02, बी.पी.टी. कॉलोनी, वडाला (पूर्व), मुंबई शहर में स्थित है। हमारा स्कूल भीतरी इलाकों में स्थित है। हमारे स्कूल में बच्चों की उपस्थिति में थोड़ी सी भी अनियमितता एक समस्या थी। स्कूल में बच्चों की उपस्थिति अधिक थी लेकिन कुछ बच्चों के माता-पिता की लापरवाही और अन्य कारणों से बच्चों की उपस्थिति थोड़ी अनियमित लग रही थी। जो स्कूल के लिए परेशानी का सबब था। विद्यालय परिवार की ओर से शत-प्रतिशत नियमितता लाने के लिए एक शोध कार्य प्रारंभ किया गया जो विद्यालय परिवार के लिए एक बड़ी सफलता थी जिसे विद्यालय परिवार की ओर से एक टीम एक मिशन के अंतर्गत बहुत सफलतापूर्वक संपन्न किया गया है।

शोध का विषय : कक्षा 1 से 8 वी तक के विद्यालय के विद्यार्थियों की उपस्थिति में अनियमितता।

समस्या का स्थान : नाडकर्णी पार्क मनपा हिंदी शाला क्र.02, बी.पी.टी. कॉलोनी, वडाला (पूर्व), मुंबई – 400037

शोधकर्ता : श्री शैलेन्द्र दिलीप खोब्रागडे

शोध की अवधि : 1 माह

समस्या:

समस्या की पृष्ठभूमि :

1. विद्यालय के साथ समस्या बच्चों की उपस्थिति में अनियमितता थी।
2. बच्चों के लिए शनिवार और सुबह का विद्यालय में अनियमितता।
3. सुबह के समय विद्यालय में लगभग 80% बच्चे प्रति कक्षा 8 से 10 बच्चे अनियमित थे।

उद्देश्य :

बच्चों को नियमित रूप से विद्यालय लाने और उन्हें प्रोत्साहन प्रदान करने के लिए एक अभिनव कार्यक्रम।

उपाय योजना :

क्रियात्मक परिकल्पना :

यदि बच्चे नियमित रूप से विद्यालय आते जाते हैं तो कक्षा का वातावरण ताजा और स्वस्थ होना चाहिए। स्कूली बच्चों की उपस्थिति की समस्या विद्यालय परिवार के लिए समस्या है। विद्यालय में बच्चों की उपस्थिति से विद्यालय परिवार में उत्साह की लहर है। बच्चों को नियमित रूप से विद्यालय में लाने का प्रयास इस तरह किया जाता है कि बच्चों के विद्यालय आने के लिए वातावरण तैयार हो और बच्चों के अध्ययन में एक ताजगी भरा वातावरण पैदा हो।

क्रियात्मक शोध की योजना :

कक्षा - कक्षा 1 से 8 वी तक

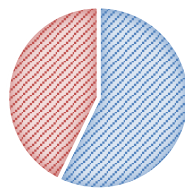
समय : 1 माह

कृति संशोधन की पुष्टि के लिए रुपरेखा बनायी गयी है तथा निम्नलिखित गतिविधियों द्वारा प्रयोग किया गया है।

शोध के पूर्व की स्थिति –

विद्यालय की पट्टसंख्या	विद्यालय आने वाले	विद्यालय न आने वाले
262	150	112

आरेखन

समस्या का कारण :

1. बच्चों के माता-पिता में शिक्षा का अभाव |
2. बच्चों का घर का काम करना |
3. माता-पिता की आर्थिक स्थिति ठीक नहीं होना।
4. बच्चों को काम के लिए बाहर भेजना |
5. बच्चों को सामाजिक आयोजनों में शामिल करना |
6. स्कूल में बच्चों को शामिल करने के लिए अभिनव गतिविधियाँ न होना।
7. गांव के अभिभावकों इंटरनेट सुविधा न होना/ स्मार्ट फोन न होना |

उपकरण :

flashcard, रंगीन पेंसिल, रंगीन चाक, शब्दों के चार्ट, विडियो, खेल,

इसी मत के आधार पर विद्यालय परिवार की ओर से बैठक का आयोजन किया गया। स्कूल शिक्षकों द्वारा कक्षा की अनियमितताओं पर चर्चा की गई। परिचर्चा के अंत में ऐसे बच्चों को नियमित रूप से विद्यालय लाने और उन्हें प्रोत्साहित करने पर चर्चा की गई।

अंत में विद्यालय में बच्चों को इस समस्या को दूर करने के लिए प्रोत्साहित करने के लिए एक लकी ड्रा शुरू किया गया जिसमें बच्चों को एक सप्ताह के ड्रा के रूप में पुरस्कार देकर नियमित रूप से आने के लिए प्रोत्साहित करने का निर्णय लिया गया।

बच्चों को पहले से सूचित कर दिया गया है कि इस सप्ताह के दौरान हर दिन विद्यालय जाने वाले बच्चे की एक सूची कक्षा स्तर पर बिना एक दिन अनुपस्थित विद्यार्थी के लिए बनाई जाएगी और प्रति कक्षा बच्चों की सूची बनाकर, उनके डेर सारे नाम बनाकर, नियमित रूप से स्कूल आने वाले बच्चों का चित्र बनाकर प्रति कक्षा एक बच्चा प्रोत्साहन के रूप में पुरस्कार दिया जाएगा। पुरस्कार उन बच्चों को दिया जाएगा जो अपने शैक्षणिक अध्ययन में उपयोगी होंगे।

3 सप्ताह के ड्रा के बाद, बच्चों के अंदर स्वस्थ प्रतिस्पर्धा होने लगी और बच्चे पूरे सप्ताह नियमित रूप से स्कूल आने लगे। बच्चों ने ड्रा में अपना नाम महसूस किया, वे उत्साहित हो गए और बच्चे नियमित रूप से विद्यालय आने लगे। बच्चे एक सप्ताह के दौरान नियमित रूप से आते थे। जो बच्चे पहले अनियमित थे वे भी नियमित उपस्थिति सूची में आने लगे। सप्ताह के अंत में, विद्यालय प्रार्थना सम्मेलन में एक सप्ताह निकाला गया जिसमें प्रति कक्षा लगभग पंद्रह बच्चे थे जो इस दौरान एक भी दिन स्कूल नहीं गए थे। वे इस सप्ताह नियमित रूप से उपस्थित थे। सप्ताह के दौरान परिणाम कुछ कम रहा लेकिन बच्चे बहुत उत्साहित थे और घर पर मौजूद बच्चों के साथ चर्चा करना शुरू कर दिया ताकि जो बच्चे घर पर थे वे भी लकी ड्रा में भाग लेने के लिए नियमित स्कूल जाने लगे।

प्रथम सप्ताह के लकी ड्रा में अच्छे परिणाम प्राप्त करने के लिए विद्यालय परिवार की ओर से बैठक का आयोजन किया गया। इस पर चर्चा की गई और बच्चों को और अधिक प्रोत्साहित करने के लिए हर सप्ताह इस ड्रा का आयोजन करने का निर्णय लिया गया। अधिक बच्चों को स्कूल जाने के लिए प्रोत्साहित करने के लिए साप्ताहिक ड्रा के बजाय एक पाक्षिक लकी ड्रा का आयोजन किया गया था ताकि बच्चों को साप्ताहिक ड्रा की तरह ही पाक्षिक लकी ड्रा के बारे में

पहले से सूचित किया जा सके कि पूरे पखवाड़े के दौरान स्कूल में उपस्थित रहने वाले बच्चों को साप्ताहिक ड्रा की तरह ही पुरस्कार के रूप में प्रोत्साहित किया जाएगा। इस लकी ड्रा से विद्यालय के बच्चे दिन भर विद्यालय में रहने के बाद नियमित होने लगे। लेकिन उन बच्चों को प्रोत्साहित करने के लिए जो सुबह विद्यालय होने पर नींद या अन्य कारणों से थोड़ा अनियमित थे, विद्यालय में हर शनिवार को विभिन्न प्रकार के विद्यालय के खेल के मैदानों को जोड़ा जाता था ताकि बच्चे भी खेल में अच्छी तरह से शामिल हो सकें। प्रार्थना सभा के बाद प्रातःकाल खेल खेले जाते थे ताकि बच्चे भी खेलों में शामिल हों और इन खेलों के विजेताओं को भी प्रोत्साहित किया जाए।

विद्यालय और खेल में बच्चों की उपस्थिति के लिए लकी ड्रा निकाला जाता था। ताकि बच्चों में स्वस्थ प्रतिस्पर्धा शुरू हो सके। बच्चों का उत्साह बढ़ने लगा जो कि विद्यालय में उपस्थिति की समस्या थी अब वह थोड़ी धीरे-धीरे दूर होने लगी। पाक्षिक ड्रा भी स्कूल में नियमित रूप से आयोजित किया गया था। इस पाक्षिक ड्रा में परिणाम साप्ताहिक ड्रा की तुलना में बहुत बेहतर था जो बच्चे साप्ताहिक ड्रा में थे। पखवाड़े में एक भी दिन अनुपस्थित रहे बिना लगातार उपस्थित रहने वाले प्रति कक्षा स्कूली बच्चों की संख्या अधिक से अधिक बढ़ने लगी।

पखवाड़े में बच्चों की उपस्थिति के लिए लकी ड्रा का स्वागत होने से विद्यालय के बच्चों और शिक्षक परिवार में काफी उत्साह था। इसलिए विद्यालय परिवार में उपस्थिति बढ़ाने के लिए एक बैठक का आयोजन किया गया। इसमें स्कूली बच्चों को पढ़ाने के लिए स्वस्थ प्रतिस्पर्धा पर चर्चा की गई और बच्चों की इस तरह की प्रतिस्पर्धा को देखते हुए आगे यह निर्णय लिया गया कि विद्यालय में इस तरह के अधिक से अधिक लकी ड्रा का आयोजन किया जाए। साप्ताहिक - पाक्षिक लकी ड्रा के परिणाम देखने के लिए विद्यालय में मासिक ड्रा का आयोजन किया गया।

विद्यालय की कक्षा 1 से 8 तक की कक्षाओं में महीने भर लगातार उपस्थित रहने वाले बच्चों की पहचान कर स्कूल प्रार्थना सम्मेलन में माह के अंत में लकी ड्रा निकाला गया। पूरे माह में लगातार उपस्थित रहने वाले विद्यालय के बच्चों को शैक्षणिक अध्ययन में उपयोगी बच्चों को बड़ा पुरस्कार देने का निर्णय लिया गया।

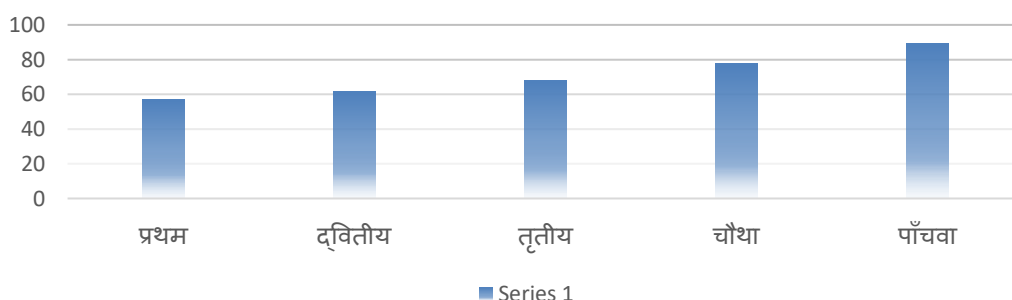
विद्यालय में पहले की तरह मासिक ड्रा निकाला गया जिसमें पिछले ड्रा का परिणाम बहुत अच्छा रहा। इस लकी ड्रा में प्रति कक्षा बच्चों की संख्या अच्छी रही। बच्चों की प्रतियोगिता बढ़ने के साथ ही परिणाम बहुत अच्छा रहा।

इस तरह के शैक्षिक पुरस्कार कक्षा 1 से 8 तक के बच्चों को लकी ड्रा के माध्यम से दिए गए। पुरस्कार प्राप्त करने वाले बच्चों में जोश और हर्ष देखा गया, जो उनके शैक्षिक कार्यों में उपयोगी हो सकता है।

परिणाम

सप्ताह	कुल विद्यार्थी	100 % उपस्थित	प्रतिशत
प्रथम	262	150	57.25
द्वितीय	262	162	61.83
तृतीय	262	178	67.93
चौथा	262	203	77.48
पाँचवा	262	234	89.31

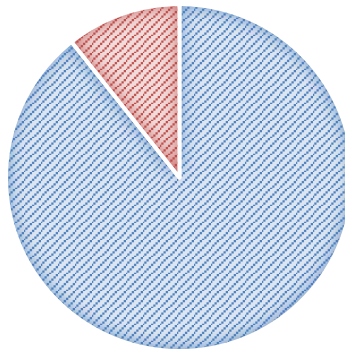
हफ्ते के हिसाब से हाज़िरी दिखाने वाले ग्राफ़

शोध के पश्चात की स्थिति -

विद्यालय की पटसंख्या	विद्यालय आने वाले	विद्यालय न आने वाले
262	234	28

आरेखन

निष्कर्ष :

1. शोध के पूर्व व पश्चात की स्थिति का निरीक्षण कर यह दिखाई देता है कि दी गई गतिविधि द्वारा छात्रों के उपस्थिति में परिवर्तन आया है।
2. छात्रों की उपस्थिति में वृद्धि हुई है।
3. कृती संशोधन द्वारा किया गया समस्या का निराकरण काफी हद तक सफल हुआ है।
4. प्रयोग की गयी गतिविधियों, क्रियाओं का नियमित रूप से क्रियान्वयन किया जाये तो समस्या पूर्ण रूप से समाप्त की जा सकती है।
5. पूर्ण रूप से समस्या का निराकरण करने के लिए उपरोक्त क्रियाओं का नियमित रूप से क्रियान्वयन करना होगा।

सुझाव :

1. शिक्षकों को छात्रों की अनुपस्थिति के कारन ढूँढना चाहिए।
2. छात्रों को कक्षा में उपस्थित रहने के लिए प्रोत्साहित करना चाहिए।
3. समय समय पर खेल या विभिन्न कृतियाँ करना चाहिए।
4. शिक्षक को धैर्य पूर्वक अपने लक्ष्य की ओर अग्रसर रहना चाहिए।

सन्दर्भ :

क्रियात्मक अनुसंधान (कामेश राव), google , youtube आप सभी का मैं आभारी हूँ।

गाव शिवारातील माणसांच्या अव्यक्त दुःखाची गाथा: पोशिंदा

प्रा. डॉ. व्यंकटी पावडे

मराठी विभागप्रमुख, केआरएम महिला महाविद्यालय, नांदेड

प्रस्तावना :

साठोत्तरी मराठी साहित्य हे अनेक चळवळीने भरलेले साहित्य आहे. दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी, मार्क्सवादी, जनवादी अशा अनेक चळवळीतून साहित्य निर्माण झाले आहे. या चळवळीमध्ये ग्रामीण साहित्याची चळवळ एक मुख्य चळवळ मानली जाते. या चळवळीने ग्रामीण माणूस, शेतकरी, शेती व गाव माणसाचे दुःख रेखाटले. व्यंकटेश माडगूळकर, अण्णाभाऊ साठे, आनंद यादव, द. मा. मिराजदार, शंकर पाटील, महादेव मोरे, रा. रं. बोराडे, उद्धव शेळके या लेखकांनी या चळवळीला अधिक समृद्ध केले. या लेखकांचा वसा आणि वारसा घेऊन सन 2000 नंतरच्या पिढीतील ग्रामीण लेखकांनी लेखन केले. त्यापैकी निरंतरपणे लेखन करणारे ग्रामीण कथाकार राजेंद्र गहाळ हे एक आहेत ते संवेदनशील मनाचे वास्तववादी कथालेखक आहेत 'कोंडी', 'दोन एकर' या दोन कथासंग्रहानंतर त्यांचा पोशिंदा हा तिसरा कथासंग्रह खूप गाजला. त्यांचे बालपण हे खेड्यात गेल्यामुळे गाव शिवार शेती व शेतकरी प्रश्नांचा गुंता त्यांना अधिक जवळून अनुभवता आला. एखादी गोष्ट अनुभवणे व कल्पनाविलासाने मांडणे यामध्ये खूप अंतर असते. कल्पनेपेक्षा वास्तव अनुभव हे खूप हृदयाला भिडणारे असतात राजेंद्र गहाळ हे वास्तववादी कथाकार आहेत. त्यांच्या कथेतील व्यक्ती, कथानके, घटना प्रसंग हे वास्तवातून आलेले आहेत.

पोशिंदा या कथासंग्रहातील ग्रामीण माणसांचा जीवनसंघर्ष :

कथाकार राजेंद्र गहाळ यांनी 'पोशिंदा' या कथासंग्रहाच्या माध्यमातून कृषक संस्कृतीमधील कास्तकारांचे जीवन अत्यंत भेदकपणे मांडले आहे. नदी ज्याप्रमाणे आपल्या उदरामध्ये सर्व गोष्टी सामावून घेते व वाहत राहते त्याप्रमाणे राजेंद्र गहाळ यांची कथा ग्रामीण भागातील विविध प्रश्न घेऊन अनेक संकटांनी झोडपलेल्या व आयुष्याचे चिपाड होऊन जगणाऱ्या माणसांचा वेध घेते. 'पोशिंदा' या कथासंग्रहातील कथा ह्या मनोरंजनापासून दूर राहतात. त्या गाव खेड्यातील शेतकरी माणसांच्या मनाशी संवाद साधतात. त्यांचे नाते माय-मातीशी जोडले गेले आहे. ग्रामीण माणूस, शेती प्रश्न, खेडेगावातील समस्या, मोलमजुरी करणाऱ्या रोजंदर माणसाच्या व्यथा वेदना यांच्याशी या कथेची अतूट नाळ जोडली गेली आहे. ही कथा गावातील माणसांच्या प्रश्नांना भिडणारी आहे. शेतकऱ्यांच्या पायाच्या तळव्यातील भेगा व त्यातील तत्त्वज्ञान या कथेला वाचता येते. कष्टाळू माणसांच्या हाताला पडलेल्या घट्ट्याचे अर्थ या कथेस सांगता येतात म्हणून ही कथा भेगाळलेल्या भुईची व कष्टाच्या ओझ्याने दबलेल्या माणसाची वेदना घेऊन येणारी आहे. शेतकरी त्याच्यासोबत राबणारी दोन मुके जीव (बैल) गाव, तेथील माणसं, परिसर, घरे, शिवारामध्ये राबायला निघालेली माणसं असे अर्थपूर्ण आणि बोलके मुखपृष्ठ या कथासंग्रहास लाभले आहे.

'पोशिंदा' या कथासंग्रहामध्ये एकूण बारा कथा आहेत. या कथा शेतकरी जीवनाशी निगडित आहेत. त्यांची बांधिलकी गाव-, मातीशी शेत-शिवाराशी, रान-पाखराशी, नातेसंबंधाशी जोडली गेली आहे. या कथेत येणारी माणसं ही मूलभूत गरजांच्या प्रश्नांसाठी लढा देणारी आहेत. दोन वेळेच्या भाकरीचा प्रश्न या माणसासमोर उभा आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा यांच्या शोधासाठी अपार कष्ट वेचणारी ही माणसे आहेत. कष्टामध्ये जन्मने व मरणे हा येथील पिढ्यानपिढ्यापासून चालत आलेला कधीही न संपणारा हा गुंता आहे.

'मळ्याची वाट' या कथेतील सीताबाई ही मजुरीने जाते. बाबूकाका यांच्या शेतात काम करताना गव्हाचं छोटस गाठोड ती लपवते पण बाळाच्या रडण्याच्या आवाजाने चोरी पकडली जाते. तेव्हा ती खूप अपमानित

होते शेतमालक बाबूकाका तिच्या बाळाच्या अंगावरील गव्हाचे ओझे पाहून चिडतो तेव्हा हा संवाद या माणसांचे वेदनामय जगणे मांडतो.

“पण हे असं चोरासारखं... शोभतय का तुला. ठिकाय तूही घरची गरीबी हाई... नेईनाका थोड फार.... पण तुला भान आहे का त्वा ते गाव्हाचं चुंगड कुठं ठुलं ते... चायला दोन आठे गव्हासाठी चुंगड्याच्या ओझ्याखाली लेकरू मेलं असतना.

‘मळयाची वाट’ या कथेतील सीताबाई ही प्रचंड दारिद्र्यांमध्ये जगते आपल्या घरातील लेकरांना गव्हाची पोळी खाता यावी यासाठी ती चोरी करते. तेव्हा भुकेची वेदना किती विराट रूप धारण करते. हे कथेतून लेखक राजेंद्र गहाळ यांनी नेमकेपणाने पकडलेले आहे.

‘सांजवेळ’ या कथेतील कांता ही मजुरीने जाणारी स्त्री आहे. परसू हा मद्यपी नवरा दारूसाठी दोन एकर जमीन, घरातील भांडे व खायची ज्वारी विकतो. तो कांता मनु गण्या व मीरा या लेकरांना मारझोड करणारा आहे. ‘जिव्हाळा’ या कथेतील सालगडी आनंद हा सातवीमध्ये शिकणारा गणित या विषयातील अत्यंत हुशार विद्यार्थी आहे. परंतु वडिलांच्या निधनानंतर गावातील क्रूरकर्मा सावकार त्याची पाच एकर जमीन व बैलजोडी व्याजामध्ये हडप करतो व त्याला सालगडी म्हणून कामावर ठेवतो. तेव्हा सावकाराची बायको त्याने पुरणपोळ्या कमी खाव्यात म्हणून भरपूर उकडलेले मूग जेवणामध्ये देते त्यामुळे त्याचे पोट दुखते व उलट्या होतात व पोळ्याच्या दिवशी तो आजारी पडतो. पण या आजारपणातही त्याचा जीव शेतात राबणाऱ्या बैलामध्ये गुंतून पडतो. दारिद्र्य-शेतकऱ्याचे मन व मुक्या जीवांमध्ये अडकलेला त्याचा श्वास लेखकाने मोठ्या कल्पकतेने हेरला आहे.

‘सोनामाय’ या कथेतील सोनामाय ही अत्यंत प्रेमळ घरंदाज श्रीमंत असणारी बाई. ट्रॅक्टर, बैलजोड्या, गाई-म्हशी, शंभर एकर जमीन, नवरा बप्पासाहेब गावचा सरपंच ते जिल्हा परिषद अध्यक्ष अशी एक धनसंपन्न स्त्री आहे. पण ती श्रीमंतीबरोबर मनाने खूप मोठी आहे. शेतातील मजूरदार महिलांना दरवर्षाला त्यांच्या पैशातून ती एक सोन्याचा दागिना करून देते. पंच्याहत्तर वर्षांनंतर ही सोनामाय जेव्हा जगाचा निरोप घेते. तेव्हा सारा गाव शोकसागरामध्ये बुडतो तेव्हा लेखकाने संगीता व नर्मदा या शेतमजूर महिलांचे दुःख अत्यंत संवेदनशील मनाने व्यक्त केले आहे.

‘परिवर्तन’ ही वेगळ्या जाणीवेची कथा आहे. विधुर असणारा सासरा आपल्या संसारामध्ये जास्त लक्ष देतो आहे. हा गैरसमज करून घेतलेली सुनबाई रंजना ही शेजारीन संगीता या चुगलीखोर बाईच्या सांगण्यावरून कुंभाड रचते. शांताबाई या कामवालीमार्फत सासऱ्याचे चरित्रहनन करते. तेव्हा पती रमेश हा किती खचून जातो. टाळकरी व माळकरी असणारा आपला बाप हे असे करणे शक्य नाही या विचाराने तो दररोज क्षणोक्षणी झुरत असतो. तेव्हा ऑफिसातील एक कर्मचारी त्या दोघास रंजना व रमेश यास पंढरपूरला दर्शनाला घेऊन जातो. तेव्हा तेथे वडिलांची भेट होते व रंजना सर्व हकीकत सांगते तेव्हा वडील तेथेच कोसळतात. या कथेवरून कळलाव्या संगीताचे व्यक्तिमत्व कथाकार राजेंद्र गहाळ यांनी कल्पकतेने मांडले आहे.

‘पोशिंदा’ ही कथा शेतकऱ्याच्या विदारक संघर्षावर भाष्य करणारी आहे. स्वतः शेतात ऊन, वारा, पाऊस, थंडी याची तमा न बाळगता कष्ट करायचे पीक काढायचे व पीकवलेल्या शेतमालाचा भाव शेतकऱ्यापेक्षा इतरांनी (व्यापाऱ्यांनी) ठरवायचा हे विदारक वास्तव या कथेत येते. शेतकरी पुत्र असलेला पण नोकरी निमित्ताने शहरात राहणारा सुरेश हा या कथेचा नायक आहे. मेथीची जुडी विक्री करणारी शेतकरी महिला सहा रुपयास मेथीच्या जुड्या व्यापार करणाऱ्यास विकते व व्यापारी तीच मेथीची जुडी पंधरा रुपयांने विकतो तेव्हा या कृषीप्रधान देशातील शेतकरी व कृषी धोरण या संदर्भात लेखक प्रश्न उपस्थित करतो. ज्यानं काळ्या आईची सेवा करून माल पिकवला त्याला सहा रुपये भाव आणि ज्या बाईने इथलाच माल घेऊन इथच विकला, तिला पंधरा रुपये भाव हे चित्र पाहून लेखक हतबल होतो. व म्हणतो “खरोखरच जगाचा पोशिंदा कंगाल आणि त्याच्या मालावर बाकीचे मलामाल देवा तुझा अजब न्याय”..

‘उगवतं मावळतं’ ही कथा अंधश्रद्धेवर आधारलेली आहे. तर ‘आधार’ ही कथा आई-वडिलांच्या भांडणांनी त्रासलेली. मद्यपी वडिलांच्या जाचास कंटाळलेली व शिक्षण घेऊन कंडक्टर झालेल्या रागिणीची व्यथा मांडणारी आहे. दहावीमध्ये शिक्षण घेणारी दिसायला सुंदर असणारी विद्यार्थिनी ज्योती ही वीटभट्टी मालकाच्या शोषणाला कशी बळी ठरते हे ‘नियती’ या कथेत येते. ‘वाट’ या कथेतील मंदा ही दारिद्र्याला व मारझोड करणाऱ्या मद्यपी नवऱ्याला कंटाळून माँलमध्ये काम करणाऱ्या सहकार्यासोबत पळून जाते. ती प्रतिमा, प्रमोद या किशोरवयीन लेकरांना व अपंग असलेल्या सुदाम या नवऱ्यास सोडून पळून जाते त्याचं कारण दारिद्र्य हेच आहे. ‘नियती’ या कथेतील बाहेरख्याली असणारी मीना वीटभट्टी मालक रंगासोबत शारीरिक संबंध ठेवते. पण रंगा काही दिवसांनी तिची भाची ज्योती बरोबर बळजबरीने बलात्कार करतो. तेव्हा शिक्षिका होण्याचे स्वप्न पाहणारी ज्योती स्वतःला पेटवून घेते व जीव देते. ‘हिस्सा’ या कथेतील कान्हू हा थोरला भाऊ आहे. तो महादू या लहान भावास जमिनीमध्ये वडिलोपार्जित असणारा हिस्सा देत नाही. तेव्हा दोघांमध्ये भांडण व मारामारी होते. तेव्हा महादू यास खूप मार लागतो. याचा बदला म्हणून तो सासरवाडीच्या मेव्हण्याच्या सहकार्याने एका गावगुंडास धरून रात्रीच्या प्रसंगी शेतात सख्ख्या भावास मारण्यासाठी जातो. पण त्याचे मन कळवळते व तेथून तो भावास पळून जाण्यास सांगतो. तेव्हा हिस्सा ही कथा कौटुंबिक नात्यातील जिव्हाळा प्रकट करणारी आहे.

‘परतफेड’ या कथेतील कथानक हे बदललेल्या नातेसंबंधातील ताण-तणाव व्यक्त करणारे आहे. रंगनाथ हा बँकेत नोकरी करणारा असून त्यास शेतकरी असणारे भाऊ वहिनी यांनी शिकविले असते. भाऊ एकनाथ व वहिनी सखू यांनी मोठ्या कष्टाने त्यास शिक्षण देऊन बँकेत नोकरीस लावले. कारण त्यामुळे आपल्या कुटुंबामध्ये सुख येईल ही आशा असते. एकनाथ यांच्या मुली आशा, उषा, निशा या काकाकडे शहरात जाऊन राहता येईल, शिक्षण घेता येईल ही मनोकामना बाळगतात. पण रंगनाथ ची बायको अमृता ही आशाकडून घरात तेल सांडते तेव्हा शिक्षा म्हणून गॅसवरील गरम उलथन्याने चटके देते. तेव्हा आशा शहर सोडून गावी निघते. गावी गेल्यावर शेतातील एकनाथ व रंगनाथ या दोन भावांचा होणारा संवाद ‘परतफेड’ या शीर्षकाची यथार्थता समजून देणारा आहे.

कथाकार राजेंद्र गहाळ यांच्या कथेतील माणसं ही त्यांच्या अवतीभवतीच्या जगातील रोजच्या परिसरातील आहेत. ही माणसं त्यांना गावात, शेतात, शिवारामध्ये दररोज भेटलेली आहेत. ती काल्पनिक नाहीत. मनोरंजनासाठी आलेली नाहीत. ती वास्तव जगातील शेतकऱ्यांची व्यथा वेदना घेऊन येणारी आहे. ही माणसे दुष्काळाच्या ओझ्याने दबलेली परिस्थितीने नागवलेली. गरिबीच्या झळा सोसलेली आहेत. म्हणून ही माणसं वास्तव जीवनातील आहेत. या दुर्लक्षित माणसाच्या मूक वेदना प्रकट करण्याचे काम ‘पोशिंदा’ या कथासंग्रहातील कथेने केले आहे. म्हणून ही कथा इ.स. 2000 नंतरच्या मराठी कथेच्या परंपरेतील स्वतःचे वेगळेपण व ठसा उमटवणारी आहे. या कथेने ग्रामीण जीवनाकडे पाहण्याचा एक नवा दृष्टिकोन दिला आहे. ग्रामीण जीवन, तेथील माणूस, परिसर, शेतकरी, त्यांचे दुःख दारिद्र्य, ससेहोलपट, निसर्गावर अवलंबून असणारे त्यांचे जीवनमान यांच्याकडे पाहण्याचा एक नवा विचार त्यांनी दिला आहे. म्हणून ही कथा मराठवाड्यातील गाव शिवाराचे प्रतिबिंब साकार करणारी आहे.

‘पोशिंदा’ या कथासंग्रहाचे शीर्षक अत्यंत बोलके आहे. हा पोशिंदा (शेतकरी) या वर्तमान भांडवलशाहीच्या काळात कसा उघड्यावर पडला आहे. याचे भयावह वास्तव या कथेतील निवेदनावरून लक्षात येते या कथासंग्रहातील बहुतांश शेतकरी अल्पभूधारक आहेत त्यांचे जगणे शेतीवर अवलंबून आहेत आणि शेती ही निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून आहे. निसर्ग, मानव यांच्या हानीतून जे पोशिंद्याला उरते कदाचित अस्मानी, सुलतानी, वन्यप्राणी जीव या सर्वांनी खाऊन खाऊन जे उरेल ते त्यास मिळते. म्हणून तो सगळ्याचा ‘पोशिंदा’ आहे. कथासंग्रहातील कथा त्यातील कथानक व संग्रहाला दिलेले ‘पोशिंदा’ हे नाव म्हणून यथार्थ वाटते.

पोशिंदा या कथासंग्रहातील ग्रामीण भाषाशैली :

‘पोशिंदा’ या कथासंग्रहाची भाषाशैली ही मराठवाडी बोलीभाषेने समृद्ध झाली आहे. या भाषेने कथेतील प्रसंग जिवंत केले आहेत. कथेतील व्यक्तिरेखा जेव्हा एकमेकांशी संवाद साधतात तेव्हा त्यांच्यातील होणाऱ्या संवादामधून

कथाकार राजेंद्र गहाळ हे ग्रामीण जीवनाशी किती एकरूप झाले आहेत याची साक्ष पटते. ग्रामीण म्हणी, वाक्प्रचार शब्द, प्रतिमा यांच्याद्वारे ही कथा फुलत जाते. “आत्ताबाई.. मद्या लेकराचे हात कशामुळे पोळले.”(परतफेड), “म्या महां खटलं जगू का तुला रुपये देऊ”. (हिस्सा), “बरं घरातून ते खोरंआन् टोपलं आन बरं”.(नियती), “ते म्हणले इकडं तर नाही आली.” (वाट), “मेथीची भाजी आत्ताच रानातून उपटून जुड्या बांधून आणली पहा.” (पोशिंदा), “आग नर्मदे पोरीची नजर काढ बरं... कशी दिसायली चांदणी सारखी. (सोनामाय)”अशी असंख्य वाक्य ही लेखकाच्या ताकदवान भाषासामर्थ्याची साक्ष देतात.

झूल, हलगी, घागरमाळा, न्याहरी, बरं आटप, काय म्हंतोय, तुकडा, बळजबरी, गाठोड, चुंगड, चेंगटबाई, दगडाची चीप, काकुळती, मुताड, कारभारी, बायको, रीन पाणी, इत्यादी असे असंख्य मराठवाडा बोलीभाषेतील ग्रामीण शब्द येतात. या ग्रामीण बोलीने या कथेस एक अस्सल व जिवंत वैभव प्राप्त करून दिले आहे. वाचकांच्या मनात या शैलीमुळे कथेतील प्रसंग अधिक जिवंत होतात. व कथा वाचताना वाचकाची उत्कंठा वाढते व तो वाचक अंतर्मुख होतो. म्हणून भाषाशैली ही या कथेची महत्त्वाची ताकद आहे.

सारांश:

“पोशिंदा” या कथासंग्रहातील कथा या जुन्या ग्रामीण कथेतील वळणाच्या नाहीत. या कथा नव्या जगाशी व ग्रामीण बदलत्या जीवनाशी जोडल्या गेल्या आहेत. या कथा जुनी मराठी कथेची परंपरा मोडीत काढून नवी वाट निर्माण करणाऱ्या आहेत. या कथेने पारंपारिक विषयाची कात टाकून दिली व नवा सळसळता चेहरा धारण केला आहे. मातीत राबणाऱ्या माणसांच्या दुःखांशी तिची नाळ जोडली आहे. ती काळ्या आईच्या दुःखाशी एकरूप झाली आहे. आषाढी कार्तिकीमध्ये विठ्ठलाच्या सावळ्या दर्शनासाठी दिंडीमध्ये निघालेला वारकरी भजन कीर्तन दिंडीमध्ये जेवढा एकरूप होतो. अगदी त्याप्रमाणे कथाकार राजेंद्र गहाळ हे ग्रामीण जीवनाशी समाधीस्थ झाले आहेत. ही तन्मयता एकरूपता विशिष्ट साधनेनंतरच येते. ती साधना राजेंद्र गहाळ यांच्या प्रतिभाशक्तीमधूनच दृष्टीपथास येते. म्हणून ही कथा गावशिवारातील माणसांच्या अबोल दुःखांची गाथा आहे. कोणत्याही वादापासून, भेदाभेदापासून, वादग्रस्त विषयापासून ती दूर राहते कारण तिचे अंतिम ध्येय माणूस व मानवता जोडणे हेच आहे. म्हणून ही कथा मराठी कथा परंपरेच्या इतिहासात स्वतःचे एक अढळ स्थान निर्माण करणारी आहे. म्हणून निश्चितच मराठीतील वाचक, रशिक, विद्यार्थी व लेखक या कथासंग्रहाचे स्वागत करतील ही मनोमन आशा आहे.

संदर्भ:

राजेंद्र गहाळ, पोशिंदा (कथासंग्रह), प्रतिभास प्रकाशन, परभणी, पृष्ठ : १२०, मूल्य: १४०

पर्जन्यमानाचा पीक उत्पादनावर होणारा परिणामांचा अभ्यास

सचिन देवानंद पवळे

सामाजिकशास्त्रे संकुल, स्वा. रा. ती. म विद्यापीठ नांदेड.

डॉ. आर. व्ही. कीर्तनकार

नारायण वाघमारे महाविद्यालय, बाळापुर.

सारांश:

शेती ही मानवाला निसर्गाकडून प्राप्त झालेली देणगी आहे मानवाच्या विकासाबरोबरच शेतीचाही विकास होत गेला. तरीही आज जगातील बहुतांशी शेती ही निसर्गावर अवलंबून आहे. निसर्गातील घटकांमध्ये ज्या प्रमाणात बदल होतो त्या प्रमाणात शेतीच्या स्वरूप व पद्धतीमध्ये बदल होत आलेला आहे शेतीमधील पीक उत्पादनावर मानवी व नैसर्गिक दोन्ही घटक प्रामुख्याने प्रभाव पडतात. नैसर्गिक घटकांमध्ये पर्जन्यमान हा घटक प्रामुख्याने प्रभावी ठरतो. पर्जन्यमान म्हणजे विशिष्ट प्रदेशात पडणाऱ्या पावसाचे प्रमाण होय. शेतीसाठी पर्जन्यमान अत्यंत महत्वाचा घटक आहे, कारण तो मातीतील आर्द्रतेचे प्रमाण, पिकांची वाढ, उत्पादन आणि गुणवत्ता यावर थेट परिणाम करतो. दरवर्षी, मान्सून हंगामात भारतातील बहुतेक भागात मोठ्या प्रमाणात पाऊस पडतो, तरीही काही प्रदेशांना विविध प्रकारच्या दुष्काळांना तोंड द्यावे लागते. ISMR चे हे असमान वितरण देशाच्या भू-रचनेमुळे मोठ्या प्रमाणात प्रभावित होते. या शोधनिबंधामध्ये विविध प्रकारच्या पर्जन्यमानाच्या पातळ्यांचा पीक उत्पादनावर होणारा प्रभाव तपासण्यात आला आहे.

कीवर्ड्स: पर्जन्यमान, पीक उत्पादन, हवामान बदल, जलसंचय, कृषी उत्पादन

परिचय:

भारत हा कृषिप्रधान देश असून येथील शेती प्रामुख्याने निसर्गावर अवलंबून आहे. पर्जन्यमान म्हणजेच विशिष्ट प्रदेशात पडणाऱ्या पावसाचे प्रमाण आणि वितरण पद्धत हा शेतीसाठी महत्वाचा घटक आहे. पीक उत्पादन थेट पर्जन्यमानावर अवलंबून असते. जर योग्य वेळी आणि आवश्यक प्रमाणात पाऊस झाला, तर चांगले पीक उत्पादन येते. म्हणूनच पर्जन्यमान आणि पीक उत्पादन यांचा परस्परसंबंध समजून घेणे आवश्यक आहे. वाढत्या जागतिक तापमानामुळे पर्यावरणातील मोठे बदल होत आहेत. हे बदल न केवळ जैवविविधतेला, तर कृषी क्षेत्रालाही प्रचंड प्रभावी ठरत आहेत. तापमान व पावसाच्या बदलांचा पीकांच्या उत्पादनावर, त्यांच्या वाढीवर व दर्जावर त्वरित व दीर्घकालीन परिणाम होतो. बदलत्या हवामानामुळे पीकांच्या रचनात्मक वैशिष्ट्यांत बदल होणे, नवीन पीकांचे समावेश करणे आणि काही पारंपरिक पिकांचा नाश होणे यासारख्या समस्या निर्माण होत आहेत.

शेतीसाठी हवामान घटक अत्यंत महत्वाचे असतात. त्यातील प्रमुख घटक म्हणजे पर्जन्यमान. पर्जन्यमानाच्या प्रमाणात होणाऱ्या चढ-उतारांमुळे पिकांच्या वाढीवर व उत्पादनावर मोठा प्रभाव पडतो. अपुरा किंवा जादा पर्जन्यमान हे दोन्हीही पीक उत्पादनासाठी धोकादायक ठरू शकतात. हवामानातील बदलांचा परिणाम शेतीसाठी पाण्याच्या उपलब्धतेवर आणि गरजांवरही होऊ शकतो. जर जागतिक तापमानवाढीमुळे तापमान वाढले आणि तुरळक पाऊस पडला तर भविष्यात सिंचनाच्या गरजा वाढण्याची शक्यता आहे. या बदलांच्या अपेक्षेने, वनस्पती उत्पादक सध्या दुष्काळ सहनशील आणि तापमान आणि आर्द्रतेच्या वेगवेगळ्या पातळींना अधिक अनुकूल मानल्या जाणाऱ्या पिकांच्या नवीन जाती विकसित करण्यासाठी काम करत आहेत. जागतिक तापमानवाढीमुळे, जगाचे हवामान बदलत आहे आणि त्याचा परिणाम जगभरात जाणवत आहे. आणि हवामानाच्या सर्वात महत्वाच्या घटकांपैकी एक म्हणजे पाऊस. हवामान आणि शेती यांचा जसा थेट संबंध आहे, तसाच पाऊस आणि शेती यांचाही संबंध आहे. म्हणून जेव्हा पावसाचे स्वरूप बदलते तेव्हा त्याचा परिणाम जगभरातील पीक पद्धतींवर थेट जाणवतो. भारतातील पर्जन्य विभाग :

1. अति कमी पावसाचा प्रदेश (४० सें.मी. पेक्षा कमी पाऊस) : कच्छचे रण (गुजरात), पश्चिम राजस्थान, जम्मू-काश्मीरचा उत्तर भाग, नैऋत्य पंजाब, पश्चिम हरियाणा.

2. कमी पावसाचा प्रदेश (४० सें.मी. ते ६० सें.मी.) : पूर्व राजस्थान, पश्चिम गुजरात, पश्चिम पंजाब, पूर्व हरियाणा आणि द. भारतातील पर्जन्यछायेचा प्रदेश.
3. मध्यम पर्जन्याचा प्रदेश (६० सें.मी. ते १५० सें.मी.) : उत्तर भारतीय मैदानी प्रदेश, महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगणा, आंध्रप्रदेश (भारताचा बहुतांश भाग)
4. जास्त पर्जन्याचा प्रदेश (१५० ते २५० सें.मी.) : हिमालयाच्या पायथ्याचा प्रदेश, मध्य प्रदेशाचा पूर्व भाग, आसाम
5. अति जास्त पर्जन्याचा प्रदेश (२५० सें.मी. पेक्षा जास्त) : पश्चिम किनारा, अरुणाचल प्रदेश, मेघालय, मिझोराम.

पर्जन्यमान आणि पीक उत्पादन :

१. पुरेशा पर्जन्यमानाचा प्रभाव: मध्यम आणि नियमित स्वरूपाचा पाऊस शेतीसाठी अत्यंत लाभदायक ठरतो. तो मातीतील आद्रता टिकवून ठेवतो व पीक उत्पादन वाढवतो.
२. अनियमित पर्जन्यमानाचा प्रभाव: अनियमित किंवा असमान पाऊस पीक उत्पादनावर नकारात्मक परिणाम करू शकतो. काही ठिकाणी अतीवृष्टीमुळे जमिनीत पाणी साचून मुळांना ऑक्सिजनचा अभाव होतो, तर काही ठिकाणी कमी पावसामुळे कोरडेपणा निर्माण होतो.
३. अनावर्षण (ड्रॉट) आणि पीक उत्पादन: कमी पर्जन्यमानामुळे माती कोरडी पडते, त्यामुळे पीक उत्पादन घटते. काही पिके जसे की तांदूळ आणि ऊस यांना अधिक पाणी लागते, त्यामुळे कमी पावसाचा त्यांच्यावर गंभीर परिणाम होतो.
४. अतीवृष्टीचा परिणाम: अतीवृष्टीमुळे जमिनीची धूप होते, पुरस्थिती निर्माण होते आणि पीक नष्ट होण्याची शक्यता वाढते. तसेच, जमिनीत अतिरिक्त ओलावा राहिल्यास बुरशीजन्य रोगांचा प्रादुर्भाव वाढतो.

विविध पिकांवरील पर्जन्यमानाचा प्रभाव :

पीक प्रकार	आवश्यक पर्जन्यमान (मिमी)	अति पावसाचा परिणाम	अनियमित पावसाचा परिणाम
तांदूळ	1000-1500	पाने वाळणे, रोग	उत्पादन घट
गहू	400-600	रोगप्रसार	अंकुरणावर परिणाम
ज्वारी	300-500	मुळे कुजणे	उत्पादन घट
मका	500-800	परागणास अडथळा	कमी उत्पादन
ऊस	1200-2500	वाढ खुंटणे	कमी साखर उत्पन्न

अलिकडील वर्षांमध्ये हवामान बदलामुळे पर्जन्यमानाच्या स्वरूपात मोठे बदल होत आहेत. काही भागांत अतीवृष्टी, तर काही भागांत अनावृष्टी दिसून येते. या बदलांचा पीक उत्पादनावर दीर्घकालीन परिणाम होऊ शकतो.

पर्जन्यमानाचा पीक उत्पादनावर होणारा परिणामांचा :

• अति पर्जन्य

पर्जन्यमानाचे प्रमाण पिकांना आवश्यक आहे त्यापेक्षा खूप जास्त असल्यास जमिनीत पाणी साचते. त्यामुळे मातीतील ऑक्सिजन कमी होतो आणि पिकांच्या मुळांमध्ये श्वसन क्रिया खुंटते. पाणी साचल्याने पिकांचे मुळे कुजू लागतात आणि संपूर्ण पीक नष्ट होण्याची शक्यता निर्माण होते. उदा. भात, कांदा, बटाटा अशा पिकांना अति पावसाचा मोठा फटका बसतो.

• जमिनीची धूप व पोषणद्रव्यांची हानी:

सततचा किंवा जोरदार पाऊस मातीचा वरचा सुपीक थर वाहून नेतो. मातीच्या या थरात सर्वात जास्त पोषणद्रव्ये असतात. पावसामुळे मातीची धूप झाल्याने मातीची गुणवत्ता कमी होते आणि पिकांच्या लागवडीनंतर पिकांची उगवण क्षमता ते अंतिम उत्पादन यामध्ये यावर परिणाम होतो

- **अनियमित पाऊस**

शेतीच्या प्रत्येक हंगामात वेळेआधी वा वेळेनंतर पडलेला पाऊस पीक चक्र व पीक रचना बिघडवतो. पीक पेरणीसाठी योग्य कालावधी अत्यंत महत्वाचा असतो. वेळेआधी पाऊस पडल्यास जमीन तयार नसते आणि वेळेवर पेरणी करता येत नाही. वेळेआधी न पडल्यास पेरणी उशिरा होते, ज्याचा परिणाम पीक चक्रावर होतो. उदा. खरीप हंगामात वेळेवर पाऊस न पडल्यास पिकांची निवड बदलावी लागते.

- **कमी पर्जन्य / दुष्काळ**

कमी पावसामुळे जमिनीत ओलावा तयार होत नाही. अशा परिस्थितीत शेतकरी पेरणी पुढे ढकलतो किंवा कधीच करू शकत नाही. यामुळे हंगाम वाया जातो. सुरुवातीला पाऊस होऊन पेरणी झाली तरी नंतर पाऊस बंद झाला तर पिकांना पाणी मिळत नाही. पिकांची वाढ खुंटते, पाने कोमजतात, फुले येत नाहीत. उत्पादन कमी होऊन आर्थिक नुकसान होते.

- **रोग व किडींचा प्रादुर्भाव**

अधिक ओलाव्यामुळे बुरशीजन्य रोग वाढतात: जास्त ओलाव्यामुळे वातावरण बुरशी वाढीस पोषक होते. उदा. डाऊनी मिल्ड्यू, पिठ्या रोग, ब्लाइट, इ. रोग झपाट्याने पसरतात. हे रोग पानांपासून ते फळांपर्यंत सर्व अवयव नष्ट करतात. किडींचा प्रादुर्भाव होऊन पीक नुकसानीची शक्यता वाढते: काही कीटक ओलसर वातावरणात जास्त सक्रिय होतात (उदा. अळी, शोषक कीटक). हे कीटक पाने, फुले व फळांवर आक्रमण करतात. रासायनिक नियंत्रण करावे लागल्यास उत्पादन खर्च वाढतो आणि नफा कमी होतो.

पर्जन्यमानाच्या बदलांवर उपाय :

१. जलसंधारण तंत्रांचा अवलंब: जलसंधारण तंत्रे जसे की ठिबक सिंचन आणि जलशुद्धीकरण उपयोजनांमुळे पाण्याचा कार्यक्षम वापर शक्य होतो.
२. संपूर्ण हवामानावर आधारित शेती व्यवस्थापन: हवामानावर आधारित रोपण आणि पीक उत्पादन नियोजन केल्यास उत्पादन स्थिर राहू शकते.
३. नवीन वाणांची निवड: कमी पाण्यात टिकणाऱ्या आणि जलसंधारणक्षम वाणांची लागवड करणे फायदेशीर ठरू शकते
४. फवारणी आणि खत व्यवस्थापन: योग्य प्रमाणात आणि वेळेवर खतांचा वापर करून जमिनीची सुपीकता टिकवणे.
५. मिश्र शेती आणि सेंद्रिय शेती: हवामान बदलाशी जुळवून घेण्यासाठी पारंपरिक आणि आधुनिक शेती पद्धतींचा समतोल राखणे.
६. कृषी विमा योजना हवामान व पर्जन्यमानातील अनिश्चिततेमुळे पीक उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम होतो त्यामुळे कृषी विमा योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना आर्थिक प्रोत्साहन देऊन कृषी उत्पादन वाढीला चालना देता येते

पावसाच्या पद्धतींमध्ये होणारे दोन मुख्य बदल म्हणजे जास्त आणि कमी पाऊस. पीक चक्राच्या शेवटी जास्त पाऊस पडणे, ज्यामुळे विनाश होतो यावर कोणताही उपाय दिसत नाही. पाऊस ही एक अनियंत्रित घटना आहे. कमी पावसाची समस्या सिंचनाद्वारे व्यवस्थापित करणे जवळजवळ शक्य आहे.

निष्कर्ष :

पर्जन्यमानाचा पीक उत्पादनावर मोठा प्रभाव आहे. हवामानातील बदल आणि अनियमित पर्जन्यमानामुळे पिकांच्या उत्पादनात घट होत आहे पण योग्य प्रकारे नियोजन केल्यास उत्पादनवाढीस चालना देता येते.

पर्जन्यमान व पीक उत्पादन यांचा परस्पर संबंध अत्यंत गुंतागुंतीचा आहे. हवामान बदलामुळे पर्जन्यमानात मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार होत असून, त्याचा थेट परिणाम शेती व अन्नसुरक्षेवर होत आहे. पर्जन्यमानाच्या अनिश्चिततेवर मात करण्यासाठी शाश्वत शेती तंत्रांचा अवलंब करणे, जलसंधारणाचे तंत्र वापरणे आणि हवामानानुसार पीक निवड करणे आवश्यक आहे. आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचा वापर करून शेती उत्पादनात सुधारणा करता येईल.

संदर्भसूची

१. Sharma, R., & Kumar, A. (2021). "Impact of Rainfall Variability on Crop Production in India." International Journal of Agricultural Sciences, 17(3), 150-162.
२. Patel, S., & Verma, P. (2020). "Rainfall Distribution and Its Effect on Yield of Major Crops." Journal of Climatology and Agricultural Meteorology, 14(2), 78-89.
३. Singh, H., & Yadav, R. (2019). "Climate Change and Rainfall Patterns: Effects on Agricultural Productivity." Agricultural Research Review, 8(1), 35-47.
४. Kumar, N., & Sharma, L. (2018). "Monsoon Variability and Crop Yield: A Statistical Analysis." Indian Journal of Agricultural Meteorology, 12(4), 90-102.
५. Gupta, D., & Rao, S. (2017). "Impact of Rainfall Anomalies on Food Security and Crop Yield." Environmental and Agricultural Studies Journal, 6(3), 120-135.
६. देशमुख, एस. पी. (2018). "भारतातील पर्जन्यमान आणि शेती उत्पादन यांचा परस्परसंबंध." कृषी विज्ञान मासिक, 12(4), 45-52.
७. पाटील, आर. डी. (2020). "पर्जन्यमानातील अनियमितता आणि त्याचा शेतीवर प्रभाव." अॅग्रिकल्चर इनसाइट, 8(2), 102-110.
८. जोशी, एम. के. (2019). "मान्सून पाऊस आणि त्याचा पिक उत्पादनावर होणारा प्रभाव." भारतीय कृषी संशोधन पत्रिका, 7(3), 75-80.
९. गायकवाड, बी. टी. (2021). "कृषी हवामानशास्त्र आणि उत्पादनावर हवामान बदलाचा प्रभाव." शेती आणि पर्यावरण, 9(1), 60-68.
१०. कुलकर्णी, जे. पी. (2017). "भारतीय हवामान बदल आणि अन्न सुरक्षेवरील परिणाम." कृषी संशोधन पत्रिका, 5(1), 30-40.

शैक्षणिक परिवर्तन व राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020

डॉ. काळनर सुनिता भास्कर

म.वि.प्र.सामाज्याचे, कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय ओझर (मिग), ता.निफाड जि.नाशिक.

प्रस्तावना

शिक्षण हे कोणत्याही राष्ट्राच्या प्रगतीचे अधिष्ठान आहे. जागतिकीकरण, माहिती-तंत्रज्ञान, बदलती सामाजिक-आर्थिक रचना आणि २१ व्या शतकातील कौशल्याधारित गरजा यामुळे भारतीय शिक्षण पद्धतीत व्यापक बदलांची आवश्यकता निर्माण झाली. या पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (National Education Policy - NEP 2020) जाहीर केले. हे धोरण विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी, भारतीय संस्कृती-परंपरेच्या जतनासाठी तसेच ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्थेसाठी आवश्यक कौशल्यांना प्राधान्य देते. शिक्षण हा प्रत्येक समाजाचा व राष्ट्राचा कणा आहे. समाजाच्या बौद्धिक, सांस्कृतिक व आर्थिक प्रगतीत शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या, मोठ्या लोकसंख्येच्या देशात शिक्षण हा विकासाचा पाया आहे. कालानुरूप शिक्षणात परिवर्तन होत राहणे आवश्यक असते. याच अनुषंगाने भारत सरकारने २९ जुलै २०२० रोजी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP-2020) जाहीर केले. जवळपास ३४ वर्षांनंतर भारताच्या शिक्षण प्रणालीत इतका मोठा बदल घडवून आणला गेला. या धोरणामुळे शिक्षणाची दिशा व दृष्टी या दोन्हीमध्ये मोठा परिवर्तनशील बदल घडणार आहे.

संशोधनाचा उद्देश

- १) शैक्षणिक परिवर्तनाची गरज समजून घेणे.
- २) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चे वैशिष्ट्ये व त्याचे उद्दिष्ट विशद करणे.
- ३) या धोरणामुळे समाजव्यवस्थेत होणारे शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक परिणाम तपासणे.
- ४) धोरण अंमलबजावणीतील अडचणी व संधी यांचे विश्लेषण करणे.

गृहीतके (Hypotheses)

1. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मुळे शिक्षणत कोणत्या उणिवा आहेत ज्यामुळे शैक्षणिक परिवर्तनाची गरज भासते?
2. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चे कोणते वैशिष्ट्ये पूर्वीच्या धोरणांपेक्षा वेगळी आहेत आणि त्यातून कोणती उद्दिष्टे साध्य होतात?
3. NEP 2020 च्या अंमलबजावणीत कोणत्या अडचणी व कोणत्या संधी उद्भवतात?

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

- माहिती संकलन:
 - प्राथमिक स्रोत,
 - दुय्यम स्रोत – सरकारी अहवाल, शैक्षणिक जर्नल्स, संशोधन लेख, पुस्तके.

शैक्षणिक परिवर्तनाची गरज

भारतामध्ये शिक्षण पद्धती प्रामुख्याने पाठांतराधारित, परीक्षाकेंद्री आणि नोकरीपुरते मर्यादित होती. त्यामुळे:

- गुणात्मक शिक्षणाचा अभाव → विद्यार्थी कौशल्यविकास व व्यावहारिक ज्ञानात मागे राहिले.
- रोजगारक्षमतेची समस्या → शिक्षण संपल्यावर नोकरी मिळणे कठीण.

- संशोधन व नवोपक्रम कमी → उच्च शिक्षणात सृजनशीलता आणि संशोधनास प्रोत्साहन कमी.
- असमानता → ग्रामीण-शहरी, संपन्न-दुर्बल गटांमध्ये शैक्षणिक दरी वाढली.
- जागतिक स्पर्धा → बदलत्या तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण आणि ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्थेसाठी आधुनिक शिक्षणाची आवश्यकता. त्यामुळे विद्यार्थी-केंद्रित, कौशल्याधारित, सर्वांगीण व सर्वसमावेशक शिक्षण घडवून आणण्यासाठी शैक्षणिक परिवर्तनाची गरज होती.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) ची वैशिष्ट्ये

1. नवीन रचना (5+3+3+4) – पूर्वप्राथमिक ते बारावी पर्यंत चार टप्प्यांची शिक्षण पद्धती.
2. मातृभाषेत शिक्षण – प्राथमिक स्तरावर मातृभाषा/प्रादेशिक भाषेत शिकवण्यावर भर.
3. बहुभाषिकता – तीन-भाषा सूत्राला प्रोत्साहन.
4. कौशल्य व व्यावसायिक शिक्षण – लहान वयापासून व्यावसायिक व तांत्रिक कौशल्यांचे शिक्षण.
5. लवचिकता – अभ्यासक्रमात कला, विज्ञान, वाणिज्य यांच्यात कठोर भिंती न ठेवणे.
6. Multiple Entry & Exit System – विद्यार्थी शिक्षणाच्या कोणत्याही टप्प्यावर थांबून पुन्हा प्रवेश घेऊ शकतो.
7. राष्ट्रीय शैक्षणिक मूल्यांकन केंद्र – परिक्षा गुणाधारित न ठेवता सतत व सर्वकष मूल्यांकन.
8. उच्च शिक्षण सुधारणा – ४ वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम, संशोधन व उद्योजकतेवर भर.
9. शिक्षक प्रशिक्षण – शिक्षक शिक्षणासाठी व्यावसायिक कोर्सेस व सतत प्रशिक्षण.
10. डिजिटल शिक्षण – ई-लर्निंग, ऑनलाईन प्लॅटफॉर्म व तंत्रज्ञानाचा समावेश.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चे उद्दिष्ट

1. सर्वांसाठी दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करणे.
2. सर्वांगीण विकास – बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक व नैतिक गुणांचा विकास.
3. भारताला जागतिक ज्ञानकेंद्र बनवणे (Global Knowledge Hub).
4. संशोधन, नवकल्पना व उद्योजकता वाढविणे.
5. रोजगारक्षम व कौशल्याधारित शिक्षण प्रोत्साहित करणे.
6. समता व समावेशकता – ग्रामीण, शहरी, गरीब, वंचित गटांना समान संधी.
7. संस्कृती व मूल्यांचा सन्मान – भारतीय संस्कृती, भाषांचा जपणूक आणि जागतिक दृष्टिकोन विकसित करणे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 धोरणामुळे समाजव्यवस्थेत होणारे शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक परिणाम

1) शैक्षणिक परिणाम (Educational impacts)

सकारात्मक परिणाम

1. Foundational learning सुधारणा — NIPUN/FLN च्या जोरावर प्राथमिक पातळीवर वाचन, लेखन व मूलभूत अंकगणित सुधारण्यावर भर; यामुळे पुढील शैक्षणिक टप्प्यांमध्ये चांगले बेस मिळेल.
2. बहुविषयीता (Multidisciplinary) व कौशल्यकेंद्रित अभ्यासक्रम — विषयांमध्ये लवचिकता आणि व्यावहारिक/कौशल्य-आधारित घटक (vocational modules) वाढल्याने विद्यार्थी उद्योगाच्या गरजा आणि नोकरीसाठी अधिक तयार होतील.
3. उच्च शिक्षणात संशोधन-वर्धन व स्वायत्तता — महाविद्यालये व विद्यापीठांना संशोधन व स्थानिक संदर्भात पाठ्यक्रम बनवण्याची मोकळीक; गुणवत्तेवर सकारात्मक प्रभाव.

नकारात्मक परिणाम

1. अंमलबजावणीतील विखुरलेपणा — NEP ची अंमलबजावणी केंद्र/राज्य/जिल्हा यांमध्ये वेगवेगळी असल्याने समान परिणाम साधणे कठीण. मजकूर व शिक्षक-कौशल्यात भिन्नता राहिल.
2. शिक्षक-कुशलता आणि प्रशिक्षणाची गरज — नवीन पद्धती (ECCE, FLN, बहुविषयीता) प्रभावी होण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर शिक्षक-प्रशिक्षण आवश्यक. जर हे वेळेत न झाले तर पाठ्यक्रम फक्त कागदावरच राहू शकतो.
3. मूल्यमापनातील संक्रमणातील गोंधळ — परंपरागत परीक्षा-पद्धतीपासून प्रोजेक्ट/प्रॅक्टिकल-कडे जाणे योग्यरीत्या न राबविता येणे हे परिणामात्मकता कमी करू शकते.

2) सामाजिक परिणाम (Social impacts)

समावेशिता, समानता आणि सामाजिक न्याय

1. सकारात्मक — वंचित गटांना फायदा: FLN आणि ECCE मध्ये लक्ष गृहीत ठेवून तर लवकरच मुलांना शैक्षणिक पायाभूत तळ मिळेल — विशेषत: गरीब, आदिवासी आणि ग्रामीण भागातील मुलांसाठी. यामुळे शालेय पुनरागमन, ड्रॉप-आऊट कमी होण्याची शक्यता.
2. जोखीम — भौगोलिक आणि डिजिटल विभाजन (Digital divide): तांत्रिक साधने, इंटरनेट आणि प्रशिक्षित शिक्षक नसलेल्या ग्रामीण भागात NEP चे डिजिटल/इनोव्हेटिव्ह भाग अपुरे लागू होतील, ज्यामुळे असमानता वाढू शकते.

भाषा, संस्कृती आणि राजकारण

1. भाषा-संबंधित तणाव: महाराष्ट्रात तृतीय भाषा (उदा. हिंदी) लागू करण्याच्या निर्णयाबद्दल मोठी चर्चा व विरोध पाहायला मिळाला — काही निर्णय मागेही घेतले गेले. भाषा धोरणामुळे स्थानिक ओळख, सांस्कृतिक संवेदनशीलता आणि राजकीय प्रतिक्रिया यावर थेट परिणाम होऊ शकतो. (उदा. मराठी-हिंदी वाद आणि GR/रोलबॅक घडामोडी).
2. सामाजिक समावेशनासाठी संधी: बहुभाषिकता योग्य पद्धतीने राबविली तर विविध समुदायांमधील संवाद व रोजगारपरक संधी वाढू शकतात; परंतु बेकायदा जबरदस्ती किंवा संदर्भानुकूल न केले तर तणाव वाढू शकतो.

3) आर्थिक परिणाम (Economic impacts)

उत्पादकता आणि मनुष्यबळ कौशल्ये — स्किल-आधारित शिक्षण आणि अधिक प्रॅक्टिकल प्रशिक्षणामुळे रोजगारासाठी तयार पोकळी वाढेल; दीर्घकालीन अर्थव्यवस्थेला फायदा (उच्च उत्पादकता, कौशल्ययुक्त कामगार).

1. ऊर्जा: उद्योजकता आणि MSME-साठी संधी — कौशल्य-पाठ्यक्रमातून घरगुती उद्योजकता आणि लघुउद्योगांना सुसज्ज मनुष्यबळ मिळेल.
2. लॉन्ग-टर्म GDP वाढीवर सकारात्मक प्रभाव — शैक्षणिक गुंतवणूक आणि कौशल्ये वाढल्यास मानवमिळत मूल्य वाढून अर्थव्यवस्थेचे दीर्घकालीन विकासदर वाढू शकते (अर्थशास्त्रीय सिद्धांत आणि काही अध्ययन यांचा सुचक परिणाम आढळतो). अंमलबजावणीतील अडचणी
1. पायाभूत सुविधांची कमतरता – ग्रामीण भागात शाळा व महाविद्यालयांकडे प्रयोगशाळा, डिजिटल साधने, ग्रंथालये व प्रशिक्षित शिक्षक यांचा अभाव.
2. शिक्षक प्रशिक्षणाचा अभाव – NEP मध्ये बहुभाषिक शिक्षण, तंत्रज्ञानाधारित शिक्षण व नवीन अभ्यासक्रम सुचवले आहेत; पण शिक्षकांना त्यासाठी योग्य प्रशिक्षण आवश्यक आहे.
3. अर्थसंकल्पीय मर्यादा – GDP च्या ६% शिक्षणासाठी राखून ठेवण्याची शिफारस आहे, पण प्रत्यक्षात तेवढे वित्तीय संसाधन उपलब्ध करणे कठीण ठरते.

4. प्रादेशिक व भाषिक विविधता – भारतातील विविध भाषिक, सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमीमुळे अभ्यासक्रम व धोरणांची अंमलबजावणी एकसमान करणे आव्हानात्मक ठरेल.
5. डिजिटल दरी (Digital Divide) – शहर व ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांमध्ये इंटरनेट व साधनांच्या उपलब्धतेत मोठी तफावत आहे.
6. शैक्षणिक संस्थांची तयारी – अनेक शाळा व विद्यापीठांना चार वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम, क्रेडिट बँक प्रणाली, व्यावसायिक अभ्यासक्रमांची एकीकरण यासाठी पूर्ण तयारी करणे कठीण जाते.
7. सामाजिक मानसिकता – पालक व विद्यार्थी पारंपरिक गुणाधिष्ठित पद्धतीला सरावलेले असल्याने नवीन बदल स्वीकारणे काही प्रमाणात संथ आहे.

अंमलबजावणीतील संधी

1. सर्वांगीण शिक्षण – अभ्यासक्रम केवळ पाठांतरावर आधारित न राहता कौशल्याधारित व सर्वांगीण विकास घडवून आणेल.
2. तंत्रज्ञानाचा वापर – ऑनलाईन शिक्षण, डिजिटल साधनांचा वापर व आभासी प्रयोगशाळा यामुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांनाही दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध होईल.
3. स्थानिक भाषांचा सन्मान – मातृभाषेतून शिक्षण देण्यावर भर दिल्याने मुलांच्या शिकण्याची गती व आत्मविश्वास वाढेल.
4. व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण – लहान वयापासून कौशल्याधारित व व्यावसायिक शिक्षणामुळे रोजगारक्षमतेत वाढ होईल.
5. लवचिक अभ्यासक्रम – “Multiple Entry and Exit System” मुळे विद्यार्थी स्वतःच्या परिस्थितीनुसार शिक्षण सुरू ठेवू शकतील.
6. संशोधन व नवकल्पना – उच्च शिक्षण क्षेत्रात संशोधन, नवोपक्रम व उद्योजकता प्रोत्साहित केल्याने भारत जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक ठरेल.
7. समान संधी – डिजिटल व बहुभाषिक शिक्षणामुळे ग्रामीण, शहरी, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटातील मुलांनाही चांगले शिक्षण मिळू शकेल.

निष्कर्ष

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे शिक्षण व्यवस्थेतील क्रांतिकारी परिवर्तनाचे द्योतक आहे. हे धोरण ज्ञान, कौशल्य, मूल्ये व संस्कृती या सर्वांचा समन्वय साधते. भारताला २१व्या शतकातील ज्ञानाधिष्ठित महासत्ता बनवण्यासाठी हे धोरण महत्वाचे पाऊल आहे. मात्र यशस्वी अंमलबजावणीसाठी संपूर्ण समाजाचा सहभाग, सक्षम शिक्षकवर्ग, आर्थिक गुंतवणूक व तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ

1. शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार. (2020). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020. URL: <https://www.education.gov.in/nep-new>
2. NCERT (2021). राष्ट्रीय प्राप्ती सर्वेक्षण 2021 – प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण. नवी दिल्ली: NCERT.
3. UGC (2021). उच्च शिक्षणातील NEP 2020 च्या अंमलबजावणीसाठी मार्गदर्शक सूचना. विद्यापीठ अनुदान आयोग.
4. कौल, व्ही. (2021). “भारतातील शालेय शिक्षणासाठी NEP 2020 चे परिणाम,” *International Journal of Education and Development*, 7(2), 45-58.
4. शर्मा, आर., & सिंग, पी. (2022). “NEP 2020 अंतर्गत व्यावसायिक आणि कौशल्याधारित शिक्षण: संधी आणि आव्हाने,” *Journal of Educational Policy*, 15(1), 21-35.

सोशल मीडियाचा राजकारणावरील प्रभाव : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव कोनाळे

राज्यशास्त्र विभाग, छत्रपती शिवाजीराजे महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

प्रस्तावना :

प्रसारमाध्यमे हे लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ म्हणून ओळखले जातात. विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमात सोशल मीडिया प्रभावशाली ठरला आहे. सोशल मीडिया म्हणजे सामाजिक माध्यमे ज्यांचा वापर करून इतरांसोबत संवाद व माहितीची देवाणघेवाण करता येते. सोशल मीडिया हे आपले विचार व कल्पना अनेकांपर्यंत पोहोचविणारे सर्वोत्तम व्यासपीठ बनले आहे. समाजातील लहानापासून ज्येष्ठापर्यंत सर्वचजण सोशल मीडिया साईट्स, ॲप्स वापरत आहेत. सोशल मीडियावर असणे ही आता काळाची गरज बनली आहे. दैनंदिन माहिती, खेळ, मनोरंजन, राजकारण, देश-विदेशातील घटना सोशल मीडियावरून प्रसारित होत आहेत. आधुनिक लोकशाही शासन पद्धतीत लोकांचा राजकीय सहभाग व लोकांमधील जागृती महत्त्वाची असते. तरच लोकशाही बळकट होते. लोकांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढावा यासाठी प्रसारमाध्यमे मोलाची भूमिका पूर्ण करतात. आजच्या स्मार्टफोनच्या जमान्यात सोशल मीडिया हे माध्यम प्रभावशालीपणे समाजावर आपली पकड मजबूत केलेली आहे. भारतीय राजकारण आणि सोशल मीडिया यांचे अतूट नाते निर्माण झाले आहे. राजकारणाच्या क्षेत्रातील घडामोडींत सोशल मीडियावर अनेक प्रकारची माहिती प्रसारित केली जात आहे. विशेषतः 2014 च्या लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीपासून सर्वच निवडणुकांमध्ये प्रभाव वाढत आहे. सोशल मीडियाने राजकारण कृतिशील केला आहे. भारतीय राजकारणातील सर्वच राजकीय पक्षाने आय.टी. सेलची स्थापना केल्याने कोणताही पक्ष या माध्यमापासून मागे राहिला नाही. राजकारणाचे क्षेत्र अधिक संवेदनशील असते. तसेच ते चढ-उताराचे असते. राजकारणाचे स्वरूप हे त्या त्या वेळेसच्या आघाडी व युतीवर आधारित असतात. म्हणून राजकारणात आज मोठ्या प्रमाणात सोशल मीडियाचा वापर होताना दिसतो आहे.

सोशल मीडियाची संकल्पना :

सोशल मीडिया एक इलेक्ट्रॉनिक माध्यम आहे जे इतर सर्व माध्यमांपेक्षा वेगळे आहे. सोशल मीडिया हे आभासी जग आहे. सोशल मीडियाच्या वेगवेगळ्या साईट्स (प्लॅटफॉर्मस) आहेत. जसे - फेसबुक, ट्विटर, युट्यूब, इंस्टाग्राम आणि इतर. सोशल मीडियात इंटरनेटच्या आधारे प्रवेश करता येते. सोशल मीडिया हे एक विशाल नेटवर्क आहे. जे संपूर्ण जगाशी जोडलेले आहे. हे संवाद व माहितीचे पाठविण्याचे चांगले माध्यम आहे. वेगाने माहितीची देवाणघेवाण करणारी तंत्रज्ञानावर आधारित संकल्पना आहे. सन 2014 च्या निवडणुकीत सोशल मीडियाचा तीव्र वापर करून सर्वसामान्यांना निवडणुकीविषयीची जागृती करण्यात राजकीय पक्षांची भूमिका महत्त्वाची राहिली आहे. सार्वत्रिक निवडणुकीत सोशल मीडियाचा वापर केल्याने मतदानाची टक्केवारी वाढली आहे. सोशल मीडियाने संपूर्ण जगाला जवळ आणले आहे. हे एक जलद संप्रेषणाचे साधन आहे. सोशल मीडिया हे विचार व माहितीची देवाणघेवाण करणारे इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमाचे साधन आहे.

उद्देश :

- 1) सोशल मीडिया या प्रसारमाध्यमाची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
- 2) सोशल मीडियाचा राजकारणातील प्रभाव अभ्यासणे.
- 3) निवडणूक प्रचारादरम्यान सोशल मीडियाची भूमिका अभ्यासणे.
- 4) मतदाराच्या वर्तनावर सोशल मीडियाचा प्रभाव अभ्यासणे.
- 5) सोशल मीडियाची लोकशाहीतील भूमिका अभ्यासणे.
- 6) सत्ता समीकरणे बदलण्यात सोशल मीडियाची भूमिका अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला असून यासाठी संदर्भ ग्रंथ, शोधनिबंध, मासिके, लेख व इतर संबंधीत साहित्याचा उपयोग करण्यात आला आहे. विषयाची एकूणच व्याप्ती पाहता, अभ्यासास मर्यादा घातली आहे.

सोशल मीडियाचा राजकारणावरील प्रभाव :

इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाच्या रूपाने सोशल मीडियाने मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रावर प्रभाव निर्माण केलेला आहे. जसे मनोरंजन, खेळ, शिक्षण, समाज, व्यापार त्याचप्रमाणे राजकारणावरही प्रभाव निर्माण झालेला आहे. प्रत्येक कालखंडात माध्यमे बदलतात. तसेच राजकारणातही परिवर्तन होत असते. आताच्या राजकारणाचा एकूणच केंद्रबिंदू जुन्या मूल्यांपासून, प्रतीकांपासून व निष्ठांपासून दुसरीकडे सरकलेला आहे. भारताच्या राजकारणात सन 2014 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीपासून समाजमाध्यमाचा निवडणुकीवर मोठा प्रभाव निर्माण झालेला आहे. यानंतर सन 2019 व 2024 च्या सर्वच सार्वत्रिक निवडणुकांच्या राजकारणात सोशल मीडियाचा प्रभाव अधिक होत आहे. राजकीय पक्ष हे मतदारांपर्यंत आपले विचार व कार्यक्रम पोहोचविण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर करून जनतेशी संपर्क साधण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. राजकारणात सक्रिय असणाऱ्या राजकीय पक्षांना नेहमी संपर्कात ठेवावे लागते. सोशल मीडिया संपर्कासाठीच अत्यंत सोपे माध्यम आहे. कारण कोणत्याही ठिकाणाहून नेते आपल्या कार्यकर्त्यांशी संवाद करू शकतात किंवा माहिती पाठवू शकतात. सोशल मीडियावर राजकीय नेत्यांचे अनेक फॉलोअर्स सक्रिय असतात. ज्या नेत्यांचे सर्वाधिक फॉलोअर्स त्या नेत्यांचे महत्त्व अधिक असा समज राजकारणात पाहवयास मिळतो आहे. सोशल मीडियावर संख्यात्मकदृष्ट्या दिसत असले तरी त्याची गुणात्मक बाजू मात्र वेगळीच असते. म्हणून सोशल मीडिया नकारात्मक व सकारात्मक अशा दोन्ही पद्धतीने कार्य करतो आहे.

अण्णा हजारे यांच्या भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलनावेळी सोशल मीडियावर सत्ताधारी पक्षाच्या विरोधात मोठा प्रचार करण्यात आला व भ्रष्टाचाराच्या विरोधी जनमत तयार करण्यात या माध्यमाने गावातील राजकारणापासून ते देशाच्या राजकारणापर्यंत या माध्यमाचा प्रभाव निर्माण झालेला आहे. कारण सर्व सोशल मीडियाभोवतीच फिरत आहे. राजकारणातील मूल्य समोर आणून आणि राजकारणातील डावपेचही समोर आणण्याचे कार्य सोशल मीडियावरून होत आहे. म्हणून सोशल मीडिया दोन्ही भूमिका एकाच वेळेस बजावताना दिसतो आहे.

राजकीय क्षेत्रात सत्ताधारी अथवा विरोधी पक्षाकडून सोशल मीडियाद्वारे शासनाच्या धोरणाविषयीची माहिती दिली जात आहे. त्यामुळे जनतेला शासनाची सर्वच धोरणे माहिती होत आहेत. निवडणूक प्रचारात सोशल मीडियाद्वारे जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत मीडियाद्वारे माहिती पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. राजकीय पक्ष नेहमी जनतेचा विश्वास टिकवून ठेवण्यासाठी आपल्या कार्याची, ध्येय-धोरणाची माहिती जनतेपर्यंत पोहोचविण्याचा

प्रयत्न करीत आहेत. कारण लोकशाहीत जनता हीच महत्त्वाची असते. म्हणून सोशल मीडियाचा नेहमी वापर होत असल्याने सत्ता समीकरणे बदलण्यात या माध्यमाची भूमिका महत्त्वाची ठरत आहे.

सारांश :

सोशल मीडिया ही आभासी प्रक्रिया असली तरी आजच्या तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे व स्मार्टफोनच्या अतिवापरामुळे प्रत्येक जण सोशल मीडियावर सक्रिय आहे. यामुळे समाजकारण व राजकारण बदलण्यास सोशल मीडियाच्या वेगवेगळ्या साईट सक्रियपणे जनतेशी संपर्कात आहेत. सोशल मीडिया ही आजच्या राजकारणाची गरज बनली आहे. प्रत्येकांना जास्तीत जास्त लोकांशी संवाद करण्याचे, माहिती देण्याचे प्रभावी साधन बनले आहे. इ.स.2014 च्या सार्वत्रिक लोकसभेच्या निवडणुकीपासून सर्वच राजकीय नेते या माध्यमांचा वापर करून जनतेला विश्वासात घेण्याचे प्रयत्न होत आहेत. म्हणून आजच्या सत्ता समीकरणासाठी सोशल मीडिया हेच महत्त्वाचे ठरत आहे. सोशल मीडियाचा नकारात्मक व सकारात्मक असा प्रभाव निर्माण होताना दिसतो आहे. दुरवरच्या संपर्कासाठी सोशल मीडिया महत्त्वाचा ठरला आहे. सोशल मीडियामुळे लोकांचा संवाद वाढला आहे. भ्रष्टाचार, शासनाची धोरणे, निवडणुका, राजकीय नेत्यांचे कार्य, राजकीय पक्षाचे विचार, कार्यक्रम, ध्येय-धोरणे, पक्षातील गटबाजी, शासनाने केलेली लोकहिताची कामगिरी या सर्वच प्रक्रिया सोशल मीडियाद्वारे जनतेला माहिती मिळते व जनतेचे मत तयार करण्यासाठी मदत होते. यातून जनतेला राजकीय शिक्षण मिळते व कोणत्या नेत्याची भूमिका काय आहे याविषयी लोक संवादाच्या व माहितीच्या आधारे आपली भूमिका सोशल मीडियावर सातत्याने मांडत आहेत. म्हणून लोकशाहीतील राजकारणाची दशा आणि दिशा ठरवण्यात सोशल मीडियाचे योगदान महत्त्वाचे ठरले आहे.

निष्कर्ष :

1. विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या संशोधनामुळे सोशल मीडिया आजच्या समाजाची गरज झाली आहे.
2. सोशल मीडियाचे विविध प्लॅटफॉर्म उपलब्ध झाले आहेत.
3. राजकारणात राजकीय पक्ष सोशल मीडियाचा मोठ्या प्रमाणात वापर करत आहेत.
4. सोशल मीडियाच्या प्रभावामुळे राजकारणाची सत्ता समीकरणे बदलत आहेत.
5. सोशल मीडियामुळे माहिती व संवादाचे आदान-प्रदान करण्याचे सर्वोत्तम साधन ठरले आहे.
6. सोशल मीडियामुळे माहिती पुरवण्यातील वेळेची बचत होऊन पारदर्शकता आली आहे.
7. सोशल मीडियामुळे लोकशाहीतील संवाद हा वाढत आहे.
8. सोशल मीडियाचा राजकारणातील वापर सकारात्मक व नकारात्मक दोन्ही पद्धतीने होत आहे.
9. दुरवरच्या समर्थकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी सोशल मीडिया उत्तम पर्याय बनलेला आहे.
10. सोशल मीडिया मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक बनलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. प्रकाश पवार, 'राजकीय वर्चस्वाचे माध्यम सोशल मीडिया', सकाळ, ई-पेपर, 21 मार्च 2023
2. डॉ. राजशेखर सोलापुरे, 'लोकशाही आणि निवडणूक प्रक्रिया', अरूणा प्रकाशन, लातूर, 2017
3. प्रा.बी.बी. पाटील, 'लोकशाही निवडणुका व सुशासन', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, नोव्हेंबर 2017
4. योगेश बारारे, 'सोशल मीडिया', अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगांव, 2019
5. स्वाती चतुर्वेदी (अनुवाद : मुग्धा कर्णिक), 'आय अॅम अ ट्रोल भाजपाच्या डिजिटल सैन्याच्या रहस्यमय जगात', मधुश्री पब्लिकेशन, जून 2017
6. www.apu.apus.edu

आदिवासी जमातीच्या आर्थिक विकासात येणाऱ्या समस्या आणि उपाय योजना एक अभ्यास

संशोधक

सखाराम नागोराव खुपसे

एम. ए. बी. एड. अर्थशास्त्र

संशोधन केंद्र : सामाजिक शास्त्रे संकूल, स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, नांदेड.

गोषवारा :

आदिवासी जमात आणि आर्थिक विकास हे दोन विषय आपसात गुंफलेले आहेत, ज्यामुळे समाजातील अनेक प्रमुख मुद्दे उभे राहतात. आदिवासी जमातींचा भारतीय समाजात ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक महत्त्व आहे. त्यांच्या जीवनशैली, परंपरा, आणि आर्थिक व्यवहार हे आजच्या काळात अनेक आव्हानांना सामोरे जात आहेत. सामाजिक असमानता, गरीबी, शिक्षणाची अभाव, आणि विकासाच्या प्रक्रियेतून बहिष्कार हे आदिवासी लोकांच्या जीवनातील प्रमुख मुद्दे आहेत. आर्थिक विकास म्हणजे एका समाजाच्या या विविध घटकांचा समग्र विकास. आदिवासी जमातींचा आर्थिक विकास साधण्यासाठी, त्यांना समाविष्ट करणे अत्यंत आवश्यक आहे. विकासाच्या प्रक्रियेत, आदिवासी समुदायांना सहकार्य, त्यांच्या वैयक्तिक आणि सामुदायिक गरजांचा विचार करणे, व स्थानिक स्त्रोतांचा उपयोजन करणे आवश्यक आहे. यामुळे त्यांना स्वप्रांक्डे जाण्याची आणि त्यांच्या परंपरेनुसार एक मजबूत आर्थिक आधार निर्माण करण्याची संधी मिळते. प्रस्तुत अभ्यासात आदिवासी जमात आणि आर्थिक विकास यांचे विविध पैलू, आव्हाने, आणि संभाव्य उपाययोजना यांवर चर्चा केली जाईल.

मुख्य शब्द : कुपोषण, आरोग्य, जागरूकता, कर्जबाजारीपणा, पिढवणूक, आस्थापन, तंत्रज्ञान, हस्तकला.

प्रस्तावना :

आदिवासी जमातींना अनेक आर्थिक समस्या भेडसावत आहेत. त्यांच्या आर्थिक समस्यांचे मूळ त्यांच्या ऐतिहासिक, सामाजिक आणि राजकीय उपेक्षेत आहे, ज्यामुळे आजही आदिवासी समाज आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल स्थितीत आहे. आदिवासी समाजात दारिद्र्य मोठ्या प्रमाणात आहे आणि बहुतेक कुटुंबे अत्यल्प उत्पन्नावर जगतात. बाह्य लोकांकडून शोषण व कर्जबाजारीपणामुळे अनेक आदिवासी त्यांच्या जमिनी आणि मालमत्तेवर हक्क गमावतात. आदिवासीबहुल भागांमध्ये शिक्षणाचा अभाव आहे, त्यामुळे आधुनिक रोजगाराच्या संधींपासून ते वंचित राहतात. सरकारी आणि बाह्य गुंतवणुकीचा व योजना लाभ मिळण्यात प्रत्यक्ष परिणाम दिसून येत नाही; योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही. स्थलांतरित होणे, पूरक उद्योग किंवा पर्यायी आयुष्याचा अभाव; मजुरीवर किंवा जंगल उत्पादने गोळा करण्यावरच आधारित जीवन. अश्या अनेक समस्या आदिवासी समाजास आजही भेडसावत आहेत. परिणामी आदिवासी समाजात बेरोजगारी, अल्प उत्पन्न आणि अन्न सुरक्षा अभाव सतत वाढतो आहे. सोबतच त्यांचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास खुंटत आहे व गंभीर दारिद्र्य, कुपोषण, व गैरसोयींचा सामना करावा लागत आहे. आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने आदिवासी समुदायांना समावेश करण्यासाठी खालील मुद्दे महत्वाचे आहेत:

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :

१) आदिवासी जमातीच्या आर्थिक विकासात अडथळा समस्यांचा अभ्यास करणे.

२) आदिवासी जमातीच्या आर्थिक विकासात येणाऱ्या समस्यांवरील उपाय योजनांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत अभ्यास पूर्ण करण्यासाठी दुय्यम सामुग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. तथ्य गोळा करताना अभ्यास विषयासी निगडीत असलेले संदर्भग्रंथ, प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य, इंटरनेट इत्यादींच्या आधार घेतला आहे. प्रस्तुत अभ्यास केवळ आदिवासी जमातीच्या आर्थिक विकासात निर्माण होणाऱ्या समस्या आणि त्यावरील उपाय योजनांच्या अभ्यासापुरताच मर्यादित आहे.

१. शिक्षण आणि कौशल्य विकास: आदिवासी समुदायांमध्ये शिक्षणाच्या अभावामुळे अनेक काळ भारावलेली आहेत. योग्य शिक्षण प्रणाली तयार करणे, आणि व्यावसायिक कौशल्य विकास प्रोग्राम्सद्वारे शिक्षित करणे आवश्यक आहे.

२. पायाभूत सुविधा: आरोग्य सेवा, जलपुरवठा, आणि मूलभूत सुविधा या बाबींचा विकास करणे अत्यंत आवश्यक आहे. या सुविधांमुळे आदिवासी लोकांचे जीवनमान सुधारता येईल.

३. आवती उत्पादनाचे उत्तम साधन: आदिवासी जमातांना त्यांच्या अपूर्ण शक्यतांवर आधारित व्यवसाय तयार करण्याच्या संधी देतील. स्थानिक शेतकऱ्यांना फळे, भाज्या, आणि कुटुंब व्यवसायांतर्गत लागवड करण्यास प्रोत्साहन देणे.

४. सांस्कृतिक संवर्धन: आदिवासी संस्कृतीचा आदर राखताना, त्यांचे उत्पादन आणि व्यापार या क्षेत्रांमध्ये पाठिंबा देणे गरजेचे आहे. या प्रक्रियेत, त्यांची संस्कृती स्थानिक आणि जागतिक बाजारात समादृत होईल.

५. समाजाची जागरूकता: आदिवासी जमाता आणि मुख्य प्रवाहातील समाजामध्ये समज आणि संवाद वाढवणे महत्वाचे आहे, ज्यामुळे त्यांच्या हक्कांची, गरजांची आणि मागण्या यांची योग्य समज निर्माण होईल.

थोडक्यात आदिवासी समुदायांचा विकास हा एक एकात्मिक प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये आर्थिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक घटकांचा समावेश असावा लागतो. त्यामुळे, या बाबींवर सखोल आणि विस्तृत विचारांची आवश्यकता आहे. आदिवासी जमातीच्या आर्थिक विकासाच्या समस्या पुढील प्रमाणे:

आदिवासी जमातीच्या प्रमुख आर्थिक समस्या :

आदिवासी जमातीच्या आर्थिक विकासासमोरील समस्या या अनेक अंगांनी गुंतलेल्या आहेत आणि त्यांचा प्रभाव त्यांच्या जीवनशैलीवर, आरोग्यावर व सामाजिक स्थितीवर ही दिसून येतो.

१. दारिद्र्य आणि बेरोजगारी: बहुसंख्य आदिवासी कुटुंबे ही अत्यंत गरीब आहेत आणि त्यांना स्रोतांचा, विशेषतः रोजगाराच्या संधींचा मोठ्या प्रमाणावर अभाव आहे. आदिवासी समाजात अनेकदा पारंपारिक पद्धती आणि मूल्यांचे महत्त्व अधिक असते, ज्यामुळे नव्या आर्थिक संधी स्वीकारण्यासाठी अडथळा निर्माण होतो.

२. शिक्षणाचा अभाव: आदिवासी समुदायात शिक्षणाच्या प्रमाणात कमी आहे. त्यामुळे त्यांच्या किव्हा इतर कौशल्य विकसित करण्याची क्षमता मर्यादित आहे, जे आर्थिक विकासात अडथळा निर्माण करते. शिक्षणाच्या अभावामुळे आदिवासी समाज आर्थिक स्पर्धेत मागे राहतो; परिणामी चांगल्या नोकऱ्या व व्यवसायाच्या संधींवर त्यांची पकड होत नाही.

३. कच्चे रस्ते, पाणी व आरोग्य सुविधा: दुर्गम भागांमध्ये बसविलेल्या आदिवासी वस्तीमध्ये पायाभूत सुविधांचा (रस्ते, पाणी, आरोग्य) मोठा अभाव असून त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक विकासास अडथळा येतो.

४. जमिनीचे आस्थापन किंवा गमावणे: ऐतिहासिकदृष्ट्या आदिवासींना जंगलावर व जमीन स्रोतावर अधिकार होते, पण ब्रिटिश काळातील व नंतरच्या कायद्यांमुळे त्यांच्या हक्कांवर मर्यादा आली व जमिनीचे गमावणे झाले. आदिवासी

जमातींना त्यांच्या भूमी आणि संसाधनांचे कायदेशीर संरक्षण मिळवणे कठीण आहे. त्यामुळे ते शेतजमीन किंवा वनस्पतींवर ठेवलेल्या अधिकारांचे नुकसान करतात.

५. **व्यावसायिक शोषण:** आदिवासी क्षेत्रात औद्योगिक संधी आणि वित्तीय संसाधने कमी आहेत. त्यामुळे आदिवासी लोकांना रोजगार शोधणे आणि आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भर होणे कठीण होते. बडे व्यापारी, दलाल व ठेकेदार आदिवासींच्या अज्ञानाचा व अशिक्षेचा गैरफायदा घेतात, ज्यामुळे त्यांचे शोषण होते व त्यांना मिळणारी बाजारातील किंमत कमी राहते.

६. **कुपोषण आणि आरोग्य:** आरोग्य सेवा आणि पायाभूत सुविधांची कमतरता आदिवासी जमातीच्या जीवनमानाला बिघडवते, ज्यामुळे त्यांच्या श्रमाची उत्पादकता कमी होते. उत्पन्नाच्या अभावामुळे कुपोषण, बालमृत्यू, आजार वाढतात आणि याचा थेट परिणाम आर्थिक उन्नतीवर होतो.

७. **सावकारांची पिळवणूक:** आवश्यकता असताना आदिवासींना बाजार पेठेत किंवा सरकारी क्रेडिट मिळत नाही, त्यामुळे ते सावकाराकडून कर्ज घेतात व त्यांची लूट होते.

८. **तांत्रिक व औद्योगिक विकासाचा अभाव:** कृषी, जंगल संसाधन किंवा स्थानिक वस्तूंवर अवलंबून राहिल्याने नव्या तंत्रज्ञानाचा, उद्योगाचा लाभ होत नाही. अनेक आदिवासी जमातीत आदान-प्रदान आधारित अर्थव्यवस्था आहे, जे आधुनिक बाजारपेठेच्या तंत्रज्ञानास सामोरे जाण्यासाठी कमी सक्षम बनवते.

९. **स्थलांतर:** रोजगाराच्या शोधात व नैसर्गिक आपत्तींमुळे अनेक आदिवासींकडून स्थलांतर घडते, परिणामी त्यांचे पारंपारिक संसाधने, सांस्कृतिक ओळख व आर्थिक संरक्षण हरपते.

१०. सरकारी धोरणांची अनुपस्थिती:

अनेक वेळेस आदिवासी समुदायांसाठी अंमलबजावणी करण्यात येणारे सरकारी योजनांचे लाभ त्यांना पुरेसे नाहीत, आणि हे त्यांच्या विकासात अडथळा आणते.

११. **पर्यावरणीय समस्या:** जलस्रोतांचे आक्रोश, जंगलतोड, आणि इतर पर्यावरणीय समस्यांमुळे आदिवासींच्या जीवनमानावर परिणाम होतो, जो त्यांच्या आर्थिक विकासाला बाधा आणतो. वरील प्रकारच्या समस्या आदिवासी जमातीच्या आर्थिक विकासात मोठा अडथळा निर्माण करत असल्याचे आपण सांगू शकतो.

आदिवासी जमातीच्या आर्थिक विकासाच्या समस्यावर उपाय योजना :

आदिवासी जमातीच्या आर्थिक विकासाच्या समस्यांवर उपाययोजना विविध स्तरावर केल्या जात आहेत. शिक्षण, रोजगार, पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञान, हस्तकला, कृषी, पशुपालन, महिला सबलीकरण यासंबंधी विशेष सरकारी उपाययोजना आणि प्रकल्प राबवले जातात. आदिवासी जमातीच्या आर्थिक विकासाच्या समस्या दूर करण्यासाठी शासन, स्वयंसेवी संस्था व समाजाने एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक सुधारणा, तसेच आरोग्य, क्रेडिट सुविधा, तांत्रिक प्रशिक्षण, राजकीय जाणीव आणि जमिनीचे हक्क यांसाठीच्या ठोस योजना महत्त्वपूर्ण आहेत.

१. शिक्षण आणि कौशल्यविकास :

शासकीय आश्रमशाळा, एकलव्य निवासी शाळा, सर्वांगीण शैक्षणिक योजना, शिष्यवृत्ती, कौशल्य विकास केंद्र अशिक्षा कमी करण्यासाठी स्थानिक भाषेत शिक्षण, डिजिटल प्रशिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षण स्तर वाढवणे. डिजिटल साक्षरता व स्पर्धात्मक परीक्षांचे मार्गदर्शन उपलब्ध करणे.

२. रोजगार आणि स्वयंरोजगार :

आदिवासी कुटुंबांना भूमिहीन सबलीकरण/स्वाभिमान योजना द्वारे प्रोत्साहन: ग्रामस्थांना ४ एकर जिरायती अथवा २ एकर बागायती जमिन उपलब्ध करून रोजगारनिर्मिती. स्वयंरोजगारासाठी पशुसंवर्धन योजना, हस्तकला वस्तुंची विक्री वाढवण्यासाठी बाजारपेठ निर्मिती. भूमिहीन आदिवासी कुटुंबांना जमीन प्रदान करणे, शेतीसाठी अनुदान मिळवून देणे, आणि कुटुंबाधारित उत्पन्न वाढीच्या योजना राबवणे.

३. कृषी व तंत्र विकास :

सिंचन योजनांतर्गत ठिबक व तुषार संच बसविण्यासाठी अनुदान, सुधारित शेती साधन, फळबाग, मत्स्यपालन करणे. शेतकऱ्यांना व्याज अनुदान, निविष्ठांचे वाटप आणि व्यवसाय प्रशिक्षण राबवणे, संरक्षित व सुधारित शेती, आधुनिक कृषी पद्धतींचे प्रशिक्षण व मार्गदर्शन करणे आणि कुटुंबाधारित उत्पन्न वाढीच्या योजना राबवणे. संरक्षित व सुधारित शेती, आधुनिक कृषी पद्धतींचे प्रशिक्षण व मार्गदर्शन करणे.

४. आरोग्य आणि पोषण

आरोग्य तपासणी, प्रतिबंधक उपचार, कुपोषणावर उपाय, नाहक लोकांना आरोग्य सुविधा सहज उपलब्ध करणे, महिला व बालकल्याणाच्या योजना राबवणे. ग्रामीण आरोग्य केंद्र निर्माण आणि वैद्यकीय तपासणी मोफत उपलब्ध करून देणे. पोषण आहार, कुपोषण कमी करण्यासाठी विशेष कार्यक्रम राबवणे.

५. महिला सबलीकरण

महिला बचत गट, महिला सशक्तिकरण योजना, महिला शेतकरी गटांना मदत करणे, महिला आत्मनिर्भरता योजना, महिला शेतकरी गटांना आर्थिक अनुदान व मार्गदर्शन, प्रशिक्षणाची व्यवस्था करणे.

६. सांस्कृतिक व सामाजिक संरक्षण

पारंपारिक नृत्य स्पर्धा, कला, हस्तकला मदतीचे अनुदान, हस्तकला प्रदर्शन व जनजागृती अभियान राबवणे, स्थानिक संस्कृतीचे जतन आणि प्रोत्साहन. स्थानिक सांस्कृतिक कार्यक्रम, पारंपारिक कला कलेला संरक्षण व प्रोत्साहन देणारे कार्यक्रम व योजना राबवणे.

७. पायाभूत सुविधा :

रस्ते, पाणी, विज, निवारा निर्मिती, आरोग्य केंद्र, डिजिटल कनेक्टिव्हिटीसाठी निधी.

८. आर्थिक अनुदान व संरक्षण :

सवलतीच्या दराने कृषी कर्ज, व्याज अनुदान, योजना अंतर्गत आर्थिक अनुदानयोजना राबवणे तसेच आदिवासींच्या विविध प्रशिक्षण संस्थांकडून रोजगार व व्यवसायासाठी मार्गदर्शन व मदतकरणाच्या योजनांची राबवून आमलाबाजावणी योग्य करणे.

सारांश :

वरील उपाय योजनामुळे आदिवासी समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासात सकारात्मक बदल घडवता येईल. उत्कृष्ट अमलबजावणी, जागरूकता, गटसामूहिक सहभाग आणि स्थानिक गरजांनुसार योजना राबवणे अत्यावश्यक आहे. आदिवासी जमातीच्या आर्थिक विकासाच्या समस्यांवर उपाययोजना अनेक सरकारी आणि सामाजिक पातळीवर राबवल्या जातात, ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा घेता येते. थोडक्यात

आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण आर्थिक सक्षमतेचा मार्ग खुला होतो. स्थानिक गरजांचा विचार करून आणि व्यवस्थित अंमलबजावणी करूनच या योजना प्रभावीपणे कार्यान्वित होऊ शकतात.

संदर्भग्रंथ सूची :

1. आदिवासींसाठीच्या विविध योजना Social welfare-Vikaspedia <https://socialwelfare.vikaspedia.in/viewcontent/social-welfare>
2. आदिवासी उपयोजना -आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन, भारत <https://tribal.maharashtra.gov.in/>
3. Schemes and Programs-आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र <https://tribal.maharashtra.gov.in/102/Schemes-and-Programs>
4. आदिवासी विकास विभाग <https://mahatribal.mahaitgov.in/>
5. आदिवासी विकासाच्या योजना व आदिवासींचा विकास <https://ijcrt.org/papers/IJCRT1133608.pdf>
6. आदिवासी तरुणांसाठी कौशल्य विकास, रोजगार माहिती व मार्गदर्शन https://socialwelfare.vikaspedia.in/viewcontent/social-welfare/govt_schemes/
7. आदिवासी विकास विभाग अंतर्गत विभागीय व राज्यस्तरीय विविध योजना <https://socialwelfare.vikaspedia.in/>
8. आदिवासी समाजाच्या समस्या व उपाययोजना <https://oldror.lbp.world/UploadedData/9958.pdf>
9. २२७७-८७२१ - आदिवासींचे आर्थिक व सामाजिक प्रश्न <https://www.aarhat.com/>
10. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, पांढरकवडा <https://itdp-pandharkawada.in>

मराठवाड्यातील दुष्काळ : एक मूल्यमापन

डॉ. पुरुषोत्तम गाटे

प्राचार्य कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी जि. नांदेड

गोषवारा

भारतासाठी दुष्काळ हा काही नवीन विषय नाही. देशाला आजवर अनेक दुष्काळी परिस्थितीला सामोरे जावे लागले आहे. या दुष्काळात मोठ्या प्रमाणात जीवित तसेच वित्त हानी झालेली आढळून येते. देशात स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये ब्रिटीश राजवटीमध्ये सन १८७७, १८९९, १९०५ तसेच १९१८ या काळात भीषण दुष्काळ निर्माण झाले होते. परंतु त्यावेळी भारतावर ब्रिटीशांची सत्ता असल्याकारणाने त्यांनी या दुष्काळाचा सामना करण्यासाठी कोणत्याच ठोस उपाय योजना केल्या नाहीत. उलट त्यांनी देशातील जनतेकडे दुर्लक्ष केले, त्यामुळे या दुष्काळात मोठी मनुष्य व पशुधनाची हानी झाली. त्यानंतर स्वातंत्र्योत्तर काळातदेखील दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली. त्यामध्ये प्रामुख्याने सन १९६६, १९७२, १९७९, १९८७, १९८८, २००२, २००५ या काळात देशाला भयंकर दुष्काळाचा सामना करावा लागला. सन २०१२ पासून ते २०१८ पर्यंतदेखील निरंतर देशाला अनेक दुष्काळाचा सामना करावा लागला आहे. या सर्व दुष्काळामध्ये सन १९७२ चा दुष्काळ तर सर्वांना परिचितच आहे. यामध्ये मोठी मनुष्य व पशु हानी झाली होती. यानंतरच्या काळातही दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली परंतु सन १९७२ च्या तुलनेत तेवढे मोठे नुकसान झालेले आढळून येत नाही. याचे प्रमुख कारण म्हणजे शासनाने वेळोवेळी पडणा-या अशा दुष्काळावर मात करण्यासाठी अनेक उपाय योजना केल्या आहेत.

प्रस्तावना

प्रस्तुत लेखामध्ये मराठवाड्यातील दुष्काळ परिस्थिती व ही परिस्थिती निर्मुलनासाठीची दिशा यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. साधारणतः दुष्काळ हा दोन प्रकारचा असतो. एक ओला दुष्काळ व दुसरा म्हणजे कोरडा दुष्काळ, देशात कोरड्या दुष्काळापेक्षा ओला दुष्काळ परवडतो. कारण ओल्या दुष्काळाचा दुरगामी परिणाम जाणवत नाही. परंतु कोरड्या दुष्काळाचे दुरगामी परिणाम दिसून येतात. या दुष्काळाचा परिणाम देशातील सर्वच घटकांवर होत असतो. त्याचा सर्वात जास्त परिणाम शेतकऱ्यांवर होतो. दुष्काळी परिस्थितीमुळे शेतकऱ्यांच्या शेतीतील उत्पादकतेत घट होते. तसेच याचा परिणाम त्यांच्या शेतीपूरक व्यवसायावरदेखील होतो. त्यामुळे याचा त्यांच्या उत्पन्नावर परिणाम होवून त्याची आर्थिक स्थिती खालावते. दुष्काळाचा केवळ शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावरच परिणाम होतो असे नाही तर कृषीपूरक उद्योगांवरदेखील त्याचे दुरगामी परिणाम होतात. दुष्काळी परिस्थितीमुळे कृषी उत्पादनात घट होते ज्याचा परिणाम ग्रामीण तसेच संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर होतो. त्याकरिता शेतकऱ्यांना आधार देण्यासाठी तसेच देशाच्या अर्थव्यवस्थेची गती टिकवून ठेवण्यासाठी शासन अशा दुष्काळी परिस्थितीमध्ये ग्रामीण भागाला तसेच विविध योजना राबविते जेणेकरून शेतकऱ्यांच्या खर्चाचा भार काहीअंशी तरी कमी होवू शकेल दुष्काळी परिस्थितीचा उपजीविका, पिण्याचे पाणी आणि राहणीमान यावर वाईट परिणाम होत असतो. अशा परिस्थितीत लोकांना अनेक वेळा स्थलांतर करावे लागते. बरेचदा पाउस कमी झाल्यामुळे आणि वेळेवर न झाल्यामुळे महाराष्ट्रात अशी परिस्थिती दिसून आली. अनेक भागातील गुरांच्या चा-याची व पाण्याची व्यवस्था होत नाही. लोक पिण्याच्या पाण्यासाठी दिवसेंदिवस भटकंती करीत असतात. ग्रामीण भागातील शहरांकडे होणाऱ्या स्थलांतरणामुळे शहरातील संसाधनांवर ताण निर्माण होतो.

महाराष्ट्रात इतर भागाच्या तुलनेत मराठवाडा आणि विदर्भामध्ये दुष्काळाचे चटके जारत सहन करावे लागतात. कारण या भागामध्ये सिंचनाच्या सुविधा कमी आहेत. पश्चिम महाराष्ट्रात सिंचन व्यवस्था अधिक असल्याकारणाने तेथे दुष्काळ असला तरी मराठवाडा आणि विदर्भाच्या मानाने सौम्यच जाणवतो. मराठवाड्यामध्ये सिंचनाच्या सुविधा अपुऱ्या असल्या कारणाने व पाउस कमी झाल्यास शेतकऱ्यांचे हाल दयनीय होतात. सन २०१२-१३ पासून महाराष्ट्रात सतत दुष्काळी स्थिती अस्तित्वात आहे. या स्थितीवर मात करण्यासाठी शासन वेगवेगळ्या योजना आखत आहे. तरीदेखील सामान्य व्यक्ती त्या दुष्काळापासून दूर होताना दिसत नाही त्यासाठी दुष्काळ निवारणासाठी शासनाने दीर्घकालीन सोई सुविधा करणे गरजेचे आहे. त्याच बरोबर लोकांनी भविष्यात दुष्काळी

परिस्थिती उदभवू नये म्हणून सतर्क राहणे गरजेचे आहे वृक्ष लागवड, पाण्याचा योग्य वापर, शेततळे, रोजगार हमी योजना, पिक विमा इत्यादी उपाय योजनांच्या माध्यमातून दुष्काळी परिस्थितीवर मात करता येते. यासाठी शासनाने तसेच लोकांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत लेख हा प्रामुख्याने द्वितीय साधन ,सामुग्रीवर आधारित आहे राज्य शासनाचे सर्व्हेक्षण अहवाल, अर्थसंकल्प. मराठवाडा वैधानिक विकास मंडळाचे अहवाल इ. चा आधार घेण्यात आला आहे. या लेखाचा प्रमुख उद्देश मराठवाड्यातील दुष्काळा बाबतचे वास्तव लक्षात आणून देणे व त्याअनुषंगाने सुचना करणे हा आहे.

मराठवाड्यातील सद्यस्थिती

सध्याचे मराठवाड्यातील सिंचन क्षेत्र केवळ १८ टक्के एवढे आहे. निसर्गनिच महाराष्ट्राला असमतोल पद्धतीने पाणी उपलब्ध करून दिले आहे. विभागनिहाय विचार केल्यास पश्चिम महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्र ४६ टक्के तर पाणी ७६ टक्के उपलब्ध आहे. विदर्भाचे भौगोलिक क्षेत्र २८ टक्के असून त्यांना १८ टक्के एवढे पाणी उपलब्ध आहे. तसेच मराठवाड्याचे भौगोलिक क्षेत्र २६ टक्के असून याठिकाणी पाणी मात्र केवळ ६ टक्के उपलब्ध आहे. साधारणपणे प्रतिहेक्टर ३००० घ. मी. पाण्याची उपलब्धता आवश्यक आहे परंतु मराठवाड्यात याची उपलब्धता फक्त ११०५ घ. मी. प्रति हेक्टर एवढीच आहे. दरडोई भाषेत बोलायचे झाल्यास १३५० घ. मी. पाणी दरडोई उपलब्ध असणे आवश्यक असतां मराठवाड्यात फक्त ४१० घ. मी. दरडोई पाणी एवढेच उपलब्ध आहे. त्यामुळे मराठवाड्यातील ६९ टक्के भाग हा कायम दुष्काळी असून रंगनाथन समितीच्या अहवालानुसार ७६ पैकी ५३ तालुके अवर्षण प्रवण क्षेत्रात येतात. मराठवाड्यातील बहुतांश लोकसंख्येची उपजीविका ही शेती व शेतीवर आधारित उद्योगांवर अवलंबून आहे. शेतकऱ्यांपैकी ८० टक्के शेतकरी हे अल्पभूधारक आहेत. मराठवाड्यातील एकूण जमिनीपैकी बहुतांश शेती ही पर्जन्यावर आधारित आहे. त्यामुळे येथील सिंचनाचा प्रश्न निकाली निघाल्याशिवाय मराठवाड्याचा शाश्वत विकास होणे शक्य नाही. त्यासाठी मराठवाड्यातील जलसंधारणाचा एकूणच पाणीसाठ्याच्या सद्यस्थितीचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

समन्यायी पाणीवाटप :

सद्यस्थितीत मराठवाड्यातील जायकवाडी, पूर्णा व उर्ध्व पैनगंगेवरील पाणलोट क्षेत्रात मेंढेगिरीच्या अहवालानुसार ११५.५० टीएमसी ऐवजी एकूण १६१ टीएमसी एवढी जास्त पाणी वापराची धरणे बांधल्यामुळे जायकवाडी धरणात ३५ टीएमसी एवढ्या पाण्याची तूट निर्माण झाली आहे. त्यामुळे मराठवाड्याला मिळणारे हक्काचे पाणी कमी झाले. त्यामुळे मराठवाड्यात उन्हाळ्यामध्ये दुष्काळी परिस्थिती निर्माण होत आहे. जायकवाडीच्या वरील क्षेत्रामध्ये धरणे बांधली गेल्यामुळे गोदावरी नदीचे पाणी वरच आडवून पाहिजे तेवढे पाणी जायकवाडीच्या पाणलोट क्षेत्रामध्ये पोहचत नाही. त्यामुळे जायकवाडी धरणात पाण्याची तूट निर्माण होते तसेच जायकवाडीच्या खालील मराठवाड्याच्या क्षेत्रातील इतर धरणांमध्ये पाण्याचा साठा उपलब्ध होत नाही. त्याचप्रमाणे कोकण व तापी नदीच्या खोऱ्यातील १८०० अब्ज घनफूट समुद्राला मिळणारे पाणी आंतरखोरे परिवहन करून दुष्काळी मराठवाड्यातील उस्मानाबाद, लातूर आणि बीड या जिल्ह्यांना देणे शक्य आहे. समन्यायी तत्वानुसार १५ सप्टेंबरपर्यंत सर्व धरणांचा आढावा घेउन समन्यायी पद्धतीने पाणीवाटप केल्यास मराठवाड्याला नैसर्गिक न्यायानुसार हक्काचे पाणी मिळेल. व मराठवाड्यातील दुष्काळी परिस्थिती कांही अंशी तरी कमी होऊ शकेल.

सिंचन विकास :

मराठवाड्यात सद्यस्थितीत मोठे ११, मध्यम ७५, लघु ७३४ एवढे प्रकल्प तर गोदावरीवर ११, मांजरा व तेरणा नदीवर २१ असे एकूण ८५२ प्रकल्प आहेत. या धरणांची एकूण सिंचन क्षमता ११ लाख ७० हजार हेक्टर एवढी आहे. या सर्व प्रकल्पांमध्ये डिसेंबर २०१८ अंती एकूण १६.८५ टक्के एवढाच पाणीसाठा उपलब्ध आहे. यावरून मराठवाड्यावरील दुष्काळाच्या सावटाची कल्पना येईल. मराठवाड्यातील दुष्काळी तालुक्यातील एकूण सिंचन प्रकल्पांपैकी ११० प्रकल्प रखडलेले आहेत. यातील ६० प्रकल्पांवर ८ हजार कोटी रु. खर्च करून येत्या काही वर्षात सिंचन क्षेत्रात ३ लाख २० हजार हेक्टरने वाढ करण्याचे सध्याच्या सरकारचे धोरण आहे. उर्वरित सर्व धरणे

पूर्ण झाली तरी मराठवाड्याच्या सिंचन क्षेत्रात २५ टक्क्यांपर्यंतच वाढ होऊ शकते अशी स्थिती आहे. म्हणूनच पाण्याची गरज व उपलब्ध स्रोत लक्षात घेवून एकात्मिक व सर्वकष उपाय योजण्याची आवश्यकता आहे.

एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्प :

धरणांच्या माध्यमातून २५ टक्के जमिनीला पाणी मिळाले तरी उर्वरित ७५ टक्के जमिनीला पाणी देण्यासाठी एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्पाशिवाय तरणोपाय नाही. सध्याचे सरकार विकेंद्रित पाणीसाठे तयार करून उर्वरित शेतीला संरक्षित सिंचन सुविधा देण्याच्या प्रयत्नात आहे. परंतु दमर दिरंगाई पाणी समस्येचे समूळ उच्चाटन करण्यास अडसर ठरत आहे. ख-या अर्थाने नि मराठवाड्यातील दुष्काळ कायमचा संपविण्यासाठी समन्यायी पाणीवाटप, सिंचन विकास एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्प यांचा एकत्रित विचार करून कामाची गती वाढविण्याची आवश्यकता आहे. पाणी प्रकल्पात जनतेचा सक्रिय सहभाग महत्वाचा असतो. दुष्काळमुक्त मराठवाड्यासाठी नियोजनबद्ध, शास्त्रशुद्ध, कालबद्ध व अंमलबजावणीयोग्य कृतिआराखडा बनवून प्रभावी अंमलबजावणीसाठी लोकाभिमुख, लोकमान्य अशी रचनात्मक लोकचळवळ उभी केल्यास मराठवाडा दुष्काळमुक्त होण्यास वेळ लागणार नाही. यासाठी गरज आहे ती सर्वांच्या इच्छाशक्तीची.

पीक कर्ज :

दुष्काळी परिस्थितीवर मात करण्यामध्ये पीक कर्ज वाटप काही अंशी वरदान ठरत असले तरी हा कायमस्वरूपी उपाय नाही. मराठवाड्यामध्ये सन २०१८-१९ मध्ये एकूण ११.९२,७८४.८२ लाख रु. चे पीक कर्ज वाटपाचे उद्दिष्ट आहे. यापैकी सप्टेंबर २०१८ पर्यंत ४.९१,२३२.१७ लाख रु. (४१.१८टक्के) एवढे ८,६७,०४३ शेतकऱ्यांना पीक कर्जाचे वाटप करण्यात आले आहे. या पीक कर्जामुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीमध्ये पुरेशी सुधारणा होणार नसली तरी सततच्या दुष्काळी परिस्थितीमुळे त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीवर जो परिणाम झाला आहे त्यामध्ये काही अंशी तरी समाधान मिळू शकते. या पीक कर्जामध्ये मराठवाड्यातील जास्तित जास्त शेतकऱ्यांना सामावून घेतल्यास त्याचा निश्चितच फायदा होऊ शकेल.

पीक विमा योजना :

दुष्काळी भागाची पाहणी करून जास्त आणेवारी असणाऱ्या भागामध्ये पीक विमा लागू केला जातो. या पीक विमा योजनांमुळे दुष्काळ किंवा आवर्षणामुळे शेतकऱ्यांच्या पिकांचे नुकसान झाल्यास त्याचा मोबदला म्हणून त्या पिकांना विमा मंजूर केला जातो. या विमा योजनांमुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान भरून निघते. या पीक विमा योजनांमध्ये जास्तित जास्त शेतकरी आज सहभागी होत असले तरी याचे प्रमाण अजून वाढणे आवश्यक आहे. संपूर्ण मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांनी या पीक विमा योजनांचा लाभ घेतल्यास त्यांना दुष्काळामध्ये आर्थिक नुकसान होणार नाही.

जलयुक्त शिवार योजना:

सततच्या दुष्काळी परिस्थितीवर मात करण्यासाठी शासनाने जलयुक्त शिवार योजना लागू केली आहे. याअंतर्गत तळ्यातील गाळ काढणे, पाणी अडवणे व पाणी जिरवणे, शेततळे बांधणे तसेच विहीरी खोदणे यासारखे उपक्रम राबविले जात आहेत. मराठवाड्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात जलयुक्त शिवाराची कामे करण्यात येत आहेत. आतापर्यंत मराठवाड्यातील ६०२३ गावे जलयुक्त शिवारासाठी निवडण्यात आली आहेत. यापैकी ४४५६ गावामध्ये काम करण्यात आले आहे. आतापर्यंत २०२२.७६ कोटी रु. एवढा जलयुक्त शिवार योजनांवर खर्च करण्यात आला आहे. यामुळे दुष्काळी परिस्थिती असणाऱ्या भागामध्ये टँकरची संख्या काही प्रमाणात कमी झाली आहे. सन २०१३-१४ मध्ये मराठवाड्यामध्ये २१३६ एवढी टँकरची संख्या होती. ती सन २०१४-१५ मध्ये १४४४, सन २०१५-१६ मध्ये ४०१५ तर २०१६-१७ मध्ये ९४० एवढी झाली होती. कमी होत जाणारी ही टँकरची संख्या जलयुक्त शिवार योजनेचे काही अंशी यश आहे हे यावरून दिसून येते.

सारांश:

मराठवाडा हा सतत दुष्काळाच्या छायेत वावरत असतो. त्यामुळे या दुष्काळी परिस्थितीवर कायमस्वरूपी मात करण्यासाठी ठोस उपाययोजना करणे आवश्यक आहे व मागील काही वर्षांतील सततच्या दुष्काळामुळे शासन तशा प्रकारच्या उपाययोजना करीत आहे. परंतु सर्वकष दुष्काळ निवारण करावयाचे असेल तर त्यासाठी राजकीय

तसेच सामाजिक स्तरावर मोठे प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी जलसाक्षरतेची तसेच लोक चळवळीची मोठी गरज आहे. लोक चळवळी शिवाय व लोकांच्या ईच्छेशिवाय दुष्काळी परिस्थितीवर मात करणे अशक्य आहे.

संदर्भ

१. मराठवाडा वैधानिक विकास मंडळ, धाराशीव, विविध अहवाल.
२. महाराष्ट्र शासनाचे विविध सर्व्हेक्षण अहवाल.
३. मराठवाडा पाणी परीषदेचे अहवाल.
४. वाल्मी संस्था धाराशीव, वार्षिक अहवाल.
५. महाराष्ट्र शासन जलयुक्ति शीवार अभियान, अहवाल.

दृक—श्राव्य जाहिराती : भूत, वर्तमान व भविष्य

Yogita Mangesh Raut

Ex. Faculty: Sir J. J. Institute of Applied Arts, Mumbai

Ex. Faculty: Govt. College of Art & Design, Nagpur

Director : WORKSTATION School of Photography & Film Media, Nagpur.

प्रस्तुत शोधपत्र करण्याचा मुख्य उद्देश्य दृक—श्राव्य माध्यमातून होणाऱ्या जाहिरातीचे प्रेक्षकांवर होणारे परिणाम तसेच टिक्की वर येणाऱ्या भूतकालीन जाहिराती पासून, वर्तमानस्थितीत येणाऱ्या जाहिराती, तसेच भविष्यात कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) द्वारा होणाऱ्या जाहिराती बदललेली संकल्पना समजून घेणे होय. टिक्की अथवा स्क्रीनवर दाखविण्यात येणाऱ्या दृक—श्राव्य जाहिरातीत तंत्रज्ञानाचे बदललेले स्वरूप कारणीभूत असून त्या वेळोवेळी कलात्मक रूप धारण करीत गेल्या. त्यामुळे वेळोवेळी समाजानुसार व वयानुसार त्याचा प्रेक्षकांवर सकारात्मक व नकारात्मक दोन्ही प्रकारचा परिणाम प्रामुख्याने दिसून येतो. या माध्यमातून केलेल्या जाहिराती, मुद्रित माध्यमातून केलेल्या जाहिरातीपेक्षा कशा भिन्न आहेत, हे ही जाणून घेणे हा सुद्धा या शोधपत्राचा भाग आहे. तसेच जाहिरातीच्या विविध माध्यमाचा विचार केला असता त्यामध्ये सर्वप्रथम मुद्रित जाहिरातीचा प्रथमच वापर केला गेला. कालांतराने श्रवण पद्धतीच्या रेडियोमधील जाहिराती प्रेक्षकांना एकू येवू लागल्या त्या पाठोपाठ टिक्की वर दृक—श्राव्य पद्धतीच्या जाहिराती दिसण्यास व एकण्यास सुरुवात झाली. अशा पद्धतीने जाहिरातीत होणाऱ्या सतत बदलाची भूमिका ही सातत्याने भूत, वर्तमान व भविष्यात होणाऱ्या जाहिरातीचा अभ्यास, जाहिरातीत बदलत आलेली संकल्पना, त्याचे बदललेले तांत्रिक स्वरूप या सर्वकाऱ्यांचे विवेचन शोधपत्रात करणे होय. आधुनिक जाहिरात कला व जाहिरात उद्योग यांच्यापुढे कोणती नव—नवीन आव्हाने आहेत हे जाणून घेवून त्यांचे समाधानकारक उत्तर शोधणे होय. भूतकाळ, वर्तमानकाळ व भविष्यात होणारा दृक—श्राव्य जाहिराती यांचे आशय, विषय व सादरीकरण यांचा विस्तृत अभ्यास करणे. जाहिरात उद्योग हा देशातील एक महत्वाचा अत्यावश्यक उद्योग झाला असल्यामुळे संकल्पना व सादरीकरणाच्या दृष्टीने विचार करता विषयाची व्याप्ती मोठी आहे असे वाटते.

संकेतशब्द : जाहिरात । सोशल मिडिआ । कल्पकता । डिजिटल प्रेक्षकवर्ग

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून तर आजपर्यंत मानव हा सामूहिकरीत्या एकत्रित राहण्याचा प्रयत्न करीत असतो. त्यात त्याला कौटुंबिक बंधन, सामाजिक बंधन, धार्मिक बंधन, राजकीय बंधन आणि आर्थिक बंधन अशा प्रकारच्या बांधिलकीतून तो जीवन मार्ग मोकळा करत असतो. या अशा अनेक समस्यांतून तो स्वतःची जीवन जगण्याची शैली शोधत असतो आणि हाताळत असतो. यातून एकमेकांशी देवाण—घेवाण, दळणवळण हे मानवी गरजेनुसार आवश्यक असते. व तो कळत नकळत साकारित असतो. ही देवाण—घेवाण करण्यासाठी एकमेकांशी संवाद साधणे म्हणजेच लोकांपर्यंत माहिती पोहचविणे, माहिती घेणे, त्यावर लक्ष देणे हे ही आवश्यक असते. त्यासाठी आजच्या स्पर्धात्मक युगात जाहिरात हे माध्यम अत्यावश्यक झालेले आहे. जाहिरातीत महत्वाची गोष्ट म्हणजे वस्तु/विषय संबंधी आकर्षण तयार करणे, लक्ष वेधणे असून त्या विषयवस्तुचे स्मरण नेहमीकरीता लक्षात ठेवण्यास भाग पाडणे. गरजेनुसार त्या विषयवस्तूची आठवण येणे, त्यासाठी त्याला दृक आणि श्राव्य स्वरूपातील संभाषणातून परिपूर्ण आधार घेणे आवश्यक आहे.

जाहिरात एक कला, एक शास्त्र, एक उद्योग, एक व्यवसाय यापैकी सर्व काही आहे. बहुदा या पलीकडचे सुद्धा अधिक काही आहे. जाहिरात निश्चितच एक कल्पक व्यवसाय आहे. मोठ्या प्रमाणात उत्पादित केलेल्या विषयवस्तूची अथवा सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक संस्था यासाठी उपयुक्त तसेच परीणामी गरज आहे. उदा. प्रवास—पर्यटन, वृद्धाश्रम, कार्यशाळा, अशा अनेक संस्था व उत्पादित वस्तूंच्या जाहिराती करण्यासाठी लक्षवेधी वेळ पडली तर करोडो रुपये खर्च केले जातात. म्हणजेच जाहिरात हा आजच्या स्पर्धात्मक युगात एक मोठा व्यवसाय आहे. काही जण जाहिरातीला कला मानतात व काही जण जाहिरातीला शास्त्र मानतात. जाहिरातीमध्ये जाहिरातकर्ताच्या निर्मितीशील, कल्पक प्रवृत्ती व वैचारीक बुद्धिमत्तेचा उपयोग असतो. म्हणून जाहिरात ही कला आहे. कारण समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, वाङ्मय शास्त्र, दृककला शास्त्र यासारख्या सामाजिक शास्त्रांवर आणि अधिकाधिक निश्चित संकल्पनात्मक होण्यासाठी म्हणजे यथार्थ

अंदाज व्यक्त करण्यासाठी विपणी-संशोधन व आकडेशास्त्र यासारख्या शास्त्रीय पद्धतीवर फार भिस्त ठेवून असते. तसेच हा एक व्यवसाय समजला जातो, कारण त्यासाठी उच्च शैक्षणिक पात्रता नसली तरी अतिशय अनुभवी व चांगली तालिम घेतलेल्या व्यक्तीची गरज असल्यामुळे, जाहिरात ही एक खास विशिष्ट सेवा म्हणून हळूहळू प्रतिष्ठेचे स्थान प्राप्त करून घेऊ लागली आहे.

डोळ्याने दिसत असेलेले सादृश्य व कानाने ऐकु येत असलेले श्रवणाचं असं एकत्रित गारूड मानवी मनावर जास्तीत जास्त प्रभाव पाडत असतं. दैनंदिन जिवनात सर्वप्रथम 'मुद्रित' जाहिरातींचा वापर केल्या गेला. कालांतराने रेडियोमधील 'श्रवण' पद्धतीच्या जाहिराती प्रेक्षकांना ऐकु येवू लागल्या त्या पाठोपाठ तंत्र विकसित टि.व्ही वर 'दृक-श्राव्य' पद्धतीच्या जाहिराती दिसण्यास व एकण्यास सुरुवात झाली. म्हणूनच टी.व्ही हे दृक-श्राव्य माध्यम जाहिरातीसाठी आजही सर्वाधिक लोकप्रिय आहे. विशेषतः आपले विषयवस्तु, उत्पादन प्रत्यक्षात कसं दिसतं, त्याचं कार्य कसं चालतं आणि इतरांपेक्षा ते वेगळं तसेच सर्व वस्तुपेक्षा श्रेष्ठ कसं, हे दाखवून व पटवून देण्यासाठी टि.व्हीवरील दृक-श्राव्य जाहिराती इतके प्रभावी माध्यम दुसरे नाही. उत्पादनाला 'जिवंत रूप' देऊन, त्याच्या हालचालीही या दृक-श्राव्य माध्यमातूनच स्पष्ट दाखविता येतात. आज जगात टि.व्ही. वरील जाहिरात ही जगामध्ये फार मोठी शक्ती ठरली आहे. संपूर्ण महानगरापासून, हळूहळू ग्रामिण भागापर्यंतच्या घरोघरीं पसरणारे माध्यम आहेत. आजच्या संगणकिय युगात संपूर्ण जगातील नगरात रस्त्या-रस्त्यावर, दुकानात, बाजारात, विमानतळ, बस स्टँड, रेल्वे स्टेशन, सिनेमागृह इतकेच काय तर आता मोबाईलद्वारा घराघरात प्रत्येक व्यक्तित्वाच्या हातामध्ये जाहिरातीचे रान पसरले आहे. जाहिरातीचे प्रेक्षकांवर होणारे परिणाम तसेच टि.व्ही वर येणाऱ्या भूतकालीन जाहिराती पासून, वर्तमानस्थितीत येणाऱ्या जाहिराती, तसेच भविष्यात कृतिम बुद्धीमत्ता (AI) द्वारा होणाऱ्या जाहिराती बदलची संकल्पना समजून घेणे हे प्रत्येक व्यक्ति अथवा कलाकाराची गरज झालेली आहे. कारण वेळोवेळी विविध वयोगटानुसार या जाहिरातींचा लहान-मोठ्या प्रेक्षकांवर सकारात्मक व नकारात्मक दोन्ही प्रकारचा परिणाम प्रामुख्याने दिसून येत आहे. याकरीता टि.व्ही अथवा स्क्रीनवर दाखविण्यात येणाऱ्या दृक-श्राव्य जाहिरातीत तंत्रज्ञानाचे बदलते स्वरूप व उत्पादन उद्योगाची व्यावसायिक प्रतियोगिता कारणीभूत असून, वेळोवेळी आपलेच उत्पादक श्रेष्ठ कसे, हे पटवून देण्याकरीताची लागलेली होड, व त्याकरीता कलात्मक पद्धतीने दाखविण्यात येणाऱ्या दृक-श्राव्य जाहिराती होय. त्यामुळे या जाहिरातींचा सतत होणारा परीणाम हा कधी समारात्मक अथवा कधी नकारात्मक प्रभाव प्रेक्षकांच्या मनावर होत असतो. अशा जाहिरातीमुळे कधी कधी प्रेक्षकाला स्वतःचा फसवणुकीत आल्याचा प्रत्यय घडवून आणतो. असा नकारात्मक अनुभव त्यांस अनुभवायला मिळाल्यास तो त्या वस्तुला परत विकत तर घेत नाहीच, तसेच तो आपल्या संपर्कात असलेल्या लोकांनासुद्धा ती वस्तु विकत घेण्यास नकारात्मकता दर्शवितो. ती वस्तु जाहिरातीमध्ये दाखविलेल्या, सांगितलेल्या नुसार तर्कसंगत नाही हे समोरच्या व्यक्तिस अथवा समाजाला पटवून देतो.

जाहिरातीची संकल्पना व स्वरूप

“जाहिरातीचे आर्थिक परिणाम” या पुस्तकांमध्ये लिहिताना एन. एच. बोर्डन या लेखकांने केलेली व्याख्या अशी की “उपभोगकर्ताने उत्पादित वस्तू/सेवा खरेदी करावी अथवा काही कल्पना, संस्था/व्यक्ती यांच्या बाबतीत अनुकूल कृती करावी. या हेतूने दृक-श्राव्य अथवा मौखिक संदेशातून लोकांना विषयवस्तु बदलची माहिती देणे व प्रभावित करणे, या तयार करण्या आलेल्या कृतीचा जाहिरातीत समावेश होतो.” प्रसिद्धी व प्रचार यांच्या इतर प्रकारांशी तुलना केल्यास जाहिरातीच्या संदेशातील मौखिक विधान किंवा दिलेली कबुली यांच्या द्वारा जाहिरातदाराची ओळख पटते.

एखाद्या उत्पादित वस्तूची किंवा सेवेची विक्री प्रवर्तित करणे, एखादी कल्पना पुढे मांडणे किंवा जाहिरातदाराला इच्छित परिणाम घडवून आणणे या उद्देशाने द्रव्य मोबदला देऊन केलेल्या जाहीर घोषणेचा एक प्रकार म्हणजे जाहिरात. हस्तपत्रके, वृत्तपत्रे, नियतकालिके, प्रसिद्ध फलके, पत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन, चलचित्रपट अशा विविधरूपी माध्यमांद्वारा करण्यात येणाऱ्या विचार प्रसारणाचा हा तत्वतः एक प्रकार आहे. वृत्तपत्रातील किंवा नियतकालिकातील लहानशा दोन आळींच्या नोंदीपासून अनेक पाने पसरलेल्या जाहिरातीपर्यंत दुकानाच्या दर्शनिकेतील लहानशा संकेत फलकापासून रंगीत दिव्यांचे बदलते आलेख असलेल्या भव्य प्रसिद्धी फलकांपर्यंत विविध प्रकारांचा समावेश होईल इतकी जाहिरात ही संज्ञा व्यापक आहे.

1) मुद्रित माध्यमातील जाहीराती

मुद्रित माध्यम हे जाहिरातीसाठीचे सर्वात जुने आणि प्रभावी माध्यमांपैकी एक आहे. त्यामध्ये वर्तमान पत्रे, मासिके व साप्ताहिके, पोस्टर्स, ब्रोशर, हस्तपत्रके, जर्नल्स व वार्षिक अहवाल इ. प्रकार आहेत. ज्यामध्ये फॅशन, आरोग्य, शिक्षण, नोकरी, विक्री-खरेदी, स्थानिक व्यवसाय, कार्यक्रम, प्रचार, विशेष मोहिम, व्यावसायिक, शैक्षणिक आणि औद्योगिक क्षेत्रातील जाहिराती केल्या जातात. एका विशिष्ट उत्पादकाची जाहिरात अथवा माहिती/प्रसिद्धी, विषयवस्तु संबंधित माहिती, ज्ञान विचार किंवा मनोरंजन लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी कागदावर छापणे व ते लोकांपर्यंत पोचविणे होय. जसे वृत्तपत्रातील जाहिरात, साप्ताहिक/मासिकामधील जाहिरात, हस्तपत्रकांद्वारे जाहिरात अशांप्रकारे केलेल्या विविध प्रकारच्या मुद्रित जाहिरातीत माध्यम होय. हा एक विचारपूर्वक भीत्तीफलकें, टपाली जाहिरात, माहितीपत्रक केलेले संवाद आहे आणि या संवादाचा उद्देश संभाव्य उपभोक्त्यापर्यंत जाहिरात केलेल्या वस्तुची माहिती आणि उपयोगिता पोहोचविणे हे आहे.

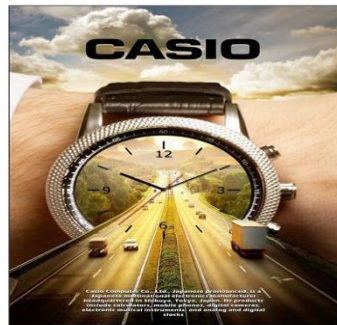
मुद्रित माध्यम जाहिरातीच्या माध्यमातून समाजाचे ज्ञान व माहिती मिळविण्याचे एक प्रभावी साधन आहे. वृत्तपत्रे, मासिके, पुस्तके यांमुळे लोकांचे ज्ञान वाढते. अभ्यासक्रमातील पुस्तकाशिवाय संदर्भग्रंथ, जर्नल्स यामुळे संशोधन व अभ्यासाला चालना मिळते. तसेच जाहिरातींमधील माहितीची सत्यता माहिती करण्यास मदत होते. मुद्रित जाहिरातीद्वारा राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक घटनांची विश्वसनीय माहिती लोकांपर्यंत पाहोचते, तसेच स्थानिक ते जागतिक घडामोडी संबंधित माहिती ही लोकांच्या हातामध्ये मुद्रित माध्यमांद्वारे पोहचते.

2) श्रवण माध्यमातील जाहिराती

श्रवण माध्यम म्हणजे फक्त ऐकु येणारी माहिती किंवा विषयवस्तु संबंधीची माहिती अथवा उपयोग लोकांपर्यंत रेडिओद्वारा फक्त आवाजाद्वारे पोहचविण्याचे साधन. यांद्वारे मुख्यतः रेडिओ व लाऊडस्पीकर च्या मदतीने लोकांपर्यंत जाहिराती अथवा वस्तु बदलची माहिती सांगण्यात येते. लाऊडस्पीकर द्वारे गावागावात जाऊन जत्रा, सण, निवडणुका, बाजारपेठ किंवा स्थानिक कार्यक्रमांमध्ये श्रवण माध्यमाचा वापर सर्रासपणे उपयोगी होता. कधी कधी जाहिराती अथवा माहिती ही कॅसेट मध्ये रेकार्ड करून त्या लाऊडस्पीकर च्या माध्यमाने तासन्तास गावोगावी रीक्षाद्वारे सांगण्यात येत होत्या. त्यावेळेसची श्रवण माध्यमातील जाहिराती अथवा माहिती पोहचविण्याची सर्वात स्वस्त, जलद व प्रभावी साधन असून ग्रामीण व शहरी भागातील लोकांपर्यंत तात्काळ पाहोचण्यासाठी सर्वात उपयुक्त माध्यम होते.

3) दृक-श्राव्य माध्यमातील जाहिराती

दुरदर्शन टि.व्ही. प्रसारण वाहीनीवरील दृक-श्राव्य पद्धतीने जाहिराती प्रसारीत होत होत्या. त्यामध्ये विविध उत्पादक कंपन्या, सामाजिक संस्थानाबद्दलची माहिती, सरकारी धोरणे आणि टीव्ही वरील मनोरंजन कार्यक्रमांमधील चलचित्रे, सरकचित्रे, जाहिरातींमधील लघुपट इ. महत्वाचे विषय व उद्दीष्टे असत. टीव्हीच्या जाहिरातीची जवळपास मागील 50-60 वर्षांपासून चालू असून जाहिरातीचा मजकूर जरी तोच असला तरीही आधुनिकरीत्या विकसीत झालेले तंत्रज्ञान सपाटयाने वाढल्यामुळे आता टिव्ही पुर्णपणे व्यक्तित्वाच्या हातामध्ये मोबाईलच्या स्वरूपात आलेली आहे. तसेच दृक-श्राव्य जाहिरात निर्मितीप्रक्रियेत रोज नव-नव्या सुधारणा होत आहेत. त्यामध्ये विडिओची गुणवत्ता, 3डी एनिमेशन, विज्युअल एफक्स, कृतिम बुद्धिमत्तेचा उपयोग सहजपणे होताना दिसत आहे. ज्यामध्ये प्रेक्षकांना चक्रावून सोडतील अशा दृश्यांसाठी कॉम्प्युटर ग्राफिक्स

अॅनिमेशन, विएफक्स व कृतिम बुद्धिमत्तेचा उपयोग करून ग्राहकांना आकर्षित केल्या जाते.

शिवाय आधुनिक तंत्र विकसित कॅमेरा आणि लेन्सच्या उपलब्धतेमुळे आपण जवळपास कुठलीही गोष्ट दिवसातल्या कुठल्याही वेळी सहज चित्रित करू शकतो. बदलत्या तंत्रज्ञानामुळे निर्मितीतल्या आपल्या सुविधा आज वाढलेल्या असल्या तरी त्याच गतीनं होणाऱ्या पुढच्या बदलांमुळे त्या कदाचीत लवकरच कालबाह्य होतील. म्हणूनच जाहिरातीचे माध्यम म्हणून टीव्हीचा उपयोग करतांना तंत्रज्ञानाच्या नव्या बदलांबाबत आपण सतत जागरूक राहणं आवश्यक आहे. तसंच नव्या तंत्र विकसीत साधनांना शिकून समोरं जाण्यासाठी स्वतःला सिद्ध करणे ही जरूरी आहे.

टीव्हीची जाहीरात तयार करतांना आपल्याला पहिली गोष्ट करावी लागते, ती आपल्या सर्जनशील टीमसोबत चर्चा करून, आपली कल्पना दृश्य रूपात कशी साकार करता येईल. यामध्ये शब्दांचा विचार करण्याची मुळीच गरज नसते. एकदा का एखादी चमकदार कल्पना आपल्या मनात तरळली आणि तिच्यातल्या प्रतिमांनी, हालचालींनी व रंगांनी आपल्या डोळ्यांसमोर आकार घेतला, की त्या कल्पनेत चपखल बसतील असे शब्द आपोआप सुचत जातात. कुठल्याही जाहीरातीत शब्द जेवढे महत्वाचे असतात, तेवढेच ते इथंही असतात. परंतु टीव्हीच्या जाहीरातीतून प्रेक्षकांच्या मनात जे दृश्य आपल्याला पोहचवायचं असतं, ते जास्त महत्वाचं असतं आणि शब्दांचं काम असतं ते फक्त त्या दृश्याला आधार देण्याचं.

जाहीरातीची कल्पना जीतकी एकजिनसी, सोपी आणि साधी असेल, तितकीच जाहिरात प्रभावी ठरते. एकाच जाहीरातीत आपण खूप काही दाखवायचा प्रयत्न केला तर प्रेक्षकांच्या मनात गोंधळ निर्माण होतो. आपण आपलं लक्ष फक्त एकाच कल्पनेवर केंद्रित केलं तर, अन्य लक्षणांवर भर देण्याचर गरज भासत नाही. त्यात जर प्रेक्षकांशी व्यक्तिगत पातळीवर संवाद साधला, आपलं उत्पादन वा आपली सेवा आपण जिवंत रूपात प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवली, आणि त्यांच्या मनात मैत्रिपूर्ण स्थान निर्माण केलं, तर टीव्हीची आपली जाहीरात यशस्वी होते व ती कल्पना सुद्धा प्रभावी ठरते. हिच जाहिरातीची खरी किमया आहे.

एक खरं, की परिणामकारक जाहिरात आपल्याला निर्माण करायची असेल, तर आधी आपल्याला टीव्ही बघावा लागेल. छोट्या-मोठ्या कंपन्यांच्या जाहिराती डोळसपणे पाहाव्या लागतील. त्यातल्या कोणत्या कल्पना आपल्याला आवडल्या ? आणि त्या कां आवडल्या ? त्याचा सविस्तर अभ्यास करावा लागेल. त्याशिवाय, आपल्याला आवडलेल्या जाहिरातीत नेमकं काय होतं ? किती शब्द आपण ऐकले ? त्यांची गती काय होती ? विरामाच्या जागा किती होत्या ? निवेदनाचा आवाज कसा होता ? मॉडेलचा आकर्षण कसा काय होता ? संगीताचा वापर कसा केला होता ? रंग कोणते वापरले होते ? पार्श्वभूमी कशी होती ? सिनेमॅटोग्राफी कश्या पद्धतीने केल्या गेली होती ? इत्यादी सगळ्या गोष्टी आपण डोळसपणे अभ्यासल्या तर, त्यामधुन कोण-कोणत्या महत्वाच्या गोष्टी आपल्याला आपल्या जाहिरातीत वापरता येतील किंवा आपल्या विषयवस्तु नुसार उपयोगात आणता येतील, ते ठरवता येईल.

प्रेक्षकांच्या आवडी-निवडीचा अभ्यास करावा लागेल. त्यासाठी ते उत्पादन/सेवा विकत घ्यायची किंवा वापरून पाहायची काही गरज नाही. विषयवस्तु बदलची संपूर्ण माहिती मिळणे आवश्यक आहे. तेव्हाच वस्तु बदलची गुणवत्ता सांगून आपण त्या कंपनीच्या उत्पादना विषयीचे लक्ष्य-ग्राहकांच्या मनात रुजवू शकतो. आपण फक्त इतकंच विचार करायचा की, प्रत्येक जाहिरातीतून देण्यात आलेला छोटासा संदेश, त्यांनी प्रभावीपणे कसा दाखवला आहे. आपण दाखविलेल्या महत्वाच्या संदेशांमधुन कोणकोणते संदेश ग्राहकांनी आपल्या मनात साठवून ठेवलेत.

बिल्डिंग कॉन्ट्रक्टरचं काम जसं आर्किटेक्टच्या नकाशाप्रमाणे आणि अभियंत्याच्या मार्गदर्शना अंतर्गत आधारलेलं असतं, तसच टीव्ही कमर्शियलच्या निर्मात्याचं काम आर्टिस्ट व कॉपीरायटर यांनी तयार केलेल्या स्टोरीबोर्डवर व स्क्रिप्टवर आधारलेलं असतं. स्टोरीबोर्ड म्हणजे टीव्ही स्क्रीनच्या आकारातल्या छोट्या-छोट्या चौकटीत रेखाटलेली चित्रांची जाहिरातीतल्या मुख्य दृश्यांची मालिका. या प्रत्येक चित्रचौकटीखाली ते दृश्य व्हिडिओ किंवा फिल्म यांच्यावर कसं चित्रित कराव, त्याचं वर्णन लिहिलेलं असतं. ध्वनियोजना कशी असावी, संगीत कसं असावं ते सर्व लिहिलेलं असतं. आणि प्रेक्षकांना नेमके कोणते शब्द ऐकू यावेत, तेही त्या चौकटीसोबत लिहिलेलं असतात. या सगळ्या लिखित मजकूराचा उल्लेख जाहिरातीच्या परिभाषेत 'स्क्रिप्ट' असा केला जातो.

आपलं काम आपण ॲडव्हर्टायझिंग एजन्सीकडे सोपवणार असलो, तर स्टोरीबोर्ड केल्याशिवाय ती सहासा पुढं जाणार नाही. पण त्याचा फायदा असा, की जाहिरातीतल्या व्यक्तीच्या हालचाली कशा असतील,

क्लोज-अप नेमकं किती जवळचे असतील, दृश्यांमागून दृश्यं कशी उलगडली जातील, या सगळ्याची नीट कल्पना एजन्सी, निर्माते आणि एक क्लायंट म्हणून त्यांचा पुढे स्पष्ट उभी राहते. निर्मितीचं आपलं बजेट खूप मोठं असलं तर संभाव्या चुका टाळता याव्यात म्हणून, स्टोरीबोर्ड बनवूनच कामाला सुरुवात करावी. तस पाहता स्टोरीबोर्डचाही खर्च असतो. पण आपल्याला बजेटनुसार काम करायचे असेल, किंवा आपण कल्पक व्हिज्युअलायझर असलो, किंवा निर्मात्यानं दिलेल्या स्क्रिप्टमधून आपली जाहीरात नेमकी कशी दिसणार, या सर्वांची दृष्ट कल्पना आपल्या डोळ्यासमोर दिसायला लागते. त्यामुळे ते पुर्वतयारीनीशी स्क्रिप्ट करणे योग्यच असते.

निष्कर्ष

टीव्हीच्या जाहीरातीची मधील दृक-श्राव्य जाहीराती मागील 50-60 वर्षांपासून चालू असल्या तरीही या जाहीराती संबंधी आधुनिकरीत्या विकसीत झालेले तंत्रज्ञान कॅमेरा, लेन्सेस, लाईट्स, सेट डिजाईन, कॉम्प्युटर ग्राफिक्स, 3डी अॅनिमेशन इ. विकास झपाट्याने झालेला दिसतो. त्याच बरोबर आताच्या डिजीटल युगातील टिव्ही व त्यामधील मनोरंजनाचे कार्यक्रम, बातम्या, स्पोर्ट्स इ. अनेक कार्यक्रम लहान-थोर व्यक्तींच्या हातामध्ये मोबाईलच्या स्वरूपात आलेली आहे. त्यामुळे इलेक्ट्रीकसीटी नसली तरीही मोबाईलवर तासांन-तास मोबाईलवर टिव्ही बघता येते.

मुद्रित माध्यमाच्या जाहिराती नंतर फक्त श्रवण पद्धतीच्या रेडियोमधील जाहिरातीचा उदय झाला त्या प्रेक्षकांना एकू येवू लागल्या. त्या पाठोपाठ टिव्ही वर दृक-श्राव्य पद्धतीच्या जाहिराती दिसण्यास व एकण्यास सुरुवात झाली. अशा पद्धतीने जाहिरातीत होणाऱ्या सतत बदलाची भुमिका ही सातत्याने भूतकाळातून, वर्तमानकाळात व तसेच भविष्यातही बदलत जाणाऱ्या जाहिरातीचा अभ्यास करणे हे आवश्यक झाले आहे. आता तर जाहिरातीमध्ये कृतिम बुद्धीमत्तां यांचा वापर जोरात चालू आहे. दृक-श्राव्य जाहिरातीची बदलत असलेल संकल्पना, त्याचे बदलते आधुनिक तंत्र विकसीत स्वरूप या सर्व कलात्मक कार्याचे योगदान महत्त्वाचे ठरते. आधुनिक जाहिरात कला व जाहिरात उद्योग यांच्यापुढे कोणती नव-नवीन आव्हाने आहेत. हे जाणून घेवून, त्यांचे समाधानकारक उत्तर शोधण, भूतकाळात झालेल्या जाहिरातीमध्ये, वर्तमानकाळात होत असलेल्या जाहिरातीमध्ये व भविष्यात होणारा दृक-श्राव्य जाहिरातीमध्ये कल्पकतेचा आशय, विषय व सादरीकरण यांचा विस्तृत अभ्यास व डिजीटल युगाचा सतत सराव करणे अत्यावश्यक वाटते. जाहिरात उद्योग हा जिवनातील तसेच देशातील एक महत्त्वाचा उद्योग आहे. ज्यामध्ये करोडो रुपयाची उलढाल दरवर्षी होत असते. त्यामुळे दृक-श्राव्य जाहिरातीमध्ये कल्पना, संकल्पना, आधुनिक कॅमेरासंबंधी उपकरण व सादरीकरणाच्या दृष्टीने विचार करून जाहिरात केल्यास त्याचा योग्य मोबदला आपणांस मिळतो. अतः जाहिरात या विषयाची प्रगल्भता खूप मोठी वाटते. थोडक्यात सांगायचे झाले तर, दृक-श्राव्य जाहिरात ही सर्वात प्रभावी, लक्षवेधक व मनोरंजक साधन आहे. ज्यामुळे लोकांना संदेश पटकन समजतो आणि दिर्घकाळ लक्षात राहतो.

●संदर्भ-ग्रंथ सुची

1. प्रा. जयप्रकाश जगताप, 'जाहिरात कला डॉट कॉम - सिद्धांत आणि संकल्पना' जगताप पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. 2019.
2. प्रा. जयप्रकाश जगताप, 'दुककला-मूलतत्तवे आणि आस्वाद' जगताप पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. 2019.
3. पीयूष पांडे, 'पांडे पूरण/जाहिरात आणि मी'. मनोविकास प्रकाशन, पुणे. 2017
4. यशोदा भागवत, 'जाहिरातीचं जग'. मौज प्रकाशन, मुंबई. 2007.
5. यशोदा भागवत, 'ग्राफिक डिझाइनचं गारुड'. मौज प्रकाशन, मुंबई. 2014.
6. मर्देकर बा. सी., 'सौंदर्य आणि साहित्य', मौज प्रकाशन, मुंबई. 1955.
7. डॉ. ग. मं. रेगे, 'जाहिरात कला आणि कल्पना'. आशुतोष प्रकाशन, 1976
8. डॉ. गजानन रेगे, 'दृक प्रतिमांकन कला'. आशुतोष प्रकाशन,

पाकिस्तान आणि बलुच प्रश्न : शासन, वंचितता आणि संघर्षाचा गुंता

डॉ. गणेश गिरी

सहयोगी प्राध्यापक

राज्यशास्त्र विभाग, एच.पी.टी. आर्ट्स अँड आर.वाय.के. सायन्स कॉलेज, नाशिक

गोषवारा

बलुचिस्तान हा पाकिस्तानचा सर्वात मोठा प्रांत – क्षेत्रफळाच्या जवळपास ४३ टक्के भाग व्यापणारा. परंतु हा प्रदेश जितका भौगोलिकदृष्ट्या महत्त्वाचा आणि नैसर्गिक संसाधनांनी समृद्ध आहे, तितकाच तो मानवी विकासाच्या बाबतीत मागासलेला आहे. वायू, तांबे आणि सोन्याचे प्रचंड साठे असूनही बलुच जनतेला दारिद्र्य, अशिक्षितपणा आणि मूलभूत सुविधांच्या टंचाईचा सामना करावा लागतो. १९४७ नंतरपासून या प्रांताकडे केंद्र सरकारकडून झालेले दुर्लक्ष, राजकीय प्रतिनिधित्वाचा अभाव आणि सततचे लष्करी हस्तक्षेप यांनी या भूमीला कायम अस्वस्थ ठेवलं आहे.

प्रास्ताविक

बलुचिस्तानचा भूभाग पाकिस्तानच्या जवळपास अर्धा असूनही, लोकसंख्या फक्त पाच टक्के आहे. अरबी समुद्रालगतची किनारपट्टी, अफगाणिस्तान आणि इराणच्या सीमा, तसेच होर्मुझ सामुद्रधुनीजवळील स्थान यामुळे हा प्रांत आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि ऊर्जा वाहतुकीच्या दृष्टीने अत्यंत धोरणात्मक ठरतो. तरीसुद्धा, १९४७ पासून आजवर बलुच लोकांमध्ये “आपण सतत वंचित आहोत” ही भावना वाढतच गेली आहे. संसाधनांची लूट, विकासातील असमानता आणि राजकीय प्रतिनिधित्वाचा अभाव यामुळे या जनतेने वेळोवेळी बंडाचे शस्त्र उचलले (Harrison, 1982).

शीर्ष शब्द : बलुचिस्तान, असुरक्षितता, संघर्ष, वांशिकता, सीमांतीकरण, सरंजामदारी व्यवस्था, वंचिततेची भावना, परकीय सहभाग.

संशोधनाचे उद्दिष्ट्य : पाकिस्तान आणि बलुच प्रश्न : शासन, वंचितता आणि संघर्षाचा गुंता यांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत शोध निबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

१. प्रशासकीय त्रुटी

बलुचिस्तानमधील शासन व्यवस्थेला अकार्यक्षमता आणि भ्रष्टाचाराचे ग्रहण लागले आहे. अनेक अधिकारी लोकसेवेपेक्षा स्वतःच्या फायद्यावर लक्ष केंद्रित करतात (Noormal et al., 2025). प्रांतीय विधिमंडळात विरोधी पक्षाचा प्रभाव कमी असतो, कारण बहुतेक आमदार कार्यकारी मंडळाचा भाग असतात. लष्कराचा राजकीय व आर्थिक व्यवहारांवर वर्चस्व असून, कायदा-सुव्यवस्था व संसाधनांचे वाटप अनेकदा प्रांतीय चौकटीबाहेर ठरवले जाते (Khetran, 2025). परिणामी, नागरिकांचा शासनावरील विश्वास घटत गेला आहे आणि मतदारांचा सहभाग पाकिस्तानमधील सर्वात कमी आहे.

२. सरंजामी व आदिवासी व्यवस्था

बलुचिस्तानच्या मागासलेपणामागे सरंजामी व्यवस्था ही महत्त्वाची कारणे आहे. ब्रिटिश काळापूर्वी सरदारांची निवड गुणवत्तेवर आधारित होती, परंतु ब्रिटिशांनी ही व्यवस्था वारसाहक्काची केली (Jain, 2025). आज सरदार अमर्याद सत्ता उपभोगतात, शाळा व वीजपुरवठ्यास अडथळे आणतात आणि महिलांच्या शिक्षणाला विरोध करतात. सामान्य शेतकऱ्यांना चारण्याचे हक्क व पाणी वापरण्यासाठी कर भरावा लागतो. सरंजामशाही संपवण्याचे झुल्फिकार अली भुट्टो यांचे १९७६ मधील प्रयत्न सरदारांच्या विरोधामुळे निष्फळ ठरले (Harrison, 1982).

३. सामाजिक-आर्थिक असमानता

संसाधनांची रेलचेल असूनही बलुचिस्तानमधील जनता दारिद्र्यात जगते. प्रांतातील सत्तर टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली आहे (Ahmadzai, 2025). साक्षरता दर फक्त ५४.५ टक्के आहे, महिलांचा दर तर त्याहून कमी. आरोग्य व्यवस्था अत्यल्प – १००० लोकांमागे फक्त ०.३ रुग्णालय खाटा उपलब्ध. जवळपास अर्धी मुले कुपोषणाने ग्रस्त आहेत. स्वच्छ पाणी व वीज पुरवठा अत्यल्प (Haider, n.d.). या असमानतेमुळे स्थानिक लोकांना वाटते की संसाधनांचा फायदा इतरांना होतो आणि ते स्वतः मागासलेले राहतात.

४. वंचिततेची भावना

सुई वायूक्षेत्र हा याचा ठळक दाखला आहे. पाकिस्तानच्या एकूण गॅसपैकी ३८ टक्के पुरवठा येथून होतो, पण बलुचिस्तानला त्यापैकी केवळ ६-७ टक्के मिळतो, तर पंजाबला ८३ टक्के (Haider, n.d.). प्रांताला मिळणारी रॉयल्टी केवळ १२.५ टक्के असून ती जगातील सर्वात कमी दरांपैकी आहे (Noormal et al., 2025). या अन्यायामुळे बलुच समाजात वंचिततेची भावना प्रखर झाली आहे.

५. राजकीय उपेक्षा आणि सीमांतीकरण

बलुचिस्तानचे प्रतिनिधित्व राष्ट्रीय संसद, लष्कर आणि फेडरल संस्थांमध्ये अत्यल्प आहे (Khetran, 2025). प्रांतीय विधानसभा बरखास्त करणे, १९९९ मधील लष्करी उठाव अशा घटनांनी अलगावाची भावना अधिक गडद केली. ग्वादर प्रकल्पात ६०० पैकी केवळ १०० कामगार स्थानिक होते, तेही बहुतेक रोजंदारीवर (Jain, 2025). त्यामुळे बलुचांना भीती आहे की ते स्वतःच्या भूमीत अल्पसंख्याक होतील.

६. परकीय हस्तक्षेप

बलुच प्रश्न फक्त अंतर्गत नाही. मध्य आशियातील संसाधनांवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी अनेक प्रादेशिक व जागतिक शक्तींनी येथे हस्तक्षेप केला आहे. याला “नवीन ग्रेट गेम” असे म्हटले जाते (Harrison, 1982). सध्या कार्यरत असलेल्या अनेक बंडखोर गटांना परकीय शस्त्रसाठा व निधी मिळत असल्याचे पुरावे आहेत (Noormal et al., 2025).

७. बलुच लिबरेशन आर्मी (BLA)

२००० च्या दशकाच्या सुरुवातीला उभा राहिलेला BLA हा गट बलुच स्वातंत्र्याच्या मागणीचे प्रतीक ठरला. सुरुवातीला छोटे-मोठे हल्ले करणारा हा गट नंतर संघटित झाला आणि CPEC प्रकल्पांवर हल्ले करू लागला (Verma, Baloch & Valle, 2025). त्यांची विचारसरणी बलुच राष्ट्रवादावर आधारित असून उद्दिष्ट पूर्ण स्वातंत्र्य मिळवणे आहे. पाकिस्तान, अमेरिका व ब्रिटन यांनी त्याला दहशतवादी संघटना घोषित केले असले तरी बलुच समाजातील काही घटक त्याला “प्रतिकाराचे प्रतीक” मानतात.

निष्कर्ष

“बलुच प्रश्न” हा केवळ कायदा-सुव्यवस्थेचा मुद्दा नाही, तर शासनातील त्रुटी, संसाधनांचे असमान वाटप आणि राजकीय उपेक्षा यांचे प्रतिबिंब आहे. लष्करी दडपशाहीमुळे समस्या सुटल्या नाहीत, उलट हिंसाचाराचा चक्र सुरूच राहिला. खऱ्या अर्थाने शांतता साधायची असेल तर पाकिस्तानने संसाधनांचा न्याय्य वाटा द्यावा, शिक्षण-आरोग्यात गुंतवणूक करावी, सरंजामी अडथळे दूर करावे आणि बलुच नेत्यांना निर्णय प्रक्रियेत स्थान द्यावे. अन्यथा, बलुचिस्तान पाकिस्तानच्याच नव्हे तर संपूर्ण दक्षिण आशियाच्या अस्थिरतेचे केंद्र ठरेल.

संदर्भ

1. Harrison, Selig H. (1982). *In Afghanistan's Shadow: Baloch Nationalism and Soviet Temptations*. Carnegie Endowment for International Peace.
2. Haider, Syed Fazl-e-. *Economic Development of Balochistan*. www.syedfazlehaider.com/books/economic-development-of-balochistan/

3. Ahmadzai, Princess Mezyuna (2025). *Balochistan's Paradox: Rich in Resources, Poor in Development*. Modern Diplomacy, South Asia.
4. Noormal, Ahmad Naveed; Verma, Ayush; Baloch, Imtiaz; Valle, Riccardo (2025). *The Baloch Insurgency in Pakistan: Evolution, Tactics, and Regional Security Implications*. CTC Sentinel, April 2025.
5. Khetran, Mir Sher Baz (2025). *Crisis in Balochistan: Challenges and Opportunities*. Strategic Studies.
6. Jain, Vanshika (2025). *Balochistan: The Dividing Line Within Pakistan*. Reflections Journal, May 2025.
7. Verma, Ayush; Baloch, Imtiaz; Valle, Riccardo (2025). *The Baloch Insurgency in Pakistan: Evolution, Tactics, and Regional Security Implications*. CTC Sentinel

"भारतातील बाजारपेठेत नवोपक्रमाचा डिजिटल परिवर्तन पेमेंटवर होणारा परिणाम"

प्राची सिद्धार्थ ससाणे

(Ph.D रिसर्च स्कॉलर, श्री सिद्धिविनायक महिला महाविद्यालय, कर्वे नगर, पुणे.)

परशुराम शामराव कदम

सहायक प्राध्यापक, अनंतराव थोपटे महाविद्यालय, भोर, पुणे.

गोषवारा :

आधुनिकरण आणि नवोपक्रम हे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सकारात्मक बदल आहे. डिजिटल इंडिया आणि स्टार्ट अप इंडिया सारख्या सरकारी उपक्रमांमुळे क्लाउड सेवा, एआय आणि IoT सारख्या क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा अवलंब केल्याने २०२१-२०२५ दरम्यान बाजारातील नवोपक्रमाचा भारताच्या आर्थिक वाढीवर चांगला परिणाम झाला आहे.

संकेतशब्द : बाजार नवोपक्रम, तंत्रज्ञानातील नाविन्यता, डिजिटल पेमेंट, वित्तीय नाविन्यता.

प्रस्तावना:

भारत सरकार आर्थिक वाढ व त्यामध्ये येणाऱ्या अडचणींचा सामना करण्यासाठी नाविन्यपूर्ण उपक्रमांना प्रोत्साहन देत आहे. बाजारपेठेतील नवोपक्रम, नवीन मार्केटिंग धोरणे, आणि पद्धतींच्या अंमलबजावणीचा संदर्भ देते ज्यामध्ये उत्पादन डीझायन, जाहिरात, प्लेसमेंट किंवा किमतीमध्ये महत्वपूर्ण बदल समाविष्ट असतात. ज्याचा उद्देश ग्राहकांपर्यंत चांगल्या प्रकारे पोहोचणे आणि त्यांना गुंतून ठेवणे असतो.

जोसेफ शुम्पिटर यांचा नवोपक्रम द्वारे आर्थिक विकासाचा सिद्धांत विशेषतः आधुनिक आर्थिक विचारांचा एक आधारस्तंभ आहे. शुम्पिटर यांनी आर्थिक वाढ आणि विकास चालविण्यामध्ये नवोपक्रम आणि उद्योजकतेच्या भूमिकेवर भर दिला आहे. शुम्पिटर आर्थिक विकासाला एक गतिमान अखंड प्रक्रिया मानतात. एकदा नवोपक्रम यशस्वी झाले कि इतर उद्योग त्यांचे अनुकरण करतात. एका क्षेत्रातील नवोपक्रम संबंधित क्षेत्रात इतर नवोपक्रमांना प्रेरित करू शकतात. उदा. मोटार कार उद्योगाच्या उदयामुळे महामार्ग, रबर टायर आणि पेट्रोलियम उत्पादने इत्यादींच्या बांधकामात नवीन गुंतवणुकीची लाट येऊ शकते ; परंतु प्रसार कधीही शंभर टक्के नसतो.

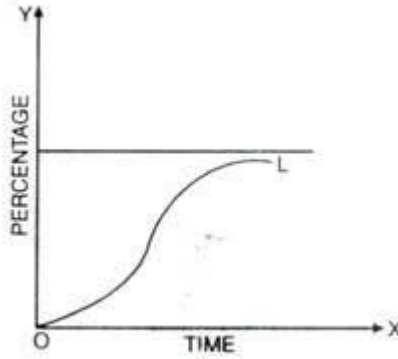

Fig. 1

नवोपक्रमाचा प्रसार आकृती १ च्या मदतीने स्पष्ट करता येते कि जिथे फर्म टक्केवारी Y- अक्षावर घेतली जाते आणि वेळ X- अक्षावर घेतली जाते वक्र OL असे दर्शविते कि कंपन्या सुरवातीला हळूहळू नवोपक्रम स्वीकारतात परंतु लवकरच नवोपक्रमाचा अवलंब घेतात परंतु ते कधीही कंपन्यांद्वारे १०० % स्वीकारपर्यंत पोहचत नाहीत.

उद्दिष्टे:

- १) भारतातील पेमेंट सिस्टीममध्ये मार्केट इनोवेशनचा डिजिटल ट्रान्सफॉर्मेशनवर होणारा ऐकूण परिणाम तपासणे.
- २) तंत्रज्ञानातील नाविन्य (UPI, QR कोड, contacless पेमेंट) यांचा डिजिटल पेमेंटच्या स्वीकारावर परिणाम तपासणे.

३) धोरणात्मक व नियामक नाविन्य (RBI नियम, डिजिटल इंडिया उपक्रम) डिजिटल पेमेंटच्या वृद्धीत कसा प्रभाव टाकतात हे तपासणे.

गृहीतके:

- १) भारतामध्ये मार्केट इनोवेशनचा डिजिटल पेमेंट ट्रान्सफॉर्मेशनवर लक्षणीय व सकारात्मक परिणाम होतो.
- २) तंत्रज्ञानातील नाविन्य डिजिटल पेमेंटच्या स्वीकारावर सकारात्मक परिणाम देते.
- ३) धोरणात्मक व नियामक नाविन्य डिजिटल पेमेंटच्या वृद्धीवर सकारात्मक परिणाम करतात.

संशोधन पद्धती:

सदरील संशोधासाठी भारतातील मार्केट नवोपक्रमचा डिजिटल पेमेंटवर होणारा परिणाम याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधासाठी दुय्यम स्तोत्रांचा वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम स्त्रोत: प्रबंध, नियतकालिके, पुस्तके, शासकीय अहवाल, भारत आर्थिक महासत्ता बनत आहे सरकारी अहवाल.

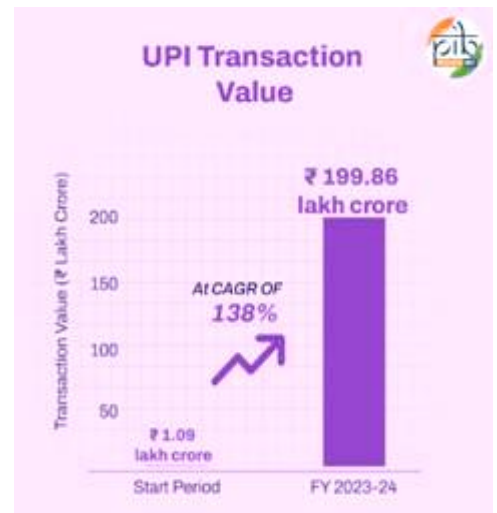
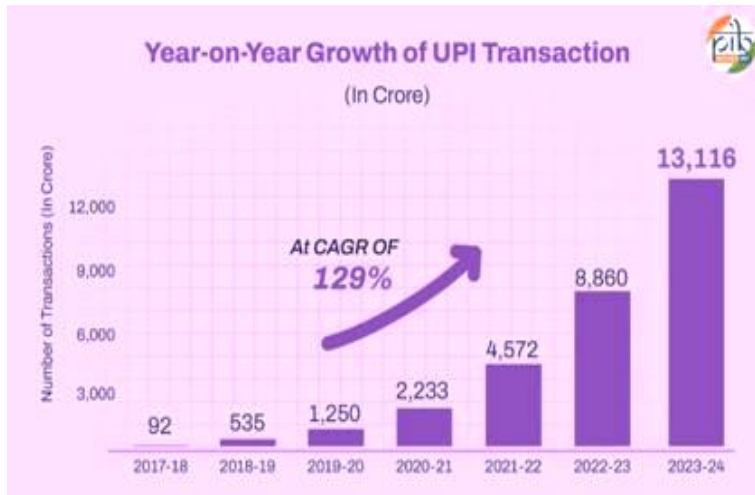
पेमेंटमध्ये डिजिटल परिवर्तन: भारतात डिजिटल पेमेंटमध्ये उल्लेखनीय वाढ झाली आहे, जी कॅशलेस अर्थव्यवस्थेकडे एक महत्वाचा बदल आहे. ही वाढ सरकारी पढाकार, भागीदारांचे सहयोगी प्रयत्न आणि मजबूत डिजिटल पायाभूत सुविधांमुळे शक्य झाली आहे. या परिवर्तनाच्या केंद्रस्थानी युनीफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI), इमिजिएट पेमेंट सर्विसेस (IMPS) आणि NETC FASTag आहेत, ज्यामुळे व्यवहार जलद, सुरक्षित आणि अधिक सुलभ झाले आहेत.

डिजिटल व्यवहारांमध्ये क्रांती: भारतातील डिजिटल पेमेंट व्यवहारांमध्ये प्रचंड वाढ झाली आहे, ज्यामुळे व्यक्ती आणि व्यवसायांमध्ये डिजिटल स्वीकाराची वाढती संख्या दिसून येते.

व्यवहारांचे प्रमाण: डिजिटल पेमेंट व्यवहार आर्थिक वर्ष २०१७-१८ मध्ये २,०७१ कोटींवरून आर्थिक वर्ष २०२३-२४ मध्ये १८,७३७ कोटींपर्यंत वाढले, ज्यामुळे ४४% चा चक्रवाढ वार्षिक विकास दर (CAGR) साध्य झाला.

व्यवहार मूल्य: याच कालावधीत, व्यवहारांचे मूल्य ₹१,९६२ लाख कोटींवरून ₹३,६५९ लाख कोटींवर पोहोचले, ज्याचा सीएजीआर ११% होता.

युपीआय : भारताच्या डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा प्रमुख घटक

युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI) ही एक परिवर्तनकारी डिजिटल पेमेंट सिस्टम आहे जी एका मोबाइल ॲप्लिकेशनमध्ये अनेक बँक खाती एकत्रित करते, ज्यामुळे निर्बाध निधी हस्तांतरण, बिल पेमेंट आणि व्यापारी व्यवहार उपलब्ध होतात. यामुळे केवळ आर्थिक व्यवहार जलद, सुरक्षित आणि सहज झाले नाहीत तर व्यक्ती, लघु व्यवसाय आणि व्यापाऱ्यांना सक्षम बनवले आहे, ज्यामुळे देश कॅशलेस अर्थव्यवस्थेकडे वळला आहे.

आयएमपीएस आणि एनईटीसी फास्टॅग: रिअल-टाइम आणि मोबिलिटी पेमेंट्स वाढवणे डिसेंबर २०२४ मध्ये, IMPS ने ४४१ दशलक्ष व्यवहार केले ज्यांचे मूल्य ₹६.०१ लाख कोटी होते , जे नोव्हेंबर २०२४ मध्ये ४०७.९२ दशलक्ष व्यवहार आणि ₹५.५८ लाख कोटी होते.

मोबाईल-आधारित पीअर-टू-पीअर आणि मर्चेंट पेमेंटमध्ये UPI चा प्रभाव असला तरी, इमिडिएट पेमेंट सर्व्हिस (IMPS) आणि NETC FASTag हे भारताच्या डिजिटल पेमेंट लँडस्केपला बळकटी देण्यात महत्वाची भूमिका बजावत आहेत.

डिसेंबर २०२४ मध्ये ३८१.९८ दशलक्ष FASTag व्यवहार झाले, जे नोव्हेंबरमधील ३५८.८४ दशलक्ष होते , ज्याचे व्यवहार मूल्य ₹६,०७० कोटींवरून ₹६,६४२ कोटींवर पोहोचले.

२०१० मध्ये सुरू झालेली आयएमपीएस ही एक रिअल-टाइम, २४x७ इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण सेवा आहे जी बँका आणि वित्तीय संस्थांमध्ये मोबाइल, इंटरनेट बँकिंग, एटीएम आणि एसएमएसद्वारे व्यवहारांना समर्थन देते. त्याचबरोबर, भारताची डिजिटल टोल संकलन प्रणाली , NETC FASTag , थेट लिंकड बँक खात्यांमधून कॅशलेस टोल पेमेंट सक्षम करते , ज्यामुळे प्रवाशांची सोय वाढते.

एकत्रितपणे, IMPS आणि FASTag पारंपारिक व्यवहारांच्या पलीकडे डिजिटल वित्तीय सेवांचा विस्तार करण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात - देशभरात निर्बाध निधी हस्तांतरण आणि गतिशीलता-संबंधित पेमेंट चालविण्यास मदत होते.

डिजिटल पेमेंटचे आंतरराष्ट्रीयीकरण: भारतातील स्वदेशी विकसित केलेले UPI आणि RuPay कार्ड हे डिजिटल पेमेंट सक्षम करण्यासाठी जागतिक दर्जाचे प्लॅटफॉर्म आहेत. सरकार या उत्पादनांना जागतिक स्तरावर प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्न करत आहे. सध्या UPI पूर्णपणे कार्यरत आहे आणि UAE, नेपाळ, भूतान, सिंगापूर, मॉरिशस, फ्रान्स आणि श्रीलंका येथे थेट उपलब्ध आहे. UAE, नेपाळ, भूतान, सिंगापूर आणि मॉरिशसमध्ये RuPay कार्ड स्वीकृती थेट उपलब्ध आहे.

जागतिक रिअल-टाइम डिजिटल व्यवहारांपैकी ४९% व्यवहार भारतात झाले (एसीआय वर्ल्डवाइड रिपोर्ट २०२४) समावेशक विकासाचे पायाभूत घटक: गेल्या अकरा वर्षांत, भारताने आर्थिक समावेशन वाढविण्यात आणि तळागाळातील उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्यात उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. २०१४ पासून सुरू झालेल्या अनेक प्रमुख योजनांमुळे बँकिंग, विमा, पेन्शन आणि पतपुरवठा यांचा विस्तार झाला आहे. एकत्रितपणे, त्यांनी अधिक लवचिक, समावेशक आणि संधी-चालित अर्थव्यवस्थेचा पाया रचला आहे.

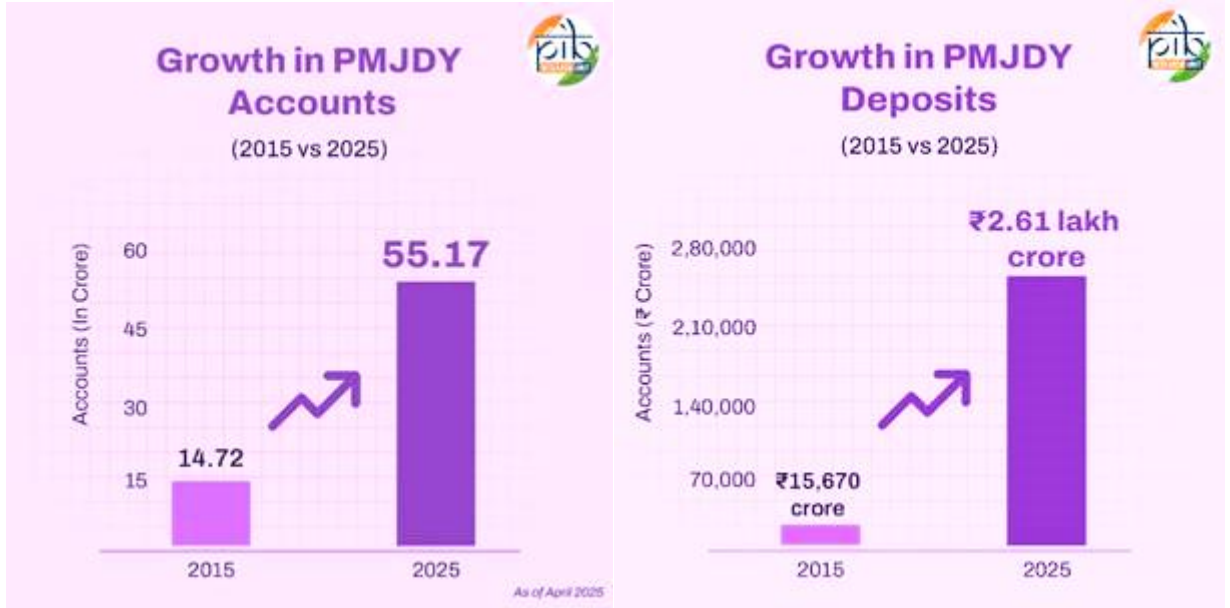
1. प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY): पीएमजेडीवाय खात्यांची संख्या २०१५ मध्ये १४.७२ कोटी होती. जी एप्रिल २०२५ पर्यंत ५५.१७ कोटी झाली होती.

या खात्यांमधील एकूण ठेवी ₹१५,६७० कोटींवरून ₹२.६१ लाख कोटींवर पोहोचल्या , ज्यामुळे वाढलेला आर्थिक सहभाग दिसून येतो. लिंग-समावेशक आर्थिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी, महिलांकडे ३०.८० कोटींहून अधिक खाती आहेत.

ग्रामीण आणि निमशहरी भागात अंदाजे ३६.७३ कोटी खाती आहेत, ज्यामुळे वंचित क्षेत्रांपर्यंत पोहोच सुनिश्चित होते.

ऑगस्ट २०१४ मध्ये पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी राष्ट्रीय वित्तीय समावेशन अभियान (NRFI) म्हणून सुरू केलेल्या PMJDY चा उद्देश बँकिंग सुविधांपासून वंचित असलेल्या मोठ्या लोकसंख्येला औपचारिक वित्तीय व्यवस्थेत आणणे, जेणेकरून प्रत्येक नागरिकाला त्यांच्या आर्थिक क्रियाकलापांचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन करण्याची संधी मिळेल. "बँकिंग सुविधांपासून वंचित असलेल्यांना बँकिंग करणे, असुरक्षितांना सुरक्षित करणे, निधी नसलेल्यांना

निधी देणे आणि वंचितांना सेवा देणे" या तत्वांनी मार्गदर्शित या योजनेने देशभरातील प्रत्येक बँकिंग सुविधांपासून वंचित असलेल्या कुटुंबाला सार्वत्रिक बँकिंग सेवा प्रदान करण्यात महत्त्वपूर्ण प्रगती केली आहे.

2. प्रधानमंत्री जीवन ज्योती विमा योजना (PMJJBY):

मार्च २०२५ पर्यंत, २३.३६ कोटी व्यक्तींनी या योजनेत नोंदणी केली आहे.

प्राप्त झालेल्या ९,३७,५२४ दाव्यांपैकी ९,०५,१३९ दाव्यांचे यशस्वीरित्या वितरण करण्यात आले आहे, ज्याची रक्कम ₹१८,१०२.७८ कोटी आहे.

२०१५ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात केवळ २०% भारतीयांकडे विमा संरक्षण होते या वस्तुस्थितीला प्रतिसाद म्हणून जाहीर करण्यात आलेले, पीएमजेबीवाय वार्षिक नूतनीकरणीय जीवन विमा देते. ९ लाखांहून अधिक कुटुंबांना वेळेवर मदत मिळाली आहे, ज्यामुळे ती जागतिक स्तरावर सर्वात प्रभावी सार्वजनिक जीवन विमा योजनांपैकी एक बनली आहे.

3. प्रधानमंत्री सुरक्षा विमा योजना (PMSBY)

एप्रिल २०२५ पर्यंत, या योजनेने ५०.९९ कोटी एकत्रित नोंदणी साध्य केल्या आहेत.

यापैकी २३.८२ कोटी महिला आणि ३३.८१ कोटी ग्रामीण रहिवाशांना फायदा झाला आहे, जो मजबूत समावेशकता दर्शवितो.

या योजनेला २,०९,११२ दावे प्राप्त झाले आहेत, त्यापैकी १,५६,४२८ दावे वितरित करण्यात आले आहेत. एकूण दाव्याची रक्कम ₹३,१०६.५८ कोटी आहे. ९ मे २०१५ रोजी सुरू झाल्यापासून, प्रधानमंत्री सुरक्षा विमा योजना (PMSBY) ने संपूर्ण भारतात परवडणाऱ्या अपघात विमा कव्हरचा विस्तार करण्यात उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. २० रुपयांच्या नाममात्र वार्षिक प्रीमियम आणि बँक-लिंकड ऑटो-डेबिट नोंदणीसह, पीएमएसबीवाय हे असुरक्षित घटकांना, विशेषतः ग्रामीण आणि कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांना आर्थिक संरक्षण प्रदान करण्यासाठी एक महत्वाचे साधन बनले आहे.

पंतप्रधान विश्वकर्मा: भारतातील पारंपारिक कारागिरांना सक्षम बनवणे

१७ सप्टेंबर २०२३ रोजी सुरू झालेली, पीएम विश्वकर्मा योजना ही एक ऐतिहासिक उपक्रम आहे ज्याचा उद्देश लोहार, सुतार, कुंभार, शिंपी, न्हावी, चांदीकाम करणारे आणि इतर १८ ओळखल्या जाणाऱ्या व्यवसायांमधील पारंपारिक कारागीर आणि कारागिरांना पाठिंबा देणे आहे. ही योजना कौशल्य प्रशिक्षण, तारणमुक्त कर्ज, आधुनिक

टूलकिट, बाजारपेठेत प्रवेश आणि डिजिटल व्यवहारांसाठी प्रोत्साहने यासह समग्र समर्थन प्रदान करते - या कारागिरांना औपचारिक अर्थव्यवस्थेत समाकलित करण्यास मदत करते.

पंतप्रधान स्वानिधी योजना: रस्त्यावरील विक्रेत्यांना परवडणाऱ्या कर्जासह सक्षम करणे.

मंजूर केलेल्या खात्यांची संख्या: ९,८३६,७८१

मंजूर रक्कम: १४,२५९ कोटी रुपये

वितरित खात्यांची संख्या: ९,६०४,६५०

वितरित रक्कम: १३,७८२ कोटी रुपये

गृहनिर्माण आणि शहरी व्यवहार मंत्रालयाने १ जून २०२० रोजी सुरू केलेल्या पीएम स्वानिधी योजनेचा उद्देश रस्त्यावरील विक्रेत्यांना परवडणाऱ्या कर्जाची सुलभ उपलब्धता प्रदान करून आणि आर्थिक विकासासाठी त्यांच्या डिजिटल ऑनबोर्डिंगला प्रोत्साहन देऊन सक्षम करणे आहे. ही योजना तीन टप्प्यात ५०,००० रुपयांपर्यंतचे तारणमुक्त खेळते भांडवल कर्ज, ७% वार्षिक व्याज अनुदान आणि प्रति डिजिटल व्यवहार १ रुपये कॅशबॅक प्रोत्साहन (वार्षिक १,२०० रुपयांपर्यंत) देते. सुरुवातीला ३१ डिसेंबर २०२४ पर्यंत वैध असलेली ही योजना सध्या विस्तारित आहे.

निष्कर्ष:

गेल्या दशकात, भारताने संरचनात्मक सुधारणा, दूरदर्शी धोरणनिर्मिती आणि अढळ राजकीय इच्छाशक्तीवर आधारित एक खोल आर्थिक परिवर्तन घडवून आणले आहे. ऐतिहासिक जीडीपी वाढ आणि विक्रमी निर्यात साध्य करण्यापासून ते डिजिटल पेमेंटमध्ये क्रांती घडवून आणण्यापर्यंत आणि आर्थिक समावेशाद्वारे लाखो लोकांना सक्षम करण्यापर्यंत, देशाने एका लवचिक, न्याय्य आणि भविष्यासाठी तयार अर्थव्यवस्थेचा पाया रचला आहे. मजबूत एफडीआय प्रवाह, विस्तारणारा व्यापार आणि नवोन्मेष-चालित क्षेत्रे नेतृत्व करत असल्याने, भारत आता जागतिक अर्थव्यवस्थेत निष्क्रिय सहभागी राहिलेला नाही, तर तो त्याच्या भविष्याचा एक प्रमुख शिल्पकार आहे. देश तीन प्रमुख आर्थिक शक्ती बनण्याच्या ध्येयाकडे आत्मविश्वासाने वाटचाल करत असताना, गेल्या अकरा वर्षांचा वेग दर्शवितो की भारताचा आर्थिक उदय हा केवळ एक क्षण नाही - तो एक चळवळ आहे.

संदर्भ:

1. marketing strategies and consumer behavior (Belem Barbosa)
2. india becoming An Economic Powerhouse pib.gov.in.
3. <https://razorpay.com>
4. <https://www.hindustantimes.com>
5. <https://shodhganga.inflibnet.ac.in>

महात्मा फुलेंचे राजकीय विचार

डॉ. चंद्रमणी का. भोवते

सहयोगी प्राध्यापक- राज्यशास्त्र

स्व. निर्धन पाटील वाघाये कला महाविद्यालय एकोडी ता. साकोली, जि. भंडारा

सारांश :-

अर्वाचीन भारतातील पहिले सामाजिक प्रबोधन एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात घडून आले. एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर उभे असतांना आता दुसऱ्या प्रबोधनाची पूर्वचिन्हे अधूनमधून दृष्टिक्षेपास येऊ घातलेल्या या दुसऱ्या प्रबोधनाचे स्वरूप अधिक सर्वंकष, व्यापक व मूलगामी राहणार आहे. यात शंका नाही. विशेष हे की आगामी प्रबोधनाची प्रेरणा महात्मा जोतीराव फुले यांच्या पासूनच घ्यावी लागणार आहे. कारण जोतीरावांच्या विचारांमध्ये सर्वस्पर्शी अशा कांतीची बीजे दडलेली आहेत. हे आता सर्वमान्य झालेले आहे. गरज आहे ती त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील नवोन्मेश पैलु शोधण्याची, त्यांच्या विचारातील आशय नव्याने समजून घेण्याची वर्तमान नवप्रेरणांचे संदर्भ लक्षात घेऊन त्यांच्या विचारांतील उपयुक्ततेचा अर्थ लावण्याची त्यासाठी ज्योतीरावांच्या विचारांचे पुनर्मूल्यांकन करून त्यांची वर्तमान संदर्भयुक्तता सिद्ध करण्याची.

प्रस्तावना :-

महात्मा जोतीराव फुले यांच्या विचार व कार्याचे ऐतिहासिक महत्व मान्य करूनही अनेक सारस्वत त्यांनी मांडलेल्या तत्वज्ञानाला एक निश्चित सामाजिक व राजकीय विचारश्रेणीचा दर्जा बहाल करीत नाहीत. कारण ज्या अर्थाने मार्क्सवाद, फाशीवाद आणि गांधीवादाला एका निश्चित विचारवादाचे स्वरूप प्राप्त आहे. त्या अर्थाने फुलेवाद हा काही विशिष्ट सामाजिक संदर्भात व राजकीय तत्वज्ञान व्यक्त करणारा विचारवाद नाही. फक्त एका विशिष्ट सामाजिक संदर्भात बदल घडवू पाहणारा तो एक भावडा आशावाद होता. अशी त्यांची भूमिका होती. एकुण सर्वंकष सामाजिक व राजकीय धारणेसाठी सुसंगत असा वैचारिक आकृतीबंध त्यांच्या विचारात नाही. असा त्यांचा या पाठीमागचा अधिक्षेप आहे. म्हणून अधिक्षेपकांच्या मते फुलेवादाची एक वेगळी व स्वतंत्र ओळख निर्माण करण्यासाठी सैद्धांतीक चौकट सर्वप्रथम स्पष्ट करून दाखवावी लागेल.

महात्मा फुले एक राजकीय विचारवंत :-

“विचारप्रणाली या शब्दाचा सर्वप्रथम प्रयोग 18 व्या शतकाच्या शेवटी एन्टीयन लुई क्लाड डेस्टुट डी टेंसी” (1754-1836) या फ्रेंच विचारवंताने 23 मे 1797 रोजी केला. टेंसी यांनी विचारप्रणाली शब्दाचा प्रयोग विचाराने विज्ञान किंवा विचारांचे शास्त्र या अर्थाने केला आहे”

राजेंद्र व्होरा व सुहास पळशीकर यांनी राज्यशास्त्र शब्दकोश या ग्रंथात “आदर्श राजकीय व सामाजिक व्यवस्थेचे चित्र रंगवून तिचे समर्थन करणारी व ही व्यवस्था प्रत्यक्षात कशी आणता येईल या बघ्दलची व्यूहरचना सांगणारी मूल्यव्यवस्था, राजकीय ध्येय, हेतू व उद्दिष्टे यांचा समुच्चय म्हणजे विचारप्रणाली होय” असा विचारप्रणालीचा अर्थ सांगितला आहे. यासंदर्भात महात्मा ज्योतीराव फुले हे आदर्श राजकीय व सामाजिक व्यवस्था निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेतील मूल्यव्यवस्था राजकीय ध्येय, हेतू व उद्दिष्टे यासाठी वैचारीक संघर्ष छेडणारे एकमेवाद्वितीय राजकीय विचारवंत होते.

ज्योतिरावांच्या समोर अन्यायाने भरडल्या गेलेल्या पण संख्येने बहुजन असलेल्या शुद्र, अस्पृश्य व स्त्रिया या तीन विभागांत तीन प्रश्न होते. काबाडकष्ट करणारे शुद्र, कुणबी, दरिद्री व कर्जबाजारी का? महार, मांग वैगेरे अतिशुद्र जाती अस्पृश्य का? आणि स्त्रियांच्यावर पुरुषांचा जुलूम का? या तीन विभागांवरील अन्यायाचे स्वरूप व त्यातून त्यांच्या मुक्तीचा मार्ग या विषयाभोवतीच त्यांचा लोकशाहीकरणाचा विचार घडला आणि तो अव्वल अशा राजकीय स्वरूपात व्यक्त झाला. आपण असेही म्हणू शकतो की, त्यांनी समाज परिवर्तनाचा राजकीय आलेख मांडला. या आलेखात त्यांनी १) ब्राम्हणांची जुलमी सत्ता व जनतेच्या पिळवणुकीचे स्वरूप २) त्याची कारणे व ३) अन्यायाचा विमोड करण्यासाठी जुनी रचना मोडण्याचा व नवी रचना घडविण्याचा कार्यक्रम मांडला. हे करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या राजकीय आघाडीचा व इतर मुद्यांचा उहापोह केला. हा आलेख नीट समजावून घेण्यासाठी त्यांच्या परिवर्तनाच्या भूमिकेचे विश्लेषण करून त्याचे स्वरूप निश्चित करणे आणि विसाव्या शतकातील त्यांच्या विकासक्रमांचा आराखडा रेखाटणे आवश्यक ठरते.”

मुलतः महात्मा ज्योतीराव फुले हे क्रांतीकारी क्रांतीवीर होते. त्यांच्या कार्यामागील मूळ प्रेरणा समताधिष्ठित सामाजिक संरचनेची निर्मिती हीच होती. समतेची संकल्पना हीच स्वाभाविकतः राजकीय संकल्पना आहे. तत्कालीन विषमतामूलक सामाजिक व्यवस्थेत सामाजिक आणि राजकीय हक्क नाकारलेल्या उपेक्षित घटकांसाठी नैसर्गिक हक्कांची आणि प्रतिष्ठेची बाजू आपल्या साहित्यकृतीतून मांडणाऱ्या महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे विचार राजकीय पैलुला स्पर्श करून जातात. हे कुण्याही राज्यशास्त्रज्ञांना नाकारता येत नाही. अन्य बाब अशी की महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्या राजकीय विचारांचा त्यांच्या धार्मिक विचारांशी साक्षात संबंध आहे. कारण ज्योतीरावांचा ज्या काळात जन्म झाला होता त्या काळात राज्यशास्त्र आणि धर्मशास्त्र व त्यानुशंगाने येणारे राजकारण व धर्मकारण यात फरक केला जात नव्हता. किंबहुना राजकारण हा धर्मकारणाचा एक अविभाज्य भाग आहे. अशी त्याकाळी समजूत होती. एवढेच नव्हे तर परंपरेने बुद्धीवादी असलेल्या ब्राम्हण पुरोहितवर्गांनी येथील बहुजन समाजाच्या जाणीवा बोथट करण्यासाठी स्वरचीत धर्मग्रंथाच्या आडून राज्यशास्त्र हा विषय पुर्णतः धर्मशास्त्राच्या दावणीला बांधला होता. त्यामुळे त्याला समाज परंपरेची मान्यताही मिळाली होती. परिणामी धर्मकारणाच्या प्रवाहाखाली राजकारणातील सामाजिक कसोट्यांचा बळी दिला गेल्यामुळे धर्मकारणाने राजकारणांचे शोषण चालविले होते. धर्मकारणातील स्वर्ग-नर्क, पाप-पुण्य आणि मोक्ष यासारख्या असंख्य गुढवादी प्रश्नांमुळे राज्यशास्त्र किंबहुना राजकारणाची व्यावहारिक उपयुक्तातच नष्ट झाली होती.

वास्तविक भारतीय समाज व्यवस्थेचा इतिहास हा विषमता, शोषण व अन्याय यांनी ओतप्रोत भरलेला होता या समाजव्यवस्थेला धर्मपरंपरेची मान्यता व समर्थन असल्यामुळे ती परिदृढ व अपरिवर्तनीय अशीच होती. कारण ही समाजव्यवस्था ईश्वरीय संकेतानुसार व माणसाच्या पूर्वकर्माने निर्माण झालेली आहे असा सार्वत्रिक समज रुढ होता. ब्रिटिशांचे आगमन व त्यांच्या उदारवादी विचारांच्या प्रभावाने महात्मा ज्योतीराव फुले यांना या परिस्थितीची परखड जाणीव झाली आणि त्या जाणिवेतून निर्माण झालेल्या त्यांच्या बिजिगिंशु बंडखोरी वृत्तीने स्वधर्म (हिंदुधर्म) परंपरा आणि त्यातील अर्थकारणाचा तौलनिक अभ्यास करून हिंदूधर्म परंपरेच्या बुरख्याआड लपलेला राजकीय पैलु उजेडात आणला. त्यामुळे त्यांची धर्मचिकित्सा हीच एक राजकीय चिकित्सा बनली. जिने भारतीय राजकारणातील धार्मिक अंतरंगाचा आंतरपाट टराटरा फाडून टाकला. त्यामुळे महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे राजकीय विचार त्यांनी

केलेल्या हिंदूधर्म समिक्षेच्या दृष्टिकोनातून पाहिले पाहिले. तरच त्यांची स्वतंत्ररितीने जाणीव होईल व त्या जाणिवेतून त्यांच्या राजकीय विचारांची एक स्वतंत्र सैध्दांतिक चौकट स्पष्ट होईल.

मुलतः “सत्यशोधक समाजात राजकीय विषयावर बोलायला बंदी होती म्हणून फुले यांना राजकीय विचारच नव्हते किंवा फुले हे राजकीय विचारवंत नव्हते. असे म्हणणे चुकीचे ठरेल. फुले काळात राजकीय विषयावर बोलणे म्हणजे इंग्रजांना ताबडतोबीने घालवून देण्याची चर्चा करणे असा अर्थ होता. फुले आणि त्यांचे अनुयायी इंग्रजांनी ताबडतोबीने जावे या मताचे नव्हते. कारण तरी झाले तर देशाची राजकीय सत्ता मुठभर ब्राम्हणांकडे जाऊन देशात परत एकदा पेशवाई येण्याचा धोका त्यांना वाटत होता. म्हणून त्यांचे राजकारणापासून अलिप्त राहणे हे एक प्रकारचे राजकारणच होते. हवे तर त्याला नकारात्मक राजकारण म्हणा” याच त्यांच्या नकारात्मक राजकारणात ऐतदेशीय बहुजन समाजाचे कल्याण दडलेले होते. दुसऱ्या शब्दात महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्या नकारात्मक राजकारणात भारतातील कल्याणकारी राज्याचा उषःकाल दडलेला होता. त्यामुळे त्यांच्या नकारात्मक राजकारणाची व्युहरचना त्यांचे आदर्श सामाजिक व राजकीय व्यवस्थेचे तिलचित्र स्पष्ट करते. असे सिध्द होते. ते तेव्हाच सिध्द होते जेव्हा त्यांच्याकडे निश्चित असा वैचारिक बेस असतो. तो ज्योतीरावांकडे होता ते वादातीत सत्य कुणालाच नाकारता येत नाही. “सत्येवाचून सकळ कळा झाल्या अवकळा” असा इशारा देणाऱ्या फुल्यांना राजकीय विचार नव्हता असे म्हणणे अभ्यासकांनी स्वतःच्या अडाणीपणाचे प्रदर्शन करण्यासारखे आहे.

तथापि महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी जाणीवपूर्वक एखाद्या सिध्दांताची मांडणी केलेली नाही. तांत्रिकदृष्ट्या त्यांनी आपले विचार एका विशिष्ट ग्रंथात शब्दबद्ध केलेले नाहीत. त्यांचे विचार तत्कालीन समाज व राजकीय व्यवस्थेच्या चिंतनातून विविध ग्रंथातील लेखनातून आणि भाषणातून सार रुपाने व्यक्त झालेले आहेत. गांधीजींनी तात्वीक चर्चेपेक्षा संपूर्ण मानवी सामाजिक जीवन हीच प्रयोगशाळा समजून आपल्यापुढे असलेल्या तत्वांचा पडताळा पाहून शाश्वत सत्य शोधण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. तरीही त्यांच्या विचार आणि कृतीत आपणास तात्वीक सुसंगती आणि सुत्रे शोधता येतात आणि त्यालाच आपण गांधीवाद असे म्हणतो.

अगदी त्याचप्रमाणे महात्मा ज्योतीराव फुलेंच्या विचारात आपणाला तात्वीक सुसंगती आणि सुत्रे शोधता येवू शकतात. महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी आपल्या सार्वजनिक जीवनात महात्मा गांधींप्रमाणेच सत्य या शाश्वत तत्वाला प्राथमिकता दिली. एवढेच नव्हे तर त्यांनी सत्य या शाश्वत तत्वात ईश्वराचे (निर्मिकाचे) स्वरूप पाहिले. म्हणून त्यांनी आपल्या जीवनात सत्य या तत्वांची कधीच प्रतारणा केली नाही. सत्यमेव जयते हा त्यांच्या जीवनाचा अनासक्त ध्येयवाद होता.

म्हणूनच त्यांनी सत्य या शाश्वत सत्यावर आधारीत सामाजिक व राजकीय संरचनेची पूर्णबांधणी करण्यासाठी परिवर्तनाची चक्र गतीमान केली. परिवर्तनाचे हे चक्र सतत फिरते रहावे म्हणून महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी जे तत्वज्ञान विकसीत केले. त्याला एकत्रितपणे आपणाला फुलेवाद असे म्हणता येईल. स्वातंत्र, समता, बंधूता न्याय आणि मानवतावाद ही पंचतत्वे फुलेवादाची स्तंभ आणि सदाचरण, अहिंसा, प्रेम, शांती आणि धर्मनिरपेक्षता ही मानवी मूल्य उद्दिष्टे आहेत. या स्तंभ आणि उद्दिष्टांच्या आधारे मानवतेची प्रतिष्ठा जपणारा आदर्शवाद समाज आपणाला निर्माण करता येईल हे ज्योतीरावांचे स्वप्न होते कारण महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्या काळात मानवी जीवन गंभीर अशा संक्रमण स्थित्यंतरातून वाटचाल करीत होते

त्यातच “ब्राम्हणो मम दैवम” म्हणजेच ज्ञानसर्वस्व अशी चुकीची धारण निर्माण झाल्यामुळे ज्ञानाची अन्य भौतिक व नैतिक क्षितीजे ओस पडली होती त्यामुळे पारंपारीक संस्कृतीचे अभिजन (ब्रम्हवृंद) मान्य अनुबंध जोपर्यंत बदलत नाहीत. तोपर्यंत बहुजन हिताय बहुजन सुखाय अशी संस्कृती अस्तित्वात येणार नाही. अशी ज्योतीराव फुले यांची धारणा होती. ही धारणा नजरेसमोर ठेवून कदाचित ज्योतीरावांनी आदर्श अशा बळी राज्याचे चित्र रेखाटले. 1869 मध्ये त्यांनी लिहीलेल्या छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या पोवाडयातही हेच चित्र प्रतिबिंबित झाले आहे. या महामानवाच्या ठायी एक दृष्टेपणा होता.

कार्ल मार्क्सने समाजक्रांतीचे तत्वज्ञान आणि वैचारीक साहित्य निर्माण करण्यावर भर दिला. परिस्थितीच्या प्रवाहाला वेगळे वळण लावून लोकजीवनाचा प्रवाह अजिबात बदलून टाकायची परिस्थिती त्यांच्या जीवनकाळी नव्हती. तरीही आपण त्याला समाजक्रांतीकारी म्हणतो हे महात्मा फुलेंचे समाज सुधारकपण या समाजक्रांतीकारीपण ठरवतांना लक्षात ठेवले पाहिजे.

तत्कालीन प्रस्थापित समाजव्यवस्थेबद्दलचे आत्यंतिक असमाधान त्यातून जन्माला आलेली बंडखोरी कृती नवीन अनुभवांमधून होत असलेली जुन्या विचारांची तपासणी व त्यावर आधारलेली नवीन कृती या प्रकारच्या प्रक्रियेतून महात्मा ज्योतीराव फुले ह्यांच्या कर्तृत्वपट आकाराला येतो. ही प्रक्रिया दंद्वात्मक म्हणून विलक्षण गतिशील व फलनिष्पत्ती देणारी आहे. तिची परिणामकारकता व संभवसार्थता एवढी जबरदस्त आहे की, प्रत्येक नवीन युगात तिथे नवोन्मेश नवीन क्रांतीचे मार्गदर्शन करू शकतात. क्रांती ही अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे. अशा कांत्याची साखळी जन्माला घालण्याची शक्ती महात्मा ज्योतीराव फुलेंच्या राजकीय तत्वज्ञानात आहे. त्यांच्या या तत्वज्ञानाला सत्यशोधक तत्वज्ञान किंवा सत्यशोधक विचार असेही म्हटले जाते. “विज्ञाननिष्ठा हा सत्यशोधक विचारांचा स्थायीभाव होता. बुद्धिसंगत आणि तर्कसंगत पद्धतीने विचार करणाऱ्या समाजाचे सत्यशोधक विचारवंतांनी स्वप्न रंगविले होते. माणसाची संशोधकवृत्ती जागावी आणि तिने सत्याचा ठाव घ्यावा. वस्तुनिष्ठ जग, त्यातील वस्तु आणि परिस्थितीचे कोडे उलगडावे व मानवी जीवन वस्तुनिष्ठ ज्ञानाने ओतप्रोत भरून टाकावे असे त्यांना वाटत होते. त्यांनी विज्ञानाच्या विशेषतः भौतिकशास्त्रांच्या प्रगतीचे जोरदार स्वागत केले आणि विज्ञानाची कास धरण्याचे बहुजनाला आव्हान केले. दुसरीकडे त्यांनी ब्राह्मणी व्यवस्थेची कठोर चिकित्सा केली आणि तिचे पितळ उघडे पाडले. जुनाट आणि जीर्ण शिर्ण पौध्यांची पाने फाडून त्याजागी नव्या ज्ञानग्रंथाची रचना केली. सत्यशोधक ज्ञानाच्या व सत्याच्या सिध्दांताने अशी दुहेरी कामगिरी बजावली आणि तत्वज्ञानाच्या जगात आपले वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण केले”

सत्य सर्वांचे आदी घर ॥ सर्व धर्मांचे माहेर ॥ धृ ॥

जगांमाजी सुख सारें ॥ खास सत्याची ती पोरं ॥

सत्य सुखाला आधार ॥ बाकी सर्व अंधकार ॥

यावरून असे स्पष्ट होते की, सत्याचा निरंतर शोध घेणे आणि त्याचा पाठपुरावा करणे हेच मानवी जीवनाचे प्रथम आणि अंतिम लक्ष्य असले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. परंतु त्यासाठी लागणाऱ्या साधनांचीच येथे बंदी होती. ती बंदी महात्मा फुले यांनी सर्वात प्रथम आपल्या गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा असूड, ब्राम्हणांचे कसब, जातिभेद विवेकसार, सार्वजनिक सत्यधर्म अखंडादीकाव्यरचना, इशारा आणि ग्रंथातून आव्हेरली आणि येथील स्त्रीशुद्रातिशुद्र यांना मोकळा श्वास उपलब्ध करून दिला. गुलामगिरी या ग्रंथाचे शीर्षक आणि अर्पणपत्रिका इंग्रजी व मराठी भाषेतच आहे. या इंग्रजी प्रस्तावनेचा प्रारंभच ज्योतीराव फुले यांनी होमर यांच्या सुप्रसिद्ध वचनाने केला आहे. The day

that reduces a man to slavery takes from him that half of his virtues. याचा अर्थ असा आहे की, ज्यादिवशी मनुष्य गुलाम होतो त्याचदिवशी त्यांचे अर्धे सदगुण हिरावून घेतले जातात. गुलामी किंवा दास्यत्व किती वाईट आहे हे या वचनावरून स्पष्ट होते. या देशातील शुद्रातिशुद्र हे तर शेकडो वर्षांपासून ब्रम्हवृंदाच्या अमानवी कराबा मुळे गुलामगिरीत खितपत पडले होते. त्यामुळे त्यांना या गुलामीतून बाहेर काढून त्यांना माणूसपण (स्वातंत्र) बहाल करणे हे ज्योतीराव फुले यांनी आपल्या चळवळीचे मध्यवर्ती उद्दिष्ट्ये बनविले. आपल्या समाजकार्याचा हेतू विषद करतांना महात्मा फुले गुलामगिरी या ग्रंथातील प्रस्तावनेत असे स्पष्ट करतात की, ज्यांची त्यास स्वतंत्रता देवून त्यास जुलमी लोकांचे अन्यायी जुलमापासून सोडवून सुखी करणे हाच काय तो त्यांचे (समाजसुधारकांचे) धाडसाचे जिवावरचे व धोक्याचे कार्य आहे. असे असतांनाही महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी हे काम आपल्या शिरावर घेतले. यातून त्यांचा सुधारक क्रांतीकारकपणा सिध्द होतो. महात्मा फुले यांचा मुख्य भर मानवी हक्कांवर होता. मानवी हक्कांची संकल्पना ही मानवी जीवन व मानवी प्रतिष्ठेशी निगडीत असते. म्हणून हक्क आणि प्रतिष्ठा या दृष्टिने सर्व मानव मात्र समान आहेत. त्यामुळे प्रत्येक मानवाच्या ठायी नैतिकदृष्ट्या हे हक्क अविभाज्यपणे व स्वाभाविकपणे असले पाहिजे अशी महात्मा फुले यांची प्रामाणिक धारणा होती.

तात्पर्य गुलामाला गुलामीची जाणीव होताच तो बंड करून उठेल असा महात्मा ज्योतीराव फुले यांचा होरा होता. तो शिक्षणाशिवाय साध्य होवू शकत नाही. याची जाणीव ज्योतीरावांना झाली होती. शिक्षण हा केवळ ज्ञान संपादन करण्याचा मार्ग नव्हे तर तो सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक अशा मानवी जीवनातील महत्त्वपूर्ण घटकांच्या विचाराचा मार्ग आहे. ती एक फार मोठी भौतिकशक्ती आहे. ती भौतिकशक्ती संपादन केल्याशिवाय स्त्री शुद्रातिशुद्रांच्या उन्नतीचा मार्ग खुला होऊ शकत नाही किंवा संपन्न जिवाची जाणीव त्यांना होवू शकत नाही असे त्यांना वाटत होते. म्हणून त्यांनी “विद्या शिकताच पावाल ते सुख। घ्यावा माझ लेख। जोती म्हणे ॥ असा स्त्री शुद्रातिशुद्रांना उपदेश करून येथील सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीविरुद्ध निशान फडकावले. एवढेच नव्हे तर अमेरिकन निधी गुलामगिरीविरुद्ध लढणाऱ्या सदाचारी लोकांना त्यांनी आपले गुलामगिरी हे पुस्तक अर्पण केले आणि अमेरिकन सदाचारी लोकांचा कित्ता आपल्या देशबांधवांनी आपल्या देशातील शुद्रबांधवास ब्राम्हण लोकांच्या दास्यत्वापासून मुक्त करण्याच्या कामात घ्यावा अशी आशा व्यक्त केली. यावरून स्वातंत्र, समता आणि बंधुता या नवमूल्यांची ग्वाही देणारा व त्यासाठी आग्रह धरणारा गुलामगिरी हा ग्रंथ यासाठीच अत्यंत मोलाचा आहे. एका अर्थाने तो भारतीय शुद्रातिशुद्रांच्या स्वातंत्र्याच्या जाहिरनामाच आहे. तर शेतकऱ्यांचा असूड हा ग्रंथ कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेला गतीमानता प्राप्त करून देणारा आहे. अँडमस्मिथ सारख्या अर्थशास्त्रज्ञाप्रमाणे अर्थशास्त्रीय परिभाषेमध्ये महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी शेतकऱ्यांचा असूड या ग्रंथात ताळेबंद स्वरूपात आर्थिक प्रश्नांचा विचार केलेला नसला तरीही त्यांच्या या वाङ्मय निर्मितीमागील मुख्य प्रेरणा कल्याणकारी राज्याची स्थापना हीच होती. त्यांची सार्वजनिक सत्यधर्माची संकल्पना ही एक विशिष्ट धर्म, संप्रदाय या मुलतत्त्ववाद जोपासणारी नव्हे तर आंतरराष्ट्रीयवादाशी बांधिलकी मानणारी सनदच आहे.

महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी जगातील सर्वधर्मांचा प्रथमतः समीक्षात्मक पद्धतीने अभ्यास केला आणि त्यांच्या असे लक्षात आले की, जगातील सर्वधर्म अपूर्ण आहेत. एवढेच नव्हे तर कोणताही धर्म ईश्वर प्रणीत नाही. कोणताही धर्मग्रंथ देवनिर्मित नाही. या पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर जेवढी म्हणून मानवांनी निर्मिलेली धर्मग्रंथ आहेत. त्यापैकी एकाही धर्मग्रंथात आरंभापासून शेवटपर्यंत सार्वजनिक सत्य नाही. चातुर्वर्ण्य, वर्गभेद या जातिभेद ह्या संस्था देवनिर्मित नाहीत त्या मनुष्यनिर्मित आहेत. ही सत्ये त्यांनी त्या काळी मोठ्या धैर्याने पुढे मांडली आणि धर्माच्या संदर्भात काही प्रश्न उपस्थित केले. ज्यांचे शास्त्रीय पद्धतीने (खंडन) उत्तर जगातील कोणताही धर्मगुरु देऊ शकला नाही.

एक सूर्य सर्वा प्रकाश देतो ॥ उद्योग लावतो ॥ प्राणीमात्रा ॥

किंवा

एक चंद्र नित्य भ्रमण करीता ॥ सर्वा सुख देतो ॥ निशी दिनी ॥

किंवा

पाणी तेंच गोड मेघ । योगें होते ॥ संतोषी करीते ॥ सर्व प्राण्यां ॥
मानवाचे साठी बहु धर्म कसे मग ॥ झाला का हो पिसे ॥ जोती म्हणजे ॥

निर्मिकाचा धर्म सत्य आहे एक । भांडणे अनेक कशासाठी? ॥

वेगवेगळ्या धर्मांना मानणाऱ्या लोकांनी एकाच कुटूंबातील स्त्री-पुरुषासारखे एकत्रितपणे सुख समाधानाने का नांदू नये?

ख्रिस्त महंमद मांग ब्राम्हणांशी । घराचे पोटाशी । बंधूपरी ॥

हा महात्मा फुले यांचा विचार विश्वबंधुत्वाचीच साक्ष देतो. जगाला विभिन्न अशा धार्मिक मुलतत्वाची नव्हे, तर विश्वबंधुत्वाची खऱ्या अर्थाने गरज आहे. विश्वबंधुत्ववाद हाच मानवमुक्तीचा शाश्वत मार्ग आहे. ही जाणीव लक्षात घेवूनच महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी सार्वजनिक सत्यधर्म नावाची पुस्तिका लिहिली. ही छोटेखाणी पुस्तिका जगाला मानव मुक्तीचा महान संदेश देणारा ज्ञानकोशच आहे. मानवी मनाला बंदिस्त करणाऱ्या प्रत्येक सामाजिक संस्थेवर त्यात त्यांनी टिकास्त्र सोडून त्या जागी अमलात आणावयाच्या पर्यायी सामाजिक संस्थांची तरफदारी केली आहे. बुद्धिप्रामाण्यवाद धर्माचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण आणि इहवादी दृष्टीकोन ही त्रिसुत्री त्यांच्या पर्यायी सामाजिक संस्थेची आधारशिला आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय आणि सहिष्णुता अशा पंचतत्वावर आधिशित अशी इहवादी विचारप्रणाली त्यात विकसीत करून शब्दप्रामाण्यवाद, अवतारवाद व दैववादाला आव्हान दिले. यासंदर्भात ज्योतीराव काही प्रश्न उपस्थित करतात.

जप-अनुष्ठाने पाऊस पाडीती। आर्य का मरती । जळावीण ? ॥

किंवा

जप-अनुष्ठाने स्त्रिया मुले होती ॥ दुजा का करीती ॥ मुलांसाठी ? ॥

भट ब्राम्हणांत बहु स्त्रिया वांडा ॥ अनुष्ठानी बीज ॥ नाही का रे? ॥

अनुष्ठावीण किवा मुले देती ॥ मारुनी टाकीती॥ शांदीकोणी ॥ असे का?

हे सगळेच प्रश्न ईवरादी म्हणजे शास्त्रीय असून चमत्कार किंवा मंत्रतंत्रातून मानवी मनाच्या परिपूर्णतेची आश्वासने देणाऱ्यांना त्यांची उत्तरे आजही देता येत नाहीत.

अर्थात तर्क आणि विवेकाच्या निकशांवर आधारीत जे जे मानवासाठी हितकारक ते ते उपयुक्त अशा उपयुक्त स्वीकार करूनच मानवाने आपले कल्याण साध्य केले पाहिजे. अशी ज्योतीरावांची रास्त उपयुक्ततावादी अपेक्षा होती.

महात्मा फुले यांच्या वाङ्मयाचे प्रयोजन लोकरंजन, संपत्ती, किर्ती हे नव्हते. आत्मनिष्ठा स्वान्त सुखायवादी लेखक ते नव्हते, “शुद्रातिशुद्र स्त्रीपुरुष कष्टकरी समाज आणि माणूस हा साहित्याचा नायक आणि केंद्रबिंदू झाला पाहिजे. त्यांचे वास्तव जीवनानुभव उत्कटपणे साहित्यात प्रतिबिंबित झाले पाहिजे. सर्वसामान्य माणसाला समाजात व साहित्यात प्रतिष्ठा या सन्मान प्राप्त झाला पाहिजे. ही महात्मा फुले यांची स्पष्ट भूमिका होती. याच जाणीवेतून त्यांनी ब्राम्हणांचे कसब, संसार, जातिभेद विवेकासार, अस्पृश्यांची कैफियत आदी ग्रंथातून कष्टकरी समाजाचे नायकत्व केले. त्यांचे तृतीयरत्न नाटक हे तर पारंपारीक अन्याय व विषमतामूलक व्यवस्थेविरुद्धच्या जाणीवचा व्यक्त हुंकारच होता. ज्या धर्मात व धर्मातील समाजात गंगेचे मुळ व रुषीमुनींचे कुळ शोधू नये असा दंडक होता. त्याच समाजातील विद्रोही बंडखोर अशा ज्योतीरावांनी गंगेचे मुळ व रुषीमुनींचे कुळ शोधण्याचा अत्यंत धाडसी प्रयोग केला. जातिव्यवस्थेच्या अनुस्यात असलेली श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाची कल्पना नाकारून माणसाकडे केवळ माणूस म्हणून पाहण्याची दृष्टि ज्योतीरावांनी आम्हाला समर्पित केली. पराक्रम, शौर्य, बुद्धिमत्ता आणि कर्तृत्व सिद्ध करण्यासाठी आवश्यक असलेले गुण जात आणि कर्मावर नव्हे तर कर्तृत्वावर अवलंबून असतात हा नवोन्मेश सिद्धांत यांनी मांडला.

निष्कर्ष :-

महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी सत्यशोधक विचारातून नव्या पिढीला समग्र क्रांतीचा एक नवा संदेश दिला. प्रस्तुत संदेशातून त्यांनी भाव पिढीला एक चतुःसुत्री कार्यक्रम दिला. “सामाजिक न्याय, समता, शिक्षण व ज्ञान

मिळविण्याचा अधिकार आणि पददलितांची विशेषतः शेतकऱ्यांची आर्थिक पिळवणूकीतून मुक्तता ही चतुःसुत्री ज्योतीरावांच्या सामाजिक क्रांतीची गाभा होती”

ज्योतीरावांनी जे जे विचार व्याक्त केले. ज्या सामाजिक सुधारणा सुचविल्या व अमलात आणल्या. ज्या ज्या संस्था त्यांनी स्थापन केल्या त्या सर्वांतून पुढेमागे या देशात त्यांच्या विचारांचे, कृतींचे व उद्दिष्टांचे संस्थीकरण झाले. भारतीय राज्यघटना, राज्यघटनेची प्रस्तावना, त्यातील अनेक कायदे व राज्याची नीतिदर्शक तत्वे ही ज्योतीरावांच्या राजकीय विचारांचीच फलनिष्पत्ती आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अत्यंत विश्वासपूर्वक व गांभीर्याने महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे राजकीय तत्वज्ञान राज्यघटनेच्या माध्यमातून अत्यंत तपशिलवारपणे शब्दबद्ध केले आहे. ही राज्यघटना पुढील कित्येक काळातील पिढीसाठी दीपस्तंभासारखी मार्गदर्शक म्हणून उभी आहे.

संदर्भ :-

१. हरी नरके, महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ, प्रकाशक प्रधान सचिव, उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई प्रथमावृत्ती, 2006
२. महात्मा ज्योतीराव फुले स्मृतिशताब्दी विशेषांक, जीवन शिक्षण प्रकाशन, शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र राज्य पहिली आवृत्ती, ऑगस्ट – सप्टेंबर 1990
३. धनंजय कीर, स. ग. मालशे आणि य. दि. फडके, महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ, मुंबई, सहावी आवृत्ती, नोव्हेंबर 2006
४. डॉ. अशोक नाईकवाडे, युगप्रवर्तक महात्मा फुले गौरवग्रंथ, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती 15 ऑगस्ट 2012 पृ. 74
५. डॉ. हर्षानंद खोब्रागडे, डॉ. प्रमोद गारोडे, महात्मा फुल्यांचे विचार, देवयानी प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती 2001, पृ. 23

सिंधू संस्कृती - हडप्पा व मोहेंजोदडोच्या संदर्भात

प्रा. थिटमे स्नेहलता अशोक

सहाय्यक प्राध्यापक

इतिहास विभाग, एस.एम.बी.एस.टी. कॉलेज, संगमनेर

प्राचीन काळामध्ये मानवाला धातूचा शोध लागला. धातूच्या शोधामुळे मानवाने धातूची हत्यारे वापरण्यास प्रारंभ केला. या युगात तो हळूहळू प्रगती करू लागला. त्याचे भटके जीवन संपुष्टात येऊन तो स्थिर जीवन जगू लागला. तो एके ठिकाणी घरे बांधून राहू लागला. शेती करण्यास त्याने सुरुवात केली. नंतर त्याने वस्त्र निर्मितीस प्रारंभ केला. ईश्वरावर त्याची श्रद्धा वाढली. निसर्गात कशा पद्धतीने गोष्टी घडत आहेत कशामुळे घडतात याचा तो शोध घेऊ लागला. प्रचंड जिज्ञासेतून त्यांनी विविध गोष्टींचा शोध लावला. पुढे वैज्ञानिक प्रगती झाली आणि सुसंस्कृत अशा समाज जीवनाची प्रगत अवस्था मानवाने गाठली. प्राचीन भारतातील मानवाच्या सर्वांगीण प्रगतीचा व समृद्धतेचा ज्ञात असलेला कालखंड म्हणजे सिंधू संस्कृतीचा कालखंड होय. पुढे भारताच्या ऐतिहासिक युगाचा प्रारंभ झाला. म्हणजे सिंधू संस्कृती पासून ज्याला आपण धातुयुग असे संबोधतो. भारतातील सुसंस्कृत, सुसंघटित, सामाजिक जीवनाचा प्रारंभ या युगापासून होतो. वायव्य भारतात १९२० साली ज्यावेळी उत्खनन झाले त्यावेळी या संस्कृतीतील समाजजीवनाचे असंख्य अवशेष या ठिकाणी सापडलेले बघायला मिळतात. सिंधू संस्कृतीचा शोध म्हणजे एक योगायोगाचीच कथा म्हणावी लागेल. कारण सिंधू संस्कृती जिला आपण हडप्पा संस्कृती म्हणतो तिचा उगम भारताच्या उपखंडाच्या वायव्येला झाला होता आणि तिचा विस्तार तत्कालीन बॅबिलोनचा, सुमेरिया, अक्कड, इजिप्त, ग्रीक, मेसापोटेमिया इत्यादी ठिकाणी ती विकसित झाली. पंजाब, हरियाणा, सिंधू, बलुचिस्तान, गुजरात, राजस्थान व उत्तर प्रदेशचा पश्चिम भाग एवढ्या विशाल प्रदेशभर ही संस्कृती पसरली होती. १९२१ हे वर्ष भारताच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी लिहून ठेवण्यासारखे आहे. कारण १९२१ मध्येच या संस्कृतीचा शोध लागला. तेव्हापासून तिच्या विशाल परिसरातून सुमारे एक हजार ठिकाणी उत्खननात तिचे अवशेष सापडले. त्यातून एका वैभवशाली संस्कृतीचा शोध लागला आणि या संस्कृतीचे सुवर्णपृष्ठ विराजमान झाले. सिंधू नदीच्या खोऱ्यात तिचा विस्तार झाल्यामुळे तिला सिंधू संस्कृती असे म्हणतात. या नदीच्या खोऱ्यातल्या उत्खननाचे प्रमुख केंद्र होते हडप्पा आणि मोहेंजोदारो पंजाब मधल्या इरावतीच्या खोऱ्यात माँटगोमेरीच्या वायव्येस १५ मैलावर दयाराम सहानी, माधोस्वरूप वत्स यांच्या पुढाकाराने उत्खनन होऊन हडप्पा शहराचा शोध लागला. या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात खापर आणि हाडांचे अवशेष सापडले. अशाच प्रकारे सिंधू प्रांतातल्या लारखानापासून २५ मैलावर राखलदास बॅनर्जी यांच्या नेतृत्वाखाली उत्खनन होऊन मोहेंजोदारो संस्कृतीचे अवशेष सापडले. ही मोहेंजोदारोची प्रचंड टेकडी होती. ती स्थानिक लोकांची मृतांची टेकडी म्हणून माहीत होती. या टेकडीवर अनेक अवशेष सापडली. ही दोन्ही ठिकाणे सिंधूच्या पूर्व पश्चिम किनाऱ्यावर असून ती एकमेकांपासून ३५० मैल दूर आहे.

एकोणिसाव्या शतकातील प्रसिद्ध पुरातत्त्ववेत्ता सर जॉन मार्शल, डॉ. व्हीलर, प्रो. पिगट यांनी तर १९५६ साली केदारनाथ शास्त्री यांनी 'सिंधू सभ्यता का आदी केंद्र हडप्पा' हा ग्रंथ लिहिला. या सर्व शोधातून व उत्खननातून या संस्कृतीच्या अनेक वसाहतींचा शोध लागला. आजपर्यंत अनेक वसाहती उजेडात आल्या. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतात जे इतिहास विषयक संशोधन झाले त्यातून सिंधू नदीच्या खोऱ्यात गडद झालेली वैदिक काळापूर्वीची एक प्रगत संस्कृती जगाच्या निदर्शनास आली.

• कालखंड

सिंधू संस्कृती ही कांस्ययुगीन होती. गारगोटी, परशु, दगडी गदा, गोफणी, शरमुख, भाल्लमुख या वस्तूंसोबतच काही तांब्याची व कांस्याची उपकरणे सापडली. त्यामुळे ही संस्कृती ताम्रपाषाणयुगीन असावी असे काही विद्वानांची मते आहेत.

सिंधू संस्कृतीचा कालखंड किंवा काळ कोणता असावा याबाबत अजूनही विद्वानांमध्ये एक मत आढळून येत नाही. पुढील संशोधकांनी सिंधू संस्कृतीचे वेगवेगळे कालखंड दिलेले आहेत.

१. सर जॉन मार्शल- यांच्या मते या संस्कृतीचा काळ इ.स.पूर्व ३२५० ते २७५० इ.स.पूर्व हा असावा.
२. व्हीलर – इ.स. पूर्व २५०० ते १५००

३. डॉ.सी.एल. फबरी – यांच्या मते या संस्कृतीचा काळ इ.स.पू. २८०० ते इ.स.पूर्व २५०० हा असावा.
४. अर्नेस्ट मॅके – ३२५०- २५०० इ.स.
५. फादर हेरार – ५०००-२५०० इ.पू.
६. डॉ. के.बी. सुधाराव-जुसाळकर – २८००-१५००
७. कार्बन चौदा डेटिंग पद्धती- २३००-२०० इ.पू.
८. ऋग्वेदाच्या आधारे- ऋग्वेदात चपट्या नाकाचे, काळ्या कातडीचे व काळ्या जातीत जन्मलेल्या लोकांचा उल्लेख आहे. हे लोक लिंगपूजा करीत व नगर भोवती तट बांधत असत. इंद्राने त्यांचा नाश केला. असा उल्लेख ऋग्वेदात येतो. हे वर्णन सिंधू संस्कृतीतील लोकांच्या शरीररचनेशी मिळते जुळते आहे. ऋग्वेदाचा काळ इ.स. पूर्व १५०० मानतात आणि या लोकांनीच जर सिंधुपुत्रांना ठार केले असेल तर हि संस्कृती इ.स. पूर्व १५०० वर्षांपूर्वीची असावी.
९. तेल अस्मर- येथे उपलब्ध झालेल्या चित्रावर हत्ती व गेंडा यांचे चित्र पाहवयास मिळते. बॅबिलोनियन संस्कृतीला हे परके आहे. मोहेंजोदडो येथील एका शिक्क्यावर मिरवणुकीत हत्ती व गेंडा हे दोन्ही बाजूंनी पाहवयास मिळतात. यातूनच इ.स. २५०० मध्ये बॅबिलोनियातसिंधू संस्कृतीकडून हे शिक्के आयात केले गेले असावेत.

सिंधू संस्कृतीचे निमित्त कोण?

या संस्कृतीत राहणारे लोक कोणत्या वंशाचे होते या प्रश्नाचा विचार करणे आवश्यक आहे. विविध ठिकाणच्या स्मशानभूमीत ५० सांगाडे व चार मानव वंशाच्या १४ कवट्या सापडल्या. मानव वंश शास्त्रदृष्ट्या प्रोटो-ऑस्ट्रेलाईड, मेडीटेरेनियन, मंगोलियन आणि अल्पाइन वंशाचे असावेत असे सिद्ध झाले आहे. इतरांनी ते द्रविड, पणी, अनार्य किंवा आर्यवंशीय होते असा अंदाज बांधलेला आहे. मुख्यतः सिंधू समाज प्रोटो ऑस्ट्रेलाईड किंवा द्रविड पूर्व वंशाचा असावा हे जास्त संयुक्तिक ठरते. सर जॉन हटन यांच्या मतानुसार, सिंधू पुत्र हे द्रविड होते. त्यांनाच ते अनार्य म्हणत. मोहेंजोदडो येथील उत्खननात अनेक मानवांचे सांगाडे अवशेष सापडले आहेत. त्यावरून आर्यांनी त्यांना लढाईत जिंकून त्यांची सरसकट कत्तल केली असली पाहिजे तेच हे सिंधू पुत्र असावेत. प्रामुख्याने ही संस्कृती आर्य आणि द्रविड यांच्या संमिश्र संबंधातून निर्माण झालेल्या लोकांची असावी असे काही विद्वानांचे मत आहे.

• नगररचना

सिंधू संस्कृतीतील हडप्पा, मोहेंजोदडो व अन्य नगरांची रचना आणि आरोग्य व्यवस्था आदर्शवत होती. नियोजनबद्ध नगररचनेचे हे उत्तम उदाहरण आहे असे पहावयास मिळते. मोहेंजोदडो व हडप्पा या दोन शहरांच्या उत्खननात असे दिसते की, या संस्कृतीत राहणाऱ्या लोकांनी नगररचनेकडे अधिक लक्ष पुरविले असावे. नगररचनेच्या योजनेबद्दल तेबरोबरच येथील बांधकामांमध्ये प्रगत तंत्रज्ञान वापरलेले आढळते व यातूनच तत्कालीन विकसित बांधकाम शास्त्राचेही महत्त्व जाणवते.

• रस्ते

रस्ते सरळ व लांबच लांब असे होते. निरनिराळ्या भागांमध्ये वस्ती विभागलेली होती. रस्ते एकमेकांना काटकोनात छेदणारे होते. रस्ते हे पूर्व-पश्चिम व उत्तर-दक्षिण असे सरळ होते. लहान रस्ते मूळ रस्त्याला काटकोनात येऊन मिळत. यावरून या संस्कृतीतील लोकांना वाहतुकीच्या सोयीची जाणीव होती असे दिसून येते. नगरातील मुख्य दक्षिणोत्तर रस्ता हा सुमारे ३३ फूट रुंद तर नगराच्या मधोमध जाणारा व मुख्य रस्त्याला छेदणारा पूर्व-पश्चिम रस्ता देखील तेवढ्याच रुंदीचा आढळतो. त्याचप्रमाणे या दोन्ही रस्त्यांना ९ ते ८ फूट रुंदीचे समांतर रस्ते पाहवयास मिळतात. रस्त्याच्या कडेला दिवबत्तीची सोय होती. रस्त्याखालून भूमिगत गटार योजनेचे अवशेष आढळले आहेत. सांडपाणी वाहून नेण्याची ही पद्धत आजही केवळ मोठ्या शहरांमध्येच प्रचलित आहे. प्रकाश योजनेकरीता रस्त्यांच्या कडेला केलेल्या सोयीच्या आधारे प्राचीन काळातील संस्कृतीतील आधुनिकीकरण प्रक्रियेची प्रचिती येते. स्वच्छ रस्ते हे तत्कालीन सुसंस्कृत मानवी जीवनाची साक्ष देतात.

• गृहरचना

सौंदर्यपेक्षा गृहरचनेमध्ये भक्कमपणा आणि उपयुक्ततेला फार महत्त्व दिले जात होते. बहुतेक घरे ही प्रशस्त व स्वतंत्रपणे बांधलेली आढळतात. घरे पक्क्या भाजलेल्या विटांनी बांधलेली होती. विटांची लांबी २० ॥ इंच व रुंदी ८

॥ इंच इतकी होती. कड्या विटांचा देखील वापर होत असे. घरे प्रशस्त होती. काही घरे ही दुमजली असून घराला अंगण असे. रस्त्यांच्या दुतर्फा घरे बांधलेली होती. बांधकामात चिखल व चुन्याचा वापर केला जात असे. भिंतींची जाडी पाच फुटापर्यंत असे. घरांचे दरवाजे रस्त्याच्या बाजूला न ठेवता बोळात ठेवत. धान्य निवडणे, वाळवणे वस्तूवर कलाकुसर करणे इत्यादींसाठी ओसरीचा वापर होत असे. प्रत्येक वास्तूमध्ये स्वयंपाक गृह, शयनगृह दिवाणखाना, स्नानगृह व सांडपाणी वाहून नेण्याकरिता मोरीची व्यवस्था केलेली दिसते. लहान नालीमार्फत पाणी वाहून मोठ्या गटारीत जाऊन मिळे. स्नानगृहातच पिण्याचे पाणी ठेवण्याची व्यवस्था होती. त्यासाठी मातीचे मडके व रांजण यांचा वापर होत असे. घरातील घाण टाकण्यासाठी सुद्धा मलवापींची व्यवस्था होती.

• सार्वजनिक स्नानगृह

मोहेंजोदारो या शहरात घराप्रमाणे काही भव्य इमारती सुद्धा दिसून आलेल्या आहेत. त्या बांधकामाच्या व रचनेच्या दृष्टीने उच्च दर्जाच्या होत्या यापैकी या शहरातील सर्वात भव्य वास्तू म्हणजे सार्वजनिक स्नानगृह होय. जे शहराच्या अगदी मध्यभागी निर्माण केलेले दिसते. मोहेंजोदारोच्या तटबंदीत सर्वात मोठ्या स्नानगृहाचे अवशेष उपलब्ध झाले आहे. सार्वजनिक स्नानगृह हे या संस्कृतीचे खास आणि तेवढेच महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. हे लोकांच्या धार्मिक आणि सांप्रदायिक जीवनशैलीचे प्रतीक आहे. या स्नानगृहाची खोली सुमारे २.५ मीटर खोल, लांबी सुमारे १२ आणि रुंदी सुमारे ७ मीटर होती. याच्या मध्यभागी तळे असून त्या तळ्याच्या आजूबाजूला काही खोल्या (१६ खोल्या) व काही ओसऱ्या होत्या. त्यात उतरण्यासाठी उत्तर व दक्षिण पायऱ्यांची सोय करण्यात आलेली होती. या तळ्याच्या आजूबाजूला खोल्या बांधलेल्या असून त्याचा कपडे बदलण्यासाठी व पूजा अर्ज करण्याकरिता उपयोग होत असे. या तळ्याचे बांधकाम भाजलेल्या विटांचे असून त्याला चुन्याचा गिलावा केलेला होता. या कुंडातील पाणी झिरपू नये म्हणून रचना देखील केलेली आढळते. या संस्कृतीतील नगररचनेचा एक उत्कृष्ट नमुना व एक महत्त्वाची व तेवढीच अद्वितीय वास्तू म्हणजे महास्नानगृह होय.

• मुद्रा व भांडी

हडप्पा संस्कृतीच्या उत्खननात ज्या वस्तू सापडल्या त्यामध्ये काही मुद्रा देखील सापडलेल्या आहेत. मुख्यतः त्या चौरस आकाराच्या, आयताकृती किंवा गोल सिंटाईट नावाच्या दगडापासून बनवल्या जात. मुद्रा बनवणे हा एक महत्त्वाचा व्यवसाय असल्याकारणाने या मुद्रा मालदार लोकांनी आपल्या मालमत्तेची नोंद व ओळख ठेवण्यासाठी वापरल्या असाव्या असे म्हणता येईल. माती, धातू व हस्तीदंतापासून बनवलेल्या हजारो मुद्रा उत्खननात सापडल्या आहेत. मुद्रांवर विविध प्राणी उदाहरणार्थ म्हैस, बैल, हत्ती, गेंडा, वाघ यासारखे तसेच एक शृंगासारखे कल्पित प्राणी आपल्याला बघायला मिळते. काही मुद्रांवर मनुष्याकृती तर काही मुद्रांवर लेख उमटवलेले दिसतात. यातून आपल्याला त्या संस्कृतीतील लोकांच्या सामाजिक जीवनाचे आकलन होते.

सिंधू संस्कृतीच्या उत्खननात मुद्रांबरोबरच विविध प्रकारची व विविध आकाराची काही भांडी मिळालेली आहेत. त्यात लालसर माती पासून बनवलेली व त्यावर काळ्या रंगात चित्रकला केलेली भांडी आढळतात. ही सुंदर आकाराची व गुळगुळीत अशा मृदभांड्यांवर प्राण्यांची चित्रे, झाडे व नक्षीकाम केलेली दिसते. बऱ्याच मृदभांड्यांवर नक्षीच्या स्वरूपात माशांचे खवले, एकमेकांत गुंतलेली वर्तुळे, पिंपळपान यासारख्या प्रतीकांचा किंवा चित्रांचा समावेश केलेला आढळतो. त्या काळात मृत व्यक्तीचे दफन करतेवेळी त्या मृत व्यक्तींबरोबरच मातीची भांडी सुद्धा पुरण्याची पद्धत होती. यावरून असे दिसते की, मुद्रा व मृदभांड हे त्या काळाच्या लोकजीवनाचे, व्यापार, धार्मिकतेचे कलाकुसरीचे महत्त्वपूर्ण असे पुरावे आहेत.

• समारोप

सिंधू संस्कृती ही अतिशय प्राचीन व गौरवशाली संस्कृती समजली जाते. भारतीय इतिहासात तिला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. भारतीय इतिहासाचा तो एक अमूल्य ठेवा असून जगातील तत्कालीन इतर कोणत्याही प्राचीन संस्कृतीपेक्षा कोठेही न आढळणारी प्रगत व विकसित ही संस्कृती होती असे दिसते. नगररचना, आरोग्य व्यवस्था, व्यापार, कला इत्यादी क्षेत्रात ही संस्कृती एकमेकांद्वितीय होती. या संस्कृतीतील वैशिष्ट्यपूर्ण वास्तू म्हणजे येथील सार्वजनिक स्नानगृह. या संस्कृतीतील पशुपूजा, मूर्ती पूजा, वृक्ष पूजा, लिंगपूजा, सर्प पूजा, पृथ्वी पूजा, शिवोपासना, शक्तीची उपासना इत्यादी वैशिष्ट्यपूर्ण अशा धार्मिक कल्पनांचा वारसा या संस्कृतीने जगाला दिला. म्हणूनच या संस्कृतीचा प्रभाव सामाजिक व धार्मिक दृष्ट्या आजही भारतीय समाजावर जाणवतो आणि तो पुढील काळात इसवी सनानंतरही चालू राहिला आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. 'भारतीय इतिहास प्राचीन ते अर्वाचीन' प्रा. स्मिता जोशी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
२. 'प्राचीन भारताचा इतिहास' (प्रागैतिहासिक काल ते इसवी सन ६५०) लेखक, प्राचार्य य.ना. कदम, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. 'प्राचीन भारत', डॉ. प्रभाकर देव विद्या प्रकाशन, नागपूर.
४. 'प्राचीन भारतीय संस्कृती' डॉ. प्रभाकर रघुनाथ देव, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
५. 'प्राचीन भारताचा इतिहास (प्रारंभ पासून ते इसवी सन १२०६) राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक, डॉ.श.गो. कोलारकर, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
६. प्राचीन भारताचा इतिहास (प्रारंभ ते इसवी सन १३१८) डॉ. अनिल कठारे, प्रशांत पब्लिकेशन्स.

महाराष्ट्रातील पंचायत राजमधील महिला आरक्षण आणि महिला सक्षमीकरण

प्रा. डॉ. सुरेश सखाराम भालेराव

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, बी. रघुनाथ महाविद्यालय, परभणी

प्रस्तावना

समाजाचा सर्वांगिन विकास तेव्हाच शक्य आहे. जेव्हा स्त्री आणि पुरुषांना स्वतःचा समान विकास साधण्याची संधी उपलब्ध होईल. या धारणेतून भारतीय स्त्रियांना आपल्या हक्कांचा उपभोग घेता यावा, पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेने स्त्रियांच्या हक्कांवर मर्यादा आणू नयेत या भूमिकेतून संविधानाच्या तीस-या आणि चौथ्या अनुच्छेदात तरतूदी करून महिलांच्या मानवाधिकारांना संवैधानिक दर्जा दिला.

महिलांना संविधानाने पुरुषांच्या बरोबरचा अधिकार व दर्जा देऊन देखील महिलांचा राजकीय सहभाग अत्यल्प होता. समाजाच्या अर्धा भाग असलेला महिलांचे निर्णयनिर्धारण प्रक्रियेतील प्रतिनिधित्व अत्यल्प असल्यामुळे महिला संबंधी होणारे निर्णय पुरुषकेंद्री मानसिकतेत घेतले जात होते त्यामुळे महिलांचे प्रश्न निर्णय प्रक्रियेच्या केंद्रस्थानी येत नव्हते. एकूण निवडलेल्या सदस्यांपैकी महिलांचा सहभाग ३-५% पेक्षा जास्त नव्हता. बहुतांश ठिकाणी महिला उभ्याच राहत नव्हत्या. महिला सरपंचांची संख्या नगण्य होती (फक्त १-२% पर्यंत). बहुतेक ठिकाणी पुरुषच निवडून येत असत. पंचायत समिती महिला सदस्य १% पेक्षा कमी संख्या होती. जिल्हा परिषद एकूण सदस्यसंख्येत महिलांचा सहभाग केवळ १-२% इतकाच होता. नेतृत्वाच्या भूमिकेत स्त्रिया जवळजवळ अनुपस्थित त्यामुळे निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा आवाज ऐकू येत नसे. महिलांचा मतदानात सहभागही कमी. अनेकदा पती, कुटुंबीयांच्या दबावाखाली मतदान केले जात असे. सामाजिक बंधनेपितृसत्ताक व्यवस्था, निरक्षरता, घरगुती जबाबदाऱ्या आणि आर्थिक मर्यादा यामुळे महिलांना राजकारणात येण्याची संधीच मिळत नसे. काही अपवाद वगळता जसे की शिक्षित किंवा राजकीय घराण्यातील महिला सामान्य ग्रामीण महिलांना नेतृत्वाच्या पदावर येणे जवळजवळ अशक्य होते.

त्यामुळे महिलांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढावा यासाठी 73 व्या व 74 व्या घटनादुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये 33 टक्के आरक्षण लागू करण्याची तरतूद करण्यात आली देशातील अनेक घटक राज्यांनी यापुढे एक पाऊल उचलत महिलांना 50 टक्के राखीव जागा देऊन महिलांच्या राजकीय सहभागाला चालना दिली परिणामी महिलांचा राजकीय सहभागात आरक्षणपूर्व काळाच्या तुलनेत लक्षणीय वाढ झाली आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने महिला आरक्षण मौलिक बनले आहे

भारतीय संविधानातील 73वा दुरुस्ती कायदा (1992) लागू झाल्यानंतर ग्रामीण भागात महिलांना पंचायत राज संस्थांमध्ये 33% आरक्षण देण्यात आले. महाराष्ट्राने या कायद्याची अंमलबजावणी करताना महिलांसाठी 50% आरक्षण देऊन देशात आदर्श निर्माण केला. या आरक्षणामुळे ग्रामीण महिलांना स्थानिक सत्ताकेंद्रात प्रवेश मिळाला आणि त्यांच्या नेतृत्वगुणांचा विकास झाला. ग्रामपंचायतींमध्ये ५०% महिला सदस्य निवडून येतात. जवळपास निम्म्या गावांमध्ये महिला सरपंच आहेत. पंचायत समिती व जिल्हा परिषदेत महिलांचा प्रभावी सहभाग दिसतो. निर्णय प्रक्रियेत महिला प्रत्यक्ष आवाज उठवतात. महिला नेत्यांच्या माध्यमातून सामाजिक, शैक्षणिक व आरोग्यविषयक विषयांना प्राधान्य मिळाले.

प्रस्तुत संशोधनाद्वारे महिलामध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय हक्कांबाबत वास्तव स्थिती लक्षात घेऊन महिला हक्का बाबत जाणीवपूर्वक प्रयत्न होण्यास मदत होईल. प्रस्तुत संशोधन महिलांच्या सबलीकरणासाठी हक्कांची प्रभावी अंमलबजावणी व्हावी यासाठी उपाय योजना करणे या दृष्टीने महत्वाचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

संशोधन अभ्यासाची उद्दीष्टे निश्चित करणे आवश्यक असते. कारण उद्दिष्टांमुळे संशोधनाला योग्य दिशा मिळत असते' महाराष्ट्रातील पंचायत राजमधील महिला आरक्षण आणि महिला सक्षमीकरण ' या विषयावरील संशोधनाला निश्चित दिशा प्राप्त होण्यासाठी खालील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

1. पंचायत राज व्यवस्थेत महिला आरक्षणामुळे महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.
2. महिलांच्या सहभागामुळे निर्णय प्रक्रियेत झालेल्या बदलांचा शोध घेणे.
3. महिलांच्या सबलीकरणावर महिला आरक्षण व्यवस्थेच्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती

कोणत्याही विषयातील संशोधन करीत असतांना ते संशोधन शास्त्र शुद्ध व्हावे अचूक निष्कर्ष निघावे विषयाची उद्दिष्ट साध्य व्हावेत आणि वस्तुस्थितीची सत्य आकलन व्हावे यासाठी, विविध विषयानुरूप विशिष्ट संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला जातो.

'महाराष्ट्रातील पंचायत राजमधील महिला आरक्षण आणि महिला सक्षमीकरण' या विषयाच्या संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर केला असून तथ्य संकलनासाठी द्वितीय सामग्रीचा अवलंब केला आहे.

पंचायत राजमधील महिला आरक्षण आणि सक्षमीकरण

1) राजकीय सहभाग आणि नेतृत्व विकास

महिला आरक्षणामुळे पंचायत राज संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला गावांमध्ये ५०% जागा महिलांसाठी राखीव त्यामुळे महिला सरपंच आणि सदस्य म्हणून निवडून आल्याने नेतृत्वगुण विकसित झाले. महिलांना निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय भूमिका मिळाली, जिथे पूर्वी पुरुषप्रधान वातावरण होते. कोल्हापूर आणि पुणे जिल्ह्यातील महिला सरपंच यांनी ग्रामसभा, विकास निधी आणि सरकारी योजनांमध्ये सक्रिय निर्णय घेतले.

2) सामाजिक सक्षमीकरण

आरक्षणामुळे महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावला. महिलांचा सार्वजनिक जीवनात आवाज ऐकला जाऊ लागला, ज्यामुळे पितृसत्ताक मानसिकतेला आव्हान मिळाले. महिलांच्या गरजा, समस्या व प्राधान्ये शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता निर्णय प्रक्रियेत समाविष्ट होऊ लागल्या.

3) आर्थिक सक्षमीकरण

महिला सदस्यांनी स्वयं-सहाय्यता गट सुरू केले, ज्यामुळे आर्थिक उत्पन्नाची संधी निर्माण झाली. महिला गावकऱ्यांना रोजगार, शेतीपूरक व्यवसाय, लघुउद्योग, डेअरी व्यवसाय याकडे मार्गदर्शन करू लागल्या. अमरावती जिल्ह्यातील महिला सरपंचांनी लघुउद्योग सुरू करून गावात आर्थिक विकास घडवला.

4) निर्णय प्रक्रियेत फरक

महिला आरक्षणामुळे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद या संस्थांमध्ये निर्णय प्रक्रिया अधिक सर्वसमावेशक आणि संवेदनशील झाली. महिलांनी निधीच्या वापरात प्रामाणिकपणा व पारदर्शकता आणली. नाशिक जिल्ह्यातील एका ग्रामपंचायतीत महिला सरपंचाने विकास कामांसाठीचे खर्च गावकऱ्यांसमोर जाहीर करण्याची प्रथा सुरू केली. महिलांनी आरोग्य, पोषण, शिक्षण, स्वच्छता, पाणीपुरवठा, महिला सुरक्षा यांसारख्या विषयांना प्राधान्य दिले. उदा. लातूर जिल्ह्यातील महिला सरपंचांनी "महिला सुरक्षा समित्या" स्थापन करून हिंसा प्रतिबंधक उपाय राबवले.

5) राजकीय वारसा नसलेल्या महिलांसाठी प्रेरणा

आरक्षणांमुळे सामान्य ग्रामीण महिलांनाही राजकारणात येण्याची प्रेरणा मिळाली. अनेक महिला सरपंच, पंचायत समिती सदस्य पुढे जिल्हा परिषद, विधानसभा व संसद स्तरावरही पोहोचल्या. सोनाली शाहपुरे, सुनिता लोहार यांसारख्या महिलांनी साध्या पार्श्वभूमीतून नेतृत्वाची पायरी चढली. तरुणींमध्ये राजकारण व सामाजिक कामाबद्दल आकर्षण निर्माण झाले.

6) सामाजिक बदल आणि सक्षमीकरणाची गुणवत्ता

महिलांच्या नेतृत्वामुळे गावातील विकास कामे केवळ पुरुषांच्या गरजांवर आधारित न राहता सर्वसामान्य नागरिक आणि विशेषतः महिलांच्या गरजांवर केंद्रित झाली. निर्णय प्रक्रियेत पारदर्शकता व जबाबदारी वाढली. पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग वाढल्याने निर्णय प्रक्रियेत गुणात्मक बदल झाले. पूर्वी बहुतेक निर्णय रस्ते, इमारती, कर इत्यादींवर केंद्रित असायचे. पण महिलांनी प्रतिनिधित्व केल्यानंतर ग्रामपंचायत आणि ग्रामसभेमध्ये समाजजीवनाशी निगडित, दैनंदिन जीवनात उपयोगी, महिलांच्या गरजांवर आधारित विषयांना प्राधान्य मिळाले.

पंचायत राजमधील महिलांच्या सहभागामुळे सक्षमीकरण प्रक्रियेत झालेले बदल

1) पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता

महिला सरपंच आणि सदस्यांनी पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण यावर विशेष भर दिला. सोलापूर जिल्ह्यातील अनेक ग्रामपंचायतींमध्ये महिला सरपंचांनी शाळांमध्ये मुलींसाठी शौचालयांची सोय केली. यामुळे मुलींच्या शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी झाले. महिलांना पाणी उचलण्याची जबाबदारी जास्त असल्यामुळे त्यांनी पिण्याच्या पाण्याच्या योजना, विहिरी, बोअरवेल, पाईपलाईन यावर निधी खर्च करण्याचे ठराव केले. उदा. नाशिक जिल्ह्यातील एका महिला सरपंचाने शाळेसमोर पाणीटाकी बसवली ज्यामुळे मुलींना शाळा सोडावी लागली नाही.

2) शिक्षणात सुधारणा

मुलींसाठी शाळेत स्वतंत्र शौचालये उभारण्याचे निर्णय महिलांनी घेतले. शाळा सोडणाऱ्या मुलींना परत शाळेत आणण्यासाठी प्रयत्न झाले. महिला पंचायत सदस्यांनी “बालिका साक्षरता अभियान” राबवून मुलींचा शाळेत प्रवेश वाढवला.

3) आरोग्य आणि पोषण

अंगणवाडी केंद्रांना प्राधान्य, गर्भवती महिला व बालकांच्या पोषणासाठी योजना राबवल्या. आरोग्य शिबिरे, लसीकरण मोहिमा यावर भर दिला. उदाहरण : बीड जिल्ह्यातील महिला सरपंचाने गावात आरोग्य तपासणी शिबिरे नियमित करण्याचा ठराव केला.

4) दारूबंदी

महिला प्रतिनिधींनी महिलांवरील अत्याचार, दारूबंदी, कुटुंबातील हिंसा, आरोग्य समस्या या मुद्द्यांवर काम केले. महाराष्ट्रातील काही गावांमध्ये महिला सरपंचांनी देशी दारूविक्री बंद करण्याचे ठराव ग्रामसभेत पास करून दारूबंदी यशस्वी केली. अनेक गावांमध्ये महिलांच्या पुढाकाराने देशी दारू बंदीचे ठराव पास झाले. उदा. गडचिरोली जिल्ह्यात महिलांनी पंचायत बैठकीत ठराव करून दारूची दुकाने बंद केली.

5) स्वयं-सहाय्यता गट व आर्थिक सक्षमीकरण

महिला सदस्यांनी स्वयं-सहाय्यता गटांना प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे महिलांचे उत्पन्न वाढले आणि आत्मनिर्भरता आली. अमरावती जिल्ह्यातील महिला ग्रामपंचायत सदस्यांनी SHG (Self-Help Group) मार्फत बँकेतून कर्ज मिळवून शेळीपालन व लघुउद्योग सुरू केले. महाराष्ट्रातील गावांमध्ये महिलांनी बचत गट उभारून कुटुंबांच्या अर्थकारणाला बळ दिले. या गटांमुळे सूक्ष्मकर्ज, शेळीपालन, शिवणकाम, डेअरी व्यवसाय सुरू झाले.

6) महिला सुरक्षितता आणि हक्क

महिलांचा समाजात सन्मान वाढला. महिलांना नेतृत्व म्हणून ओळख मिळाली महिला सरपंच ग्रामसभेत प्रमुख भूमिका बजावतात, ज्यामुळे इतर ग्रामीण महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढला. महिलांविरुद्ध हिंसाचार थांबवण्यासाठी विशेष ग्रामसभा घेण्यात आल्या.पोलीस ठाण्यात तक्रार नोंदवण्यासाठी सामूहिक मदत उपलब्ध करून दिली. उदा. लातूर जिल्ह्यातील महिला सरपंचांनी "महिला सुरक्षा समिति" स्थापन केली.

निष्कर्ष

महिलांच्या सहभागामुळे पंचायत निर्णय प्रक्रिया रस्ते, कर, इमारती पुरुषप्रधान अशा विकासापासून वळून सामाजिक कल्याण, महिला सक्षमीकरण, आरोग्य, शिक्षण आणि दारुबंदी अशा विषयांकडे वळली. यामुळे पंचायत राज खऱ्या अर्थाने जनतेच्या, विशेषतः महिलांच्या गरजांशी निगडित बनली.महाराष्ट्रातील पंचायत राजमधील महिला आरक्षणांमुळे: महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला, नेतृत्वगुण विकसित झाले.,सामाजिक आणि आर्थिक सक्षमीकरण घडले., निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा आवाज आणि प्राधान्य वाढले.,सामान्य ग्रामीण महिलांसाठी प्रेरणास्त्रोत निर्माण झाले.अर्थात, आरक्षण हा केवळ संख्यात्मक बदल नाही, तर ग्रामीण समाजात महिलांच्या सक्षमीकरणाचा गुणात्मक परिवर्तन करणारा घटक ठरला आहे.

७३ व्या घटनादुरुस्तीने अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, महिला यांना आरक्षण दिले आहे. त्यामुळे सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले आहे. तरीसुद्धा महिलांच्या प्रतिनिधीत्वासंबंधी काही प्रश्न निर्माण होतात. भारतात पुरुषप्रधान संस्कृती असल्यामुळे महिलांच्या राजकीय सहभागावर मर्यादा येतात. निवडून आलेल्या महिलाऐवजी त्यांच्या पतीमार्फतच अनेक वेळा अप्रत्यक्षपणे प्रतिनिधीत्वाची भूमिका निभावली जाते. महिला प्रतिनिधीचे मतदारसंघ दर पाच वर्षांनी बदलतात. त्यामुळे आरक्षण संपल्यामुळे प्रतिनिधी म्हणून कार्य करणाऱ्या स्त्रीला 'चूल व मूल' हीच भूमिका पार पाडावी लागते. महिला सबलीकरणासाठी व त्याच्या हक्कासाठी, सर्वांगीण प्रगतीसाठी विविध उपाय योजना, कार्यक्रम आखले जातात. परंतु तळागाळापर्यंत त्या योजना, तरतुदी पोहचू शकत नाही. शिवाय महिला विषयक विविध कायद्यांची अवहेलनाही होताना दिसते.

सारांश

महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्थेमधील महिला आरक्षणांमुळे केवळ महिलांचा सहभाग वाढला नाही, तर गावोगावी सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि आरोग्यविषयक सकारात्मक बदल झाले.या बदलामुळे लोकशाही अधिक सर्वसमावेशक आणि परिणामकारक झाली आहे. महिलांच्या योग्य व प्रभावी प्रतिनिधीत्वासाठी त्यांचे सबलीकरण होणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर पुरुषांची सामाजिक व राजकीय मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :

1. पंचायत राज - वा. भा. पाटील, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव 2009
2. महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक सबलीकरणाची वाटचाल - वैसाणे अनिल
3. देशपांडे नमिता घुंगटाकडून राजसत्तेकडे, दैनिक लोकसत्ता २१ डिसेंबर २०१३
4. भारतीय समाज आणि स्त्री - ज्योती लांजेवार, सुगावा प्रकाशन पुणे 2005
5. महिलांची राजकीय सक्षमीकरण - दीपक पवार श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर 2013
6. भारतीय राजकारणातील स्त्रिया - मोहिनी कडू विजय प्रकाशन नागपूर 2008
7. मानव अधिकार एव्म महिलाएँ- नाराणी नारायण प्रकाश, रा. वा पब्लिकेशन्स, जयपूर.
8. योजना 15 April 2021.

विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करणाऱ्या विविध घटकांचे मुल्यांकन

संशोधिका

भावना गजानन सदार

धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर

मार्गदर्शक

डॉ. पराग जोशी

धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर

१.० प्रस्तावना

विदर्भ हा मध्य भारतातील प्रदेश आहे व भारताच्या राजकीय नकाशावर, तो महाराष्ट्र राज्याच्या पूर्वेकडील भागात स्थित आहे. मध्य प्रांतांचा (मध्य भारत) भाग म्हणून विदर्भाच्या इतिहासाने राज्याच्या पश्चिम भागांच्या तुलनेत त्याच्या वेगळ्या सांस्कृतिक आणि प्रशासकीय ओळख यात योगदान दिले आहे. विदर्भाच्या विकासाची मागणी ऐतिहासिकरीत्या दुर्लक्षामुळे निर्माण झाली आहे, ज्यामुळे महाराष्ट्रात लक्षणीय प्रादेशिक असमानता निर्माण झाली आहे, ज्यामध्ये पाण्याची टंचाई, शेतीविषयक संकट आणि प्रदेशाच्या समृद्ध संसाधने असूनही कमी गुंतवणूक यांचा समावेश आहे. विदर्भ, खनिजे आणि जंगलांनी समृद्ध असूनही, महाराष्ट्राच्या इतर भागांच्या तुलनेत सातत्याने कमी गुंतवणूक आणि विकासाच्या अभावाचा सामना करत आहे.

या प्रदेशाचा महत्त्वाचा पट्टा कृषी संकटामुळे गंभीरपणे प्रभावित झाला आहे, ज्यामुळे शेतकरी आत्महत्यांची संख्या देखील येथे जास्त आहे. पुरेशा पाण्याचा अभाव हे विदर्भातील मागासलेपणाचे एक प्रमुख कारण आहे. राजकीय निर्णय घेण्याचे अधिकार मुंबईत केंद्रित आहे, ज्यामुळे विदर्भाकडे दुर्लक्ष होते आणि सत्ताधारी वर्गाकडून दुर्लक्षित केल्याची भावना निर्माण होते. नोकरीच्या संधींचा अभाव तरुणांना इतर प्रदेशात किंवा शहरांमध्ये स्थलांतर करण्यास भाग पाडतो, ज्यामुळे विदर्भातील प्रतिभा आणि श्रम कमी होत आहे. विविध क्षेत्रांमध्ये या प्रदेशात विकासाचा अनुशेष वाढत आहे, जो लक्ष केंद्रित करण्याची आणि संसाधनांची आवश्यकता अधोरेखित करतो. या प्रदेशात योग्य संप्रेषण आणि इतर आवश्यक पायाभूत सुविधांचा अभाव ही एक महत्त्वाची समस्या म्हणून उद्भूत केली गेली आहे.

विदर्भाच्या विकासावर परिणाम करणारे घटक म्हणजे पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीवर अवलंबून राहणे आणि त्यामुळे शेतीची समस्या, अपुरी सिंचन पायाभूत सुविधा, खराब रस्ते कनेक्टिव्हिटी आणि औद्योगिकीकरण आणि आर्थिक संधींचा अभाव. विदर्भाची अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणात शेतीवर अवलंबून आहे. विसंगत पाउस आणि सिंचन सुविधांचा अभाव शेतकऱ्यांसाठी आर्थिक जोखीम आणि असुरक्षितता निर्माण करतो आहे. विदर्भ औद्योगिक विकासात पश्चिम महाराष्ट्रापेक्षा मागे आहे आणि रोजगाराचे महत्त्वाचे स्रोत असलेल्या पुरेशा लघु आणि मध्यम उद्योगांचा देखील येथे अभाव आहे. याकरीता प्रस्तुत संशोधनकार्यात विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करणाऱ्या विविध घटकांचे मुल्यांकन करण्यात आले आहे.

२.० संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला व संशोधन करण्यासाठी संशोधन क्षेत्र म्हणून संपूर्ण विदर्भाची निवड करण्यात आली व हे अध्ययन वस्तुनिष्ठ असावे याकरीता आवश्यक काळजी घेण्यात आली आहे. विदर्भातील सर्व अकरा जिल्ह्यांचा अध्ययन विश्व व यातील सर्व नागरिकांचा जनसंख्या म्हणून विचार करण्यात आला. संशोधनकार्यात संभाव्यता पद्धतीतील साधा यादृच्छिक नमुना निवडण्यात आला आहे. अध्ययनात विदर्भातील ११ जिल्ह्यांमधून प्रत्येकी ५०० प्रमाणे एकूण ५५०० नागरिकांची निवड करण्यात आली. तथ्यांचे योग्य संकलन व विश्लेषण यासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याची निवड करण्यात आली व संशोधनकार्यात माहिती प्राप्त करण्याकरिता प्रमाणीकृत प्रश्नावलीचा उपयोग करण्यात आला. प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी विदर्भातील नागरिकांकडून सर्वेक्षण माध्यमाने माहिती प्राप्त केल्या गेली. तथ्यांचे विश्लेषण करण्याकरीता सांख्यिकीय तंत्रातील विविध चाचणींचा

उपयोग करण्यात आला व संशोधन आराखडा लक्षात घेता 'काई वर्ग' या सांख्यिकीय चाचणीचा वापर करण्यात आला. संभाव्यता पातळी ०.०५ निर्धारित करण्यात आली.

३.० तथ्याचे सांख्यिकीय विश्लेषण

३.१ विभागातील अल्प उत्पन्न पातळीचा प्रभाव

सारणी क्र १: विभागातील अल्प पातळीचा प्रभाव

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	४१२३	७५.०
नाही	७६४	१३.९
सांगता येत नाही	६१३	११.१
एकूण	५५५०	१००.०

काई-वर्गमूल्य: ४२५७.३; स्वातंत्र्यांश: २; तालिका मूल्य: ५.९९; p मूल्य: < ०.०५

वरील सारणी क्र. १ मध्ये अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांचे विदर्भाच्या विकासावर विभागातील अल्प उत्पन्न पातळीचा प्रभाव याबाबत मत दर्शविण्यात आले आहे. ७५.० टक्के नागरिकांप्रमाणे विभागातील अल्प उत्पन्न पातळी विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करत असून १३.९ टक्के नागरिकांप्रमाणे हा घटक विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करीत नसल्याचे आढळले. तसेच ११.१ टक्के नागरिकांनी या विधानाबाबत सांगता येत नाही ही प्रतिक्रिया दिली.

३.२ अल्प औद्योगिक क्षेत्रातील अल्प गुंतवणूकीचा प्रभाव

सारणी क्र २: अल्प औद्योगिक क्षेत्रातील अल्प गुंतवणूकीचा प्रभाव

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	३८९४	७०.८
नाही	१०२६	१८.७
सांगता येत नाही	५८०	१०.५
एकूण	५५५०	१००.०

काई-वर्गमूल्य: ३४९७.१; स्वातंत्र्यांश: २; तालिका मूल्य: ५.९९; p मूल्य: < ०.०५

वरील सारणी क्र. २ मध्ये अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांचे विदर्भाच्या विकासावर अल्प औद्योगिक क्षेत्रातील अल्प गुंतवणूकीचा प्रभाव याबाबत मत दर्शविण्यात आले आहे. ७०.८ टक्के नागरिकांप्रमाणे विभागातील अल्प औद्योगिक क्षेत्रातील अल्प गुंतवणूक विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करत असून १८.७ टक्के नागरिकांप्रमाणे हा घटक विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करीत नसल्याचे आढळले. तसेच १०.५ टक्के नागरिकांनी या विधानाबाबत सांगता येत नाही ही प्रतिक्रिया दिली.

३.३ व्यावसायिक संस्थांची कमतरतेचा प्रभाव

सारणी क्र ३: व्यावसायिक संस्थांची कमतरतेचा प्रभाव

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	१२५४	२२.८
नाही	२९८६	५४.३
सांगता येत नाही	१२६०	२२.९

एकूण

५५५०

१००.०

काई-वर्गमूल्य: १०७७.७; स्वातंत्र्यांश: २; तालिका मूल्य: ५.९९; pमूल्य: <०.०५

वरील सारणी क्र. ३ मध्ये अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांचे विदर्भाच्या विकासावर व्यावसायिक संस्थांच्या कमतरतेचा प्रभाव याबाबत मत दर्शविण्यात आले आहे. २२.८ टक्के नागरिकांप्रमाणे व्यावसायिक संस्थांच्या कमतरता विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करत असून ५४.३ टक्के नागरिकांप्रमाणे हा घटक विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करित नसल्याचे आढळले. तसेच २२.९ टक्के नागरिकांनी या विधानाबाबत सांगता येत नाही ही प्रतिक्रिया दिली.

३.४ निम्न साक्षरता दराचा प्रभाव

सारणी क्र ४: निम्न साक्षरता दराचा प्रभाव

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	६५३	११.९
नाही	४३६८	७९.४
सांगता येत नाही	४७९	८.७
एकूण	५५५०	१००.०

काई-वर्गमूल्य: ५२१७.७; स्वातंत्र्यांश: २; तालिका मूल्य: ५.९९; pमूल्य: <०.०५

वरील सारणी क्र. ४ मध्ये अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांचे विदर्भाच्या विकासावर निम्न साक्षरता दराचा प्रभाव याबाबत मत दर्शविण्यात आले आहे. ११.९ टक्के नागरिकांप्रमाणे निम्न साक्षरता दर विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करत असून ७९.४ टक्के नागरिकांप्रमाणे हा घटक विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करित नसल्याचे आढळले. तसेच ८.७ टक्के नागरिकांनी या विधानाबाबत सांगता येत नाही ही प्रतिक्रिया दिली.

३.५ राजकीय ईच्छाशक्तीचा अभाव

सारणी क्र ५: राजकीय ईच्छाशक्तीचा अभाव

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	३९४६	७१.७
नाही	१२८४	२३.३
सांगता येत नाही	२७०	४.९
एकूण	५५५०	१००.०

काई-वर्गमूल्य: ३८९७.२; स्वातंत्र्यांश: २; तालिका मूल्य: ५.९९; pमूल्य: <०.०५

वरील सारणी क्र. ५ मध्ये अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांचे विदर्भाच्या विकासावर राजकीय ईच्छाशक्तीचा अभावाचा प्रभाव याबाबत मत दर्शविण्यात आले आहे. ७१.७ टक्के नागरिकांप्रमाणे राजकीय ईच्छाशक्तीचा अभाव विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करत असून २३.३ टक्के नागरिकांप्रमाणे हा घटक विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करित नसल्याचे आढळले. तसेच ४.९ टक्के नागरिकांनी या विधानाबाबत सांगता येत नाही ही प्रतिक्रिया दिली.

४.० निष्कर्ष

४.१ विभागातील अल्प उत्पन्न पातळीचा प्रभाव

१. प्रस्तुत संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील विकासाला विभागातील अल्प उत्पन्न पातळी प्रभावित करते.

४.२ अल्प औद्योगिक क्षेत्रातील अल्प गुंतवणूकीचा प्रभाव

2. प्रस्तुत संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील विकासासाला अल्प औद्योगिक क्षेत्रातील अल्प गुंतवणूक प्रभावित करते.

४.३ व्यावसायिक संस्थांची कमतरतेचा प्रभाव

3. प्रस्तुत संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील विकासासाला व्यावसायिक संस्थांची कमतरता प्रभावित करत नाही.

४.४ निम्न साक्षरता दराचा प्रभाव

4. प्रस्तुत संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील विकासासाला निम्न साक्षरता दर प्रभावित करत नाही.

४.५ राजकीय ईच्छाशक्तीचा अभाव

प्रस्तुत संशोधनकार्यात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की अध्ययन क्षेत्रातील विकासासाला राजकीय ईच्छाशक्तीचा अभाव प्रभावित करते.

५.० आधारग्रंथ सूची

5. आलोनी विवेक, सामाजिक संशोधन पद्धती, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
6. जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन अहवाल, २०२४.
7. Dangore, U. T., Shende, N. V., Vaidkar, R. D., Walke, R. D and Tingre. A. S. (2022). Growth Dynamics and Decomposition Analysis of Paddy in Vidarbha, *PKV Res. J.*, 46(2), pp. 50-74.
8. Deshpande, S. M. (2014). Farmer suicides in Vidarbha region of Maharashtra, India: A critical analysis. *International Journal of Social Sciences and Humanities*, 4(2), 31-39
9. Saini, S., Paranjape, J., Patil, K and Pandey, S. S. (2021). Constructing Indices using Socio-Economics Parameters: A Study of Farmers in Vidarbha, *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 26(11), pp. 16-34.
10. Shambharkar, Y. B., Koshti, N. R., Wakle, P. K and Gajghate, S. N. (2021). Assessment of quality of life, social isolation and spirituality of farmers in distress prone area of vidarbha, *Asian Journal of Extension Education*, 39, pp. 165-176.
11. Shirsole, A. D. (2023). Problem Faced By Farmer In Vidarbha Region of Maharashtra, *International Research Journal of Modernization in Engineering Technology and Science*, 5(4), pp.383-390.
12. Tripathy, S. N. (2025). Can PESA and FRA Resolve Vidarbha's PVTGs Migration Crisis?, *Indian Social Development Review*, 1(1), pp. 77-96.

संत बहिणाबाईच्या अभंगात स्त्रीयांशी साधलेला हितगूज

प्रा. भोजराज व्ही. बोदेले

यशवंतराव चव्हाण कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय लाखांदूर जि. भंडारा ४४१८०३

प्रस्तावना-

बहिणाबाईच्या काव्यात स्त्री मनाची, ममतेची, जिवाळ्याची किनार लाभली आहे. स्त्रीची अनेक वैशिष्ट्ये त्यांच्या अभंगातून प्रतीत होतात. स्त्रीयांचे क्षमाक्षिल रूप, तिचे प्रेमळ आचरण, तिची समसमान वागणूक, पतिव्रता धर्म, सर्वाप्रति स्नेहपूर्वक आचरण तपशिलवार वर्णन करण्याची वृत्ती अशा अनेकानेक गुणांनी युक्त असे साहित्य आहे, पण स्त्रीचा सर्वात मोठा गुण म्हणजे प्रपंच चालविणे होय, स्त्रीविना प्रपंच म्हणजे चाकविना गाडी. आपल्या कुशलतेने, व्यावहारिकतेने, कुटुंबाचा, प्रपंचाचा गाडा चालविणे हे स्त्रीचे कर्तव्य होय. बहिणाबाई स्त्रियांना उपदेश करतांना या प्रपंचाचा मान- सन्मान करण्यास सांगतात. संसार व घरदार सोडून स्त्रियांनी सन्यासिनी धारण करा असे कोणी सांगत नाहीत. स्त्रीशिवाय घर चालू शकत हे सर्वांना माहीत आहे. स्त्री ही जीवनदायीनी आहे, प्रेम, कौशल्य, स्वच्छता, व्यवहार व स्तकार, क्षमा, शांती अशा विविध युक्त अशी स्त्रीची वागणूक सर्व कुटुंबांचे पालन करते. बहिणाबाईना स्त्रीवर इतका विश्वास आहे, की स्त्रीचे प्रपंच व परमार्थ दोन्ही सांभाळू शकते, असे त्या म्हणतात.

‘पतिव्रता धर्म ऐका गे साजनी । धन्य ज्या गर्तीनी पुण्यसिळ ॥

येणेचि श्रवणे मुक्ती होय जीवा । पतीविना देवा नाठविजे ॥

आपना आपण ओळखिले जीने । धन्य तेची जाने पतिव्रता ॥

प्रपंच परमार्थ चालवी समान । तिनेच गगन झेलियेले ॥’

बहिणाबाई स्त्रियांना पतिव्रताचे महत्व सांगतात, जिने स्वतःला ओळखले, पतीच्या जिवनातील स्वतःचे स्थान ओळखले, तिच्या दृष्टीने पती हाच परमेश्वर आहे. अशा स्त्रीने कर्म तेच ब्रम्ह व ब्रम्ह तेच कर्म यांची सांगड घालून मनात सर्वकाळ भगवंताचा जप करावा. इंद्रियोपभोगांना महत्व न देता मनात द्वैतभावाचा अवलंब करावा. मनातील राग, द्वेष, यांना नाहीसे करावे. साधुसंतांची सेवा करावी, इंद्रियभोगांना महत्व न देता मनात द्वैत भाग बाळगावा, अधर्माचा त्याग करावा. पतीची आज्ञा पाळावी. प्राणीमत्तावर दया करावी. पतीची वचन अमृताप्रमाने मानून संसार केला तर अशा स्त्रीला वैकुंठवास प्राप्त होतो. असा सल्ला देतांना दिसून येतात.

बहिणाबाईनी स्त्रीला परमार्थ मार्गातही उन्नतावस्था प्राप्त होते, जर प्रपंचातील सर्व कर्तव्य पार पाडले तर असे म्हटले आहे. म्हणजेच प्रपंच व परमार्थ या दोघांनाही समान महत्व असून एकाला जिकल्यास दुसऱ्यालाही जिकण्याचे बळ प्राप्त होते. प्रपंच हेच आपले उद्धीष्ट मानले तर त्याशिवाय दुसरा कुठलाच विचार स्त्रीसाठी पातक ठरेल. पतीशिवाय परपुरुषाचा विचार तर स्त्रीला व्यभिचार होय. तरीही बहिणाबाई स्त्रियांना परपुरुषाचा विचार करायला सांगतात. हा परपुरुष म्हणजे कोण असेल, तर तो म्हणजे परमेश्वर होय.

‘परपुरुषाचे काय सांगो सुख । हरे सर्व दुःख संसाराचे ॥

म्हणोनिया संग धरावा त्याचा । सकळ सुखाचा सुखदाता ॥

परपुरुषाचे देखता चरण । उपरमे मन सुखावोनी ॥

परपुरुषाचे देखता स्वरूप । कोटी सूर्यदीप हारपती ॥’

अशाप्रकारे बहिणाबाईनी परपुरुषाच्या म्हणजेच परमेश्वराच्या चिंतनाचे सुख काय वर्णन करावे तो संसाराचे दुःख हरण करतो, म्हणून त्याचा संग धरावा. त्याचे चरण पाहूनही मन अपरिमित सुखाने भरून जाते. त्याचे स्वरूप पाहिले तर कोटी सूर्यदीपसुद्धा फिके पडतात. याकरिताच बहिणाबाई म्हणतात. काही पुण्य केल्याशिवाय अशा परपुरुषाचे सुख मिळत नाही.

ज्यांना स्वतःच्या संसारापेक्षा इतर गोष्टी महत्वाच्या वाटतात, अशा स्त्रियांनाही बहिणाबाई त्यांच्या हिताच्या गोष्टी सांगतात,

‘ऐका गे सजनी स्वहिच्या गोष्टी । सांगता हे मनी धरा बाई ॥

आपुलिया संसारा काही हित करा । सांगताहे धरा मनोभावे ॥

न कळे याति कुळ नाव रूप कोन्हा । गेली पै रिघोन त्याजसवे ॥

तिचेचेनी नावे फोडावी घागरी । नाही ते संसारी बहेणि म्हणे ॥'

अशा स्त्रियांना बहिणाबाई सांगतात, स्वतःच्या संसाराचा प्रथम विचार करा जे काही मी सांगत आहे, ते तुमच्या हिताचे आहे. त्याचे पालन करा तुम्ही प्रपंचात थोडे जरी पुण्य कमवाल, तरच तुम्हाला परपुरुषाची म्हणजेच परमेश्वराची गोडी लागेल. जी स्त्री स्वतःच्या सुखात मग्न आहे, जी अधर्माचे आचरण करीत आहे, लोकाचाराची जिला पर्वा नाही, तीला समाज वाळीत टाकल्यावाचून राहत नाही. अशी स्त्री जणू काही मेली, असे समजून लोक चालतात. म्हणेच धर्मबाह्य आचरण करणाऱ्या स्त्रीचे पातक कोणी माफ करू शकत नाही.

प्रपंचात असणाऱ्या स्त्रियांनाही संत बहिणाबाईंनी भान ठेवून परमार्थ करण्यास सांगतात.

'आमुचे मिळूणी मिळू नका कोणी । विषय सांगतिनी बाईयांनो ॥

नव्हे तैसे बळ विवेक विचार । नका करू चार जनामाजी ॥

जवरी आहे तुम्हा मागील बोभाट । तवरी काही नीट होऊ नका ॥

बहेणि म्हणे नका फजिती फुकाची । करू या जीवाची वायावीन ॥'

जोपर्यंत तुम्हाला आसक्तीने संसार करावयाचा आहे, सासर आणि माहेरचे संबंध सांभाळावयाचे आहेत, तनलज्जेला व जनमताला मान द्यायचा आहे. तोपर्यंत नुसते परमार्थाचे सोंग करू नका. उगाच फजिती करून घेऊ नका. विवेक आणि विचाराचे बळ जोपर्यंत प्राप्त होत नाही, तोपर्यंत परमार्थाचे सोंग न केलेलेच बरे, बहिणाबाईंच्या अशा विचारांतून त्यांची समतोल विचारसरणी दिसून येते.

संत बहिणाबाई यांनी समाजातील सर्वच मनोवृत्तीच्या स्त्रियांची कल्पना करतात व त्या वृत्तीप्रमाणे उपदेश करतात. संसाराशिवाय इतर गोष्टीत रस घेणाऱ्या स्त्रियांना प्रपंचाचे महत्व पटवून देतात. ज्यांना संसारात अनासक्त होऊन स्वहित साधावयाचे आहे, अशा स्त्रियांना बहिणाबाई फुगडीच्या रूपकाने परमार्थाचा मार्ग सांगतात. त्यांना फुगडी घालायचे आवाहन करतात व म्हणतात.

'भूमीवर झाडी । अंतरीचा कामक्रोध काढी । सांडी माया ओढी । मग होय भावा गडी ॥

या वासनेचे ओचे । खोवी आधी साचे । निरोध इंद्रियाते । मग हरिरंगे नाचे ॥

दोही पदावरी । एक भाव करी । अशिपदीवरी । मग तुच पाहे हरी ॥

बद्ध सबळ भुजा । आधी सारी ओजा । जाण निजगुजा मग फुगडी घाली ओजा ॥

दृश्य भाव सांडी । एक भाव जोडी । प्रेमे घाली फुगडी । स्वानंदाची गोडी ॥

ऐसी बहिण फुगडी घाली । अवघ्या आणिल्या हारी । पांगविल्या पोरी । न येता बरोबरी ॥'

फुगडी घालतांना तयारी कशी करावी, त्यासाठी अंतरीचा कामक्रोध बाजूला सारावा, वासनेला पूर्णतः हा नष्ट करावे, इंद्रियनिरोध करावे. सबळ भूजा बद्ध करून मग फुगडी घालायची यामुळे स्वानंदाची गोडी लागेल, असे संत बहिणाबाई सांगतात. त्याहुनही काही गोष्टीची आवश्यकता असते त्या म्हणतात,

'अहंकार दंभ मान धरू नको बाई । लोक- लाज भीड यासी देसवटा देई ॥

कायावाचामनबुद्धि एकवटे होई । फुगडी घालीता मग देव तुचि पाही ॥

परनिंदा द्वेष याचा नको करू ताठा । अवघे मोडूनि धरी एकभाव निष्ठा ॥'

बहिणी म्हणे तरिच तुज भेटी भगवंता ॥

लोकलाज, दंभ, भीड, यांना हृददपार केले पाहिजे. काया, वाचा, मन, बुद्धी यांना एकवटून टाकले पाहिजे. द्वेष, परनिंदा यांना दूर सारले पाहिजे. या सर्व मोहाच्या गोष्टी सोडून देऊन एकाच भावाने फुगडी घातली तरच तुला भगवंत भेटेल. यापुढे पिंगा, झिम्मा, याही अभंगातून स्त्रियांशी हितगुज साधतात.

'वासना कुरण इचा करू नको पांग । आशा तृष्णा मोह यांचा आधी सोडी संग ॥

काम क्रोध लोभ यांचा करी मनोभंग । गुणातीत स्वामी माझा ध्याई पांडुरंग ॥

भक्ती आणि ज्ञान येथे धरी शुद्धभाव । दया क्षमा शांती हाची दान पूर्ण देव ॥

अनुताप बरवा मनी असो सावयव । मिथ्या द्वेष त्यजुनी पाहे देही देव ॥'

वासना, तृष्णा, आशा, मोह, काम, क्रोध या सर्व अवगुणांचा त्याग करून ज्ञान, भक्ती, दया, क्षमा, शांती, याना देव माणून पिंगा खेळायला तयार हो. द्वेष, मत्सर याचा त्याग करून हात कमरेवर ठेऊन उभी रहा. लोकलाज यांचा त्याग कर आणि पिंगा खेळायला तयार हो. पारमर्थिक पिंगा कसा खेळला जातो.

संत बहिणाबाईंनी स्त्रियांसाठी सोप्यात सोपा परमार्थ मार्ग सांगितलेला आहे. स्त्रिया परमार्थाला अजूनही घाबरतात त्यांच्यातील आत्मविश्वास वाढवून त्यांचे मनोबल वाढविण्यास विविध युक्त्या योजतात. त्यासाठी त्यांनी पारमर्थिक पिंगा घालण्यास तुम्हाला जमत नसेल तर भक्तीचा सोपा मार्ग झिंपाच्या रूपाने आपण आचरणात आणू. पूढे म्हणतात,

झिंपा गे झिंपा रामचरण झिंपा । विषयांचे गोडी वाया नको करू खेपा ॥
 करुणेचे बोल माझे नको करू फोल । धरी भक्तिभाव जेणे वसे ज्ञानवेल ॥
 नाच संतसंगे सखये अति प्रेमरंगे । जेणे तुज कृपा कीजे प्रीती पांडूरंगे ॥
 पंढरीचे पेठे सखये सुख आहे मोठे । धाउनिया जाय बाई सर्व पांग फिटे ॥
 नको करू फेरे बाई चौऱ्यांशीचे घेरे । धरा एकभाव जेणे भव सोडवी रे ॥

चला चला पंढरीला जाऊ. पंढरीच्या रायाच्या चरणावर आपला भाव अर्पण करू. त्यामुळे त्या 'भवा' तून म्हणजेच जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून आपली सुटका होईल. पांडूरंगाचे नुसते नाव घेतले तरी, त्यांच्या प्रेमरंगातून रंगून नाचले तरी पांडूरंगाला तेवढेच पुरेसे आहे. एवढ्या थोड्याच गोष्टींनी पांडूरंग तुमच्यावर कृपा करेल. त्यामुळे तुम्हाला इतका आनंद मिळेल की, स्वता अनुभव घेतल्यावर त्या स्वानंदयुखाचा सोहळा सर्वांना सांगत सुटाल. मीसुद्धा सदगुरुसुखाचा असा झिंपा खेळले आणि संतचरणी लोटांगण घालून ज्ञानदीप उजळले. तुम्हीही तो उजळावा असा सल्ला देतात.

एखादी जेष्ठ बहिण जशी कनिष्ठ बहिणीला वेगवेगळ्या तऱ्हेने समजावून एखादे कामात मदत करते, त्याचप्रमाणे संत बहिणाबाई सर्व स्त्रियांना स्वतःचा आनंददायी अनुभव शिकविण्यासाठी तऱ्हेतऱ्हेचे उपदेश करून आपल्या आनंदात सहभागी करून घेतात. हा परमार्थमार्गच इतका खडतर आहे, की त्यावर चालतांना भल्याभल्यांची भंबेरी उडते. मग त्यांचे कार्यक्षेत्र त्याकाळात चूल आणि मूल इथपर्यंतच मर्यादीत होते. त्यांच्याकरिता हा मार्ग अतिशय दुष्कर आहे. बाईणाबाईलाही या गोष्टीची जाणिव होती. म्हणूनच संसारात गुरुफटलेल्या स्त्रियांना प्रपंच व परमार्थ दोन्ही साधून आत्महित कसे प्राप्त करावे, ते सांगतात.

संत बहिणाबाई पतिव्रता स्त्रियांना उपदेश करतात. जी स्त्री प्रपंच चालवीत असतांना परमार्थ म्हणजे आत्मज्ञान करून घेणे. तिने आकाश आपल्या हातात झेलून घेण्यासारखा पराक्रम केला आहे. तिने परब्रम्हस्वरूप झाली आहे. ही अशक्यप्राय गोष्ट कशी साध्य करता येईल ? यावर बहिणाबाई म्हणतात, प्रपंचातला स्वामी म्हणजे पती, ज्याच्याशी देव, ब्राम्हण, अग्निसाक्षीने विवाह झालेला आहे, त्याच्याशी असे वागावे, की ते सदवर्तन जीवनमुक्तीदायक होईल. प्रपंचच परमार्थाचे साधन म्हणून उपयोगात आणावचा. पती हा स्त्रीचा देव. तो कसाही असला तरी त्याच्या विरोधात न जाता उदार अंतःकरणाने काया, वाचा, मनाने त्याच्या इच्छेप्रमाणेच वागून त्याला वश करून घ्यायचे. त्याला संतुष्ट करण्यासाठी पापपुण्याचा, एवढेच नव्हे तर आपल्या जिवाचाही विचार करायचा नाही. असे करतांना वाईट वाटून न घेता पतीचे वचन अमृताप्रमाणे गोड मानून घ्यायचे. असे केल्यास स्त्रीचा जन्म धन्य होतो. शिवाय तिचे मातापिता, कूळ, गोत्र हे सर्वच ध्य होतात. अशा स्त्रीला वैकुण्ठप्राप्ती होऊन तिची दोन्ही कुळे उद्धारली जातात.

बहिणाबाई अशा प्रकारचा उपदेश देणे खरच स्वाभाविक आहे, कारण त्यांचा स्वतःचा आलेला अनुभव तसाच आहे. त्यांच्या परमार्थमार्गात अडसर होऊन बसलेल्या त्यांच्या पतीच्या पाषाणहृदयातही त्यांनी आपल्या पतीव्रताधर्माने कसे परिवर्तन घडवून आणले आहे ते अभंगातून दिसून येते. म्हणजेच पतिव्रताधर्माचे पालन केल्यास प्रत्यक्ष देवालाही आपल्या मदतीकरीता यावे लागते त्यांना असे वाटते. तसे स्त्रियांनी पर्णतः पतीव्रताधर्माचे पालन केले, तर त्यांचे कोणत्याही स्वभावाचे पती सरळ होतील असे बहिणाबाईना वाटते.

पतीच्या मतानुसार वागल्याने पती प्रसन्न होतो हे बरोबरच आहे, पण वैकुण्ठातही त्या स्त्रीला स्थान प्राप्त होते. हे कसे बसे शक्य होते ? यावर बहिणाबाई उत्तर देतात, स्त्री ही स्वताला विसरून पतीच्या चरणी आयुष्य विलिन करते. कायावाचामनाने कायम त्याच्याशी एकरूप होते. तिला वेगळे मत आशा आकांक्षा असे काही उरतच नाही. या तिच्या धर्माचाराने ब्रम्हज्ञानाला आवश्यक अशी मनोभूमिका आपोआप तयार होते. कारण तीचा अहंकार सुटलेला असतो. सदगुरु व शिष्य यांचे नाते पतिव्रता स्त्री व पती याप्रमाणे असते. पतीशी एकनिष्ठ असणारी स्त्री व गुरुशी एकनिष्ठपणे वागणारा शिष्य यांच्यातील साम्यामुळेच स्त्रीला वैकुण्ठप्राप्ती करून घेण्यास अडचन येत नाही.

व्यवहारिक व पारमर्थिक अशा दोन्ही पतिव्रतांचे वर्णन बहिणाबाई करतात.

धन्य त्रिभुवनी वंज पतिव्रता । जे आपुल्या निजहिता ब्रवर्तली ॥

ऐसियेची भेटी होताची लवकरी । पायाची बोहरी होय तेणे ॥
 आपुला स्वपती जिने वोळखिला चित्ती । धन्य त्रिजगती त्रिभुवनी ॥.
 श्रवणी तोचि ऐके मननी तोचि देखे । निजध्यासे सुख घेत असे ॥

स्वपती ओळखणे म्हणजे प्रपंचातील पतीच्या भावभावना जाणून वागणे होय. पती हाच खरा शाश्वत परमेश्वर आहे, हे ओळखणे, व्यवहारामध्ये मनन, श्रवण, निदिध्यास स्वपतीचाच ठेवणे व परमार्थात परमेश्वराचा. अशा वृत्तीतून किंचीतही ढळू नये. संसारात पतीशी एकरूप होणे, परमार्थात दृष्ट्यरूपी अंधार मागे सारून सर्वव्यापी निराकार परमेश्वराला जागणे, व्यवहारात पतीची इच्छा मनोमन ओळखून वागणे, अशाप्रकारे वागणारी पतीव्रता, पतीशी एकनिष्ठ होऊन ऐक्याचे सुख उपभोगते.

सारांश :-

सत बहिणाबाईनी स्त्रियांसाठी जो हितगुज साधलेला आहे तो उपदेशात्मक स्वरूपाचा साधलेला आहे. त्यामध्ये पतिधर्माचे पालन होय याचे महत्त्व त्यांनी स्वतःच्या आचरणातून प्रत्ययास आणून दिले आहे. खऱ्या अर्थाने पतिव्रता स्त्री ही आध्यात्मिक उन्नतीच्या प्रथम पायरीवर आपोआप पोचते, कारण पतिसाठीची निष्ठा किंवा परमेश्वरावरची निष्ठा यांत फार थोडे अंतर असते. म्हणूनच त्या पतीसोबत परपुषाची म्हणजेच परमेश्वराची रत होण्यास सांगतात.

निष्कर्ष :

१. बहिणाबाईच्या अभंगात स्त्रियांच्या दृष्टीकोणातून त्यांना समजेल अशा भाषेत, परिचीत अशा घरगुती उदाहरणांनी, दृष्टांतांनी त्यांनी स्त्रियांमध्ये जागृती करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.
२. बहिणाबाई प्रपंचाचा त्याग करून परमार्थाकडे धाव घ्या, असा सल्ला कधीच देत नाहीत. प्रपंचात राहूनही मनूष्य कसे समाधान करून घेऊ शकतो, त्यासाठी त्यांनी नामजपाचे महत्त्व सांगितले आहे.
३. पतिव्रताधर्माचे पालन करणे हा बहिणाबाईच्या अभंगात सर्वात महत्वाचा उपदेश दिसून येतो.

संदर्भग्रंथ:

१. शालिनी जावडेकर, प्रसतावना, संत बहिणाबाईची गाथा, सपा.सौ. शालिनी अनंत जावळेकर, द्वितीयावृत्ती, वै.प्रा.श.वा.दांडेकर धार्मिक व सांस्कृतिक वाङ्मय प्रकाशन मंडळ, पुणे, १९८९.
२. गजानन नारायण जोशी, मराठी संताची प्रभावळ, महाराष्ट्र संत, भारतीय तत्वज्ञानाचा बृहद इतिहास, खंड सातवा प्रथमावृत्ती, शुभदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे.
३. ज.र. आजगावकर, महाराष्ट्र संतकवित्री प्रथमावृत्ती, मुंबई १९३९.

बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारवंत – गोपाळ गणेश आगरकर

सोनाली भैय्यासाहेब शिंदे

(पी.एच.डी. संशोधक विद्यार्थी)

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. माहेश्वरी वीरसिंग गावित

केंद्रप्रमुख, मराठी संशोधन केंद्र, पेमराज सारडा महाविद्यालय, अहमदनगर.

अभ्यास केंद्र : मराठी संशोधन केंद्र, पेमराज सारडा महाविद्यालय

आगरकरांचे निबंध वाचल्यानंतर वाचकांच्या मनावर मुख्य ठसा कशाचा उमटत असेल तर से त्यांच्या संवेदनशील सात्विक अंतःकरणाचा व प्रयोगनिष्ठ बुद्धिवादाचा उमटतो. आधुनिक काळातील ज्ञानाचे स्वागत करतांना शास्त्रीय दृष्टिकोण म्हणजे काय? हे आगरकरांनी बरोबर जाणले होते. विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे जुन्या ग्रंथाचे प्रामाण्य नष्ट झाले आहे, जूनी समाजरचना कोलमडत आहे हे स्पष्टपणे व उदाहरणांसह लोकांच्या नजरेस आणून दिले आहे. जीवनात नव्या निष्ठा निर्माण करण्याची आवश्यकता पटवून दिली. व्यक्तिजीवनाला जखडून टाकणाऱ्या रुढीरूपी साखळ्यांवर घाव घातले आहे. आत्मसंतुष्ट समाजाला अपराधित्वाची जाणीव करून दिली. मराठी मनांची कवाडे उघडून नव्या विचारांचा प्रकाश आत आणला व नवजीवनाच्या क्षितिजांचे दर्शन घडवून समाजाला त्या दिशेने पावले टाकायला लावले.

आगरकर हे बुद्धिवादाचा पुरस्कार करताना बुद्धीच्या मर्यादा जाणत होते, म्हणून त्यांनी पुरस्कारिलेल्या बुद्धिवादाचे स्वरूप उथळ व आक्रमक झाले नाही. केवळ बौद्धिक जीवनच सत्य आहे अशी आगरकरांची संकुचित भूमिका नव्हती. जीवनाच्या विविध अंगांचे सत्यत्व व विविध प्रेरणांचे अस्तित्व त्यांना मान्य होते. माणसाची कृती व विचार यांच्या योग्ययोग्यतेचा विवेक मात्र ते बुद्धिवादाचाच निकष लावून करीत असत. माणसाला बुद्धिने विश्वांतील सर्व ज्ञान आज झालेले नाही व होऊ शकत नाही याची जाणीव होती. मात्र कोणत्याही विचाराची इष्टानिष्ठता ठरविताना ते बद्धी हे एकमेव प्रमाण मानीत. बद्धीला आज अगम्य वाटणाऱ्या बऱ्याच गोष्टी जसजसे ज्ञान वाढत जाईल तसतशा माणसाला समजू लागतील व सत्यशोधनाच्या या प्रयत्नात बुद्धिनिष्ठेशिवाय अन्य कोणत्याही मार्गाचा अवलंब करून चालणार नाही. अशी आगरकरांची दृष्टी होती. माणसाला किती ज्ञान झाले यापेक्षा तो ज्ञानाच्या मार्गाने किती वाटचाल करीत जातो हे त्यांना अधिक महत्त्वाचे वाटे. सत्यशोधनाची सतत धडपड हेच जीवनातील शाश्वत मूल्य आहे. हे त्यांच्या भूमिकेचे अधिष्ठान होते.

आगरकर केवळ बुद्धिवादाचे तत्त्वचिंतन करीत बसले नाही, तर त्याचे सामर्थ्य समजल्यावर जीवनातील व विशेषतः तत्कालीन समाजजीवनांतील समस्यांवर त्यांनी त्या मार्गाने प्रकाशझोत टाकला व आपल्या समकालीन लोकांना डोळसपणे जगण्याची शिकवण दिली. ते म्हणतात "आम्ही ज्या विश्वात आहोत त्याच्यापूर्वी दुसरी विश्वे होऊन गेली असतील किंवा नसतील, त्याविषयी वाद करीत बसण्यांत अर्थ नाही, कारण त्या विश्वांचा इतिहास समजण्याची साधने आम्हांस अनुकूल नाहीत, तेव्हा आमचा जो वादविवाद व्हावयाचा तो सांप्रत विश्वाविषयी, व

विशेषतः तदंतर्गत आपल्या भूगोलाविषयी आणि त्यावरील प्राण्यांत अतिश्रेष्ठ प्राणी जे आपण त्याविषयी व्हावयाचा व व्हावा हे योग्य आहे." १ अशा प्रकारचा बुद्धिवाद त्यांच्या सर्वच निबंधांतून झळकताना दिसतो.

'अथ आचारप्रकरणम्' या निबंधात आगरकर म्हणतात "सोवळ्या ओवळ्यांची मीमांसा', 'देवतोत्पत्ति' अशा विषयावरील आमच्या लेखांसारखे लेख वाचून पूर्वपद्धतीच्या सामान्य वाचकांचे पित्त खवळून जात असेल या विषयी आम्हांस तिलप्राय शंका नाही. पण आमचा इलाज नाही. पण हितावह, परंतु कडू न लागणारे असे भाषण नेहमी करणे केवळ दुरापास्त आहे. ज्याला आसमंतातील स्थिती वाईट वाटत असेल, व ती बरी व्हावी अशी इच्छा असेल त्यांचे ती वाईट म्हटल्याखेरीज व तीतील चुका दाखविल्याखेरीज, कसे चालेल? यावर कित्येक असा आक्षेप घेतात की, अशिक्षित लोकांपुढे अशा प्रकारचा बुद्धिवाद मांडल्याने त्यांच्या बुद्धीस भ्रंश होऊन "इति भ्रष्टस्ततो भ्रष्ट" अशी त्यांची स्थिती होते, आणि तीमुळे समाजात अनवस्था उत्पन्न होऊन त्याचे फार नुकसान होते. आमच्या मते या आक्षेपांत बराच अर्थ आहे. पण तेवढ्यावरून तो निरुत्तर आहे असे मात्र म्हणता येणार नाही. एक तर हे ध्यानांत ठेविले पाहिजे की, एक स्थिती जाऊन दूसरी स्थिती येण्यापूर्वी जो काल जातो त्यांत विशेष अव्यवस्था दृष्टीस पडणे हे साहजिक आहे." २ आगरकरांना याविषयी खात्री होती की रुढ विचार सोडून लोक बुद्धिवादी विचार लगेचच स्वीकारणार नाही, त्यासाठी काही काळ जाऊ द्यावा लागेल. वारंवार वाचून ते विचार लोक हळूहळू स्वीकारायला लागतील. समाजाची सुधारणा मुंगीच्या पायाने होत असते असे आगरकरांचे मत होते.

आगरकर ग्रंथप्रामाण्याला विरोध करतात. 'बाबावाक्यं प्रामाणम्' या वृत्तीलासुद्धा ते विरोध करतात. ग्रंथप्रामाण्याचे समर्थन करणाऱ्याला ते म्हणतात, "हा आमच्या वडिलांचा कूप आहे असे म्हणून खारे पाणी पीत बसणारे आम्ही लोक आहोत. तेव्हा जे रुढ झाले ते आम्हास टाकवत नाही. म्हणूनच विचाराने चांगली गोष्ट कोणती व वाईट गोष्ट कोणती याचा पूर्ण निश्चय करून वाईट टाकण्यास व चांगली स्थापण्याचा प्रयत्न प्रत्येकाने केला पाहिजे". ३ अशी बुद्धिप्रामाण्याची व विवेकाची तरफदारी आगरकरांनी केलेली आहे.

"वेडेपणाच्या व अजागळपणाच्या समजुतींचा मोक्ष करण्यास पूर्वेतिहास आणि पूर्वाचार हे पुनः पुन्हा पुढे आणून त्यांचे फिरून अवलंबन करा असे सांगत न बसता अलीकडील न्यायाच्या भात्यातून तीव्र बाण काढून त्यांचा त्यावर संपात केला पाहिजे... कोणतेही आचार घालण्यास पूर्वीच्या ऋषीस जितका अधिकार होता तितकाच आम्हांसही आहे. पूर्वकालीन आचार्यावर ईश्वराची जितकी कृपा होती तितकीस आम्हावरही आहे, व त्याच्याशी त्यांचा जितका संबंध होता तितकाच आमचाही आहे. बऱ्यावाईटाची निवडानिवड करण्याची जितकी बुद्धी त्यांना होती तितकी किंवा तीहून अधिक आम्हांसही आहे. अनुजांसाठी त्यांचे अंतःकरण जितके कळवळत होते, तितके किंवा त्याहून अधिक आमचेही कळवळत आहे. सृष्टीविषयक व तत्कृतृविषयक ज्ञान जितके ज्ञान जितके त्यास होते, तितके किंबहुना त्याहून बरेच अधिक ज्ञान आम्हांस आहे; सबब त्यांनी घालून दिलेल्या नियमांपैकी जेवढे हितकारक असतील तेवढ्यांचेच आम्ही पालन करणार, व जे अपायकारक असतील ते टाकून देऊन त्यांचे जागी आम्हांस निर्दोष वाटतील असे नवीन घालणार अशा धर्तीवर हा वाद नेला पाहिजे, व अशा धर्तीवर तो नेल्यासच त्यापासून फायदा होणार आहे. एका ऋषीविरुद्ध दुसरा ऋषी हुडकीत बसण्यांत, व साऱ्याचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न करण्यात काही अर्थ नाही" ४ अशा प्रकारे बुद्धीप्रामाण्यवादाचे उदाहरणे देऊन समाजामध्ये जागृती करण्याचा प्रयत्न करताना आगरकर दिसतात.

आपल्या ग्रंथांविषयी दूराभिमान बाळगणे योग्य नाही. "जुन्या पंडितांना असे वाटते की, जुन्या वेदान्तापलीकडे वेदान्त नाही जुन्या व्याकरणापेढे गती नाही. जुन्या न्यायापुढे न्याय नाही. या भ्रमामुळे आमचे डोळे बांधले आहे.

तेल्याच्या बैलाप्रमाणे आम्ही प्राणांच्या घाण्याभोवती घिरट्या घालीत आहोत. हे आमचे परिभ्रमण केव्हा संपेल ते संपो असा संताप ते व्यक्त करतात".^५ ग्रंथप्रामाण्याला विरोध करताना आगरकरांनी काही तारतम्य मात्र पाळले आहे. ग्रंथात जे चांगले आहे त्याचे रक्षण करा व जे वाईट आहे ते पूर्णपणे झुगारून द्या पण हे सर्व तर्काच्या. बुद्धीच्या, ज्ञानाच्या बळावर व सद्य परिस्थितीचे भान राखूनच केले पाहिजे असा त्यांनी इशाराही लोकांना दिलेला आहे. आगरकरांची विचार स्वातंत्र्याची कल्पना निर्भय असल्यामुळे शाब्दिक काथ्याकूट करणाऱ्या पंडितांना काय वाटते ह्यापेक्षा अन्य समाजात एखाद्या सुधारणेचे काय परिणाम झाले याचे अवलोकन करून व निःपक्षपाती बुद्धीने तिच्या इष्टानिष्ठेची आपल्या समाजाच्या दृष्टीने चर्चा करून ती सुधारणा स्वीकारार्ह वाटल्यास समाजाने ती अंमलात आणावी असे त्यांचे मत होते. एखाद्या सुधारणेची इष्टानिष्ठता ग्रंथप्रामाण्यावरच न ठरविता, बुद्धिवादाने, तर्काने, सद्य परिस्थिती व इतर समाजात तिचा काय परिणाम झाला ह्या सर्वच बाजूंनी विचार करून ठरविली पाहिजे, असे आगरकरांनी स्पष्ट प्रतिपादन केले आहे. पाश्चात्य तत्त्वे जशीच्या तशीच आपण स्विकारली पाहिजेत असे त्यांचे केव्हाही म्हणणे नव्हते. पाश्चात्य तत्त्वे विज्ञानाच्या, स्वातंत्र्याच्या, समतेच्या, विवेकाच्या, बुद्धिवादाच्या तत्त्वावर आधारित असल्यामुळे ती तत्त्वे आदर्श आहेत. पण त्यांचा स्वीकार करताना आपल्या समाजाचा देखील विचार केला पाहिजे असे त्यांनी वारंवार सांगितले आहे. अंधानुकरण प्रवृत्ती व बौद्धिक गुलामगिरीचा त्यांना तितकाच तिटकारा होता. विवेकबुद्धीच्या आधारे आपण योग्यअयोग्य काय हे ठरवावे, हाच बुद्धिप्रामाण्यवाद त्यांच्या निबंधांतून जाणवतो.

'धर्मकल्पना आली कोठून?' या निबंधात आगरकर म्हणतात "मनुष्याच्या बुद्धिचे व्यापार इंद्रियाधीन असल्यामुळे या बुद्धीचे ब्रह्मांडाच्या आदि कारणाने किंवा परमेश्वराचे यथार्थ ज्ञान होण्याचा संभव नाही हे धर्मतत्त्व मनात बाळगून धर्मकल्पनांत किंवा धर्माचरणात जे फेरफार करावयाचे ते करीत गेले पाहिजे" ^६ असे स्पष्टपणे त्यांनी सांगितले होते. बुद्धीच्या साहाय्याने वाटचाल करण्याची सवय व्यक्तीला व समाजाला होणे आवश्यक आहे. याचाच ध्यास त्यांच्या मनाला अधिक होता. जीवन म्हणजे सत्यशोधन चळवळ होय. याच भूमिकेतून त्यांनी सर्व प्रश्नांकडे पाहिले. आपल्या रुढींमधील, ग्रंथामधील त्यागणे व स्वीकारणे ही क्रिया बुद्धिवादाच्या, तर्काच्या आधाराने झाली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता.

'आमचे काय होणार?' या निबंधात आगरकर म्हणतात, "सचेतन अचेतन सृष्टीचा दास मी नाही तर तिला दास करण्याचा निदान तिच्याशी बरोबरीने वागण्याचा हक्क किंवा अधिकार मला आहे. असा विचार मनुष्याच्या अंतःकरणात वागू लागला म्हणजे खऱ्या सुधारणेस आरंभ होतो. हे ध्येय प्राप्त होण्यासाठी सर्वांनी समतेच्या तत्त्वावर श्रम केले पाहिजेत, स्वतंत्र धंदे तरुणांनी करावे, तरुणांनी धर्माचे महत्त्व जाणले पाहिजे, दुसऱ्यांचे गुलाम न होता स्वतःचे करामतीवर चरितार्थ संपादण्याची धमक आता कोठे राहिली आहे?" ^७ असे निराशेचे उद्गार तत्कालीन तरुणांची सरकारी नोकरीकडे असलेली ओढ पाहून त्यांनी काढलेले आहेत. यातून त्यांना पारतंत्र्याविषयी वाटणारी चीड व्यक्त होते.

महाराष्ट्रातील मध्यमवर्गीयांच्या कुटुंबव्यवस्थेतील रुढी आणि त्याच वर्गाच्या सामाजिक जीवनातील परंपरागत चाली यावर त्यांची दृष्टी प्रामुख्याने केंद्रित झालेली आहे. राजकीय, आर्थिक, व्यापारविषयक अशा अनेक विषयांवर लिहिताना आगरकरांना देशाच्या गुलामगिरीचे विस्मरण झालेले नाही. तरीही रुढीप्रामाण्य व अंधविश्वास यांच्यावर टीका करताना त्यांची लेखणी अधिक समरस, एकजीव झाल्यासारखी वाटते, लोकांना जागृत करून रुढींविषयी तिरस्कार निर्माण करण्यासाठी त्यांनी लेखणी उचलून आपले विचार मांडले. अनेक अप्रिय वाटणाऱ्या

विषयांवर त्यांनी लिखाण केले. सोवळे, ओवळे, देवदेवता यातील लेखांमध्ये असणारी हास्यास्पदता, विसंगती त्यांनी उघडी करून दाखवली व खऱ्या विवेकाच्या, बुद्धिवादाच्या दृष्टिकोणातून बघण्यास शिकवले. स्त्रियांना शिक्षण दिलेच पाहिजे, मुलांच्या शिक्षणाइतकेच मुलींचे शिक्षण आवश्यक आहे. व तेही मुलामुलींना एकत्रच दिले पाहिजे हे त्यांनी ठामपणे सांगितले. केशवपन, स्त्रियांचे पेहराव, पुरुषांचे पेहराव याविषयीचे लेख अत्यंत हृदयस्पर्शी व मर्मभेदक आहेत. ह्यांतील विचार, तत्कालीन लोकांना धक्के देणारे होते. त्यामुळे समाज त्यांचे विचार आत्मसात करण्यास असमर्थ ठरला. परिणामी त्यांना अतिशय विरोध सहन करावा लागला, आगरकरांच्या निबंधांची मांडणी ही बुद्धिप्रामाण्यावर आधारित होती हे वरील उदाहरणांवरून आपल्या लक्षात येईल.

संदर्भ ग्रंथ

1. गोपाळ गणेश आगरकर, सुनंदा देशपांडे, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, सुधारक पत्राचे संपादन, पृष्ठ क्रमांक. १७०.
2. आगरकर लेखसंग्रह संपादक ग प्रधान साहित्य अकादमी प्रकाशन आवृत्ती सातवी ज्ञान पृष्ठ क्रमांक. ५७
3. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ७३.
4. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ८०
5. उनि गोपाळ गणेश आगरकर, पृष्ठ क्र. १६७.
6. उनि आगरकर लेखसंग्रह, पृष्ठ क्र. ३२.
7. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १९.

उपरा - सामाजिक दृष्टिकोनातून

डॉ. विठ्ठल शंकर केदारी

सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख मराठी विभाग, राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय, किल्लेधारूर.

कोणतेही साहित्य निर्माण होताना स्थळ, काल व परिस्थिती यांचा परिवेश घेऊन निर्माण होते. या घटकांचा परिणाम साहित्यकृतीवर होत असतो. स्वातंत्र्यानंतर निर्माण झालेल्या दलित साहित्यामध्ये याचे ज्वलंत चित्रण पाहायला मिळते. भारतीय संविधानातील लोकशाही संकल्पनेप्रमाणे शिक्षणाचा लाभ बहुजन समाजाला मिळाला. मोठ्या संख्येने बहुजन समाज शिक्षण घेऊ लागला. त्याची स्वतःकडे पाहण्याची स्वतंत्र विचार दृष्टी निर्माण झाली. यातूनच आतापर्यंतचे साहित्यातील सामान्यांचे चित्रण आणि प्रत्यक्ष जीवन यातील कृतकतेचे आकलन झाले. स्वःजीवनाला साहित्यातून शब्दबद्ध करू लागला. जगलेल्या भोगलेल्या यातानांचे स्वतःच्या आयुष्याचे आपणच चित्रण करावे ही प्रेरणा निर्माण झाली. प्रत्येकाला भारतीय संविधानाने लेखन स्वातंत्र्य दिले आहे. लेखन स्वातंत्र्य लेखकाच्या दृष्टीने महत्त्वाची उपलब्धी होय. लेखनाच्या माध्यमातून साहित्यिक विचारविकारांबरोबरच जीवनातील बऱ्यावाईट अनुभवांचे आविष्करण करतो. लेखकाने साहित्यातून घडविलेले आत्मदर्शन अत्यंत महत्त्वाचे व मौलिक मानले जाते. मराठी साहित्याचा विचार करता साहित्यामध्ये 'आत्मचरित्र' हा वाङ्मयप्रकार वाङ्मयीन गुणवत्तेच्या दृष्टीने फार उंचीवर पोचला आहे. आमच्या आजच्या आयुष्याला, जरी तोचतोपणाचा शाप असला, यांत्रिकतेने व मुर्दाड संवेदनांनी. जरी, आयुष्य झाकोळले गेले असले; तरीही आस्वाद्य आणि निवेदन योग्य असे काहीतरी लिहिण्यायोग्य असते ते लेखकाला लिहावेसे वाटते. आत्मचरित्र हा सर्वात सोपा वाटणारा पण सर्वात अवघड असा वाङ्मयप्रकार आहे. कारण आयुष्यातल्या सांगण्याजोग्या आणि लपवण्यासारख्या गोष्टी स्वेच्छेने येथेच सांगण्याची गरज असते.

त्या गोष्टी सांगत असताना, मुद्दाम खोटेपणाचा आसरा न घेणे आणि आपल्याशी संबंधित असलेल्या कोण्याही व्यक्तीची बदनामी होणार नाही याचीही काळजी घेणे अग्रक्रमाचे ठरते. जगलेल्या, भोगलेल्या, सहन केलेल्या अनुभवांना, यातनांना, शोषणाला आत्मकथनकार शब्दांकित करून निर्भीडपणे लेखनातून व्यक्त करतो. आत्मचरित्रकार हे व्यक्त करत असताना कोणत्याही प्रकारचा आड-पडदा ठेवत नाही. प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात आत्मसन्मान, आत्मगौरव वाट्टाला येतो. मात्र आत्मचरित्रकार जाणीवपूर्वक लिहिलेले असे घडत नाही. काही प्रसंग आत्मसन्मानाचे गौरवाचे येतातही. काही प्रसंग फार चढत्यावाढत्या स्वरूपात न सांगणे; इतरेजनांची सभ्यतेला सोडून सामाजिक अडचण होणार नाही याची काळजी घेणे आणि व्यक्तिगत पातळीवरही किंवा स्त्रीपुरुषातील अनेक सुप्तगुप्त नात्यांच्या भावचित्रणात व्यावहारिक व्यवधान न ढळू देणे, अशा कितीतरी गोष्टींचे आत्मपर अनुभव लिहिताना लेखकाला भान ठेवावे लागते. अशा अर्थाने आत्मचरित्र हा अवघड असा वाङ्मयीन लेखनप्रकार मानला जातो. 'उपरा'कार लक्ष्मण माने यांनी आपल्या आत्मकथनामध्ये या दृष्टीने लेखन केले आहे का? या संबंधीचा ऊहापोह करावयाचा आहे. आत्मकथनपर लेखन हा नुसता स्वानुभवकथनाचा प्रकार असा कधीही असू शकत नाही असणार नाही. अभिव्यक्ती करण्यासाठीचा प्रकारही असू शकत नाही. तो चोखंदळ, सर्वसंचारी मनाने घेतलेला वेध असतो. लिहिणारी व्यक्ती मग स्वतः कितीही गळ्याभर गाळात फसलेली असू दे. त्या व्यक्तीने स्वतःच्या आणि समाजाच्या संबंधांचा अर्थ आणि अन्वयार्थ, प्रामाणिकपणाने पण तरी सुजाण समंजसपणे अनुभव सांगणे होय. इतर लेखन प्रकारात खूप बारकावे असतात. त्यांच्यातील बहिर्गत शिस्त वाचकाला समीक्षाकाला पटकन दिसते. नाटक-एकांकिका हे प्रकार संमिश्र कला यामध्ये मोडले जातात. म्हणून त्यांचा अभ्यास करणे खूप जटिल होते. आत्मचरित्रात प्रत्येक लेखकाचा मुक्त संचार असतो. येथे एकाचा दुसऱ्याशी दर्शनी ताळमेळ नसतो. तरी त्याचीही शिस्त असली, समाजसंकेतांची धूसर चौकट असली तरी पक्के शास्त्र मात्र नसते.

आत्मचरित्र या लेखन प्रकारामध्ये शास्त्र नसते. या लेखनात काटेकोरपणा अथवा शिस्त आढळत नाही. काही वेळा आत्मचरित्रलेखन शास्त्राप्रमाणे धारदार व लखलखीत होण्याची शक्यता निर्माण होते. मराठीमध्ये लिहिल्या गेलेल्या अगदी 'माझा प्रवास', लक्ष्मीबाई टिळक यांचे 'स्मृतिचित्रे', आचार्य अत्रे यांचे 'कऱ्हेचे पाणी', आनंद साधले यांचे 'मातीची चूल', हंसा वाडकर यांचे 'सांगत्ये ऐका' ही निर्माण झालेली पुस्तके विचारात घेता येतील. तसेच स्नेहांकिता, अजून चालतोचि वाट, हे तो प्रचीतीचे बोलणे, मीच हे सांगितलं पाहिजे या ग्रंथांचासुद्धा उल्लेख करता येईल. नंतरच्या काळातील, 'बलुतं', 'मु. पो. देवाचे गोठणे', 'अक्करमाशी', 'फांजर', 'गावकी', 'तराळ अंतराळ', 'काठ्यावरली पोट', 'आठवणींचे पक्षी', 'उचल्या', 'जीण आमचं' व 'माझ्या जीवनाची चित्तरकथा' किंवा 'मला उध्वस्त व्हायचंय', यांसारखे आत्मचरित्र निर्माण झालेले पाहायला मिळतात. ही सर्वच आत्मकथने वेगवेगळ्या जीवनप्रवाहातून आलेल्या व्यक्तींची आहेत. प्रत्येकाच्या जीवनानुभव वेगवेगळे आहेत. मात्र शोषणाचे स्वरूप एकसारखे असल्याचे दिसून येते. अन्याय, अत्याचार, शोषण, पिळवणूक, सामाजिक दर्जा, वर्णव्यवस्थेतील स्थान यांतून जीवन जगताना आलेले अनुभवविश्व हे लेखक प्रस्थापित साहित्य व्यवहाराला नवीन मानवी जीवन ज्ञात करून देतात. यातूनच वेगळ्या धाटनिचे, अनुभवाविश्वाचे साहित्य लिहिले. आजवर माहीत नसलेल्या जीवन व्यवहाराची समीक्षा पारंपरिक मूल्यांच्या आधारे करता येत नाही. म्हणून या साहित्याचा अभ्यास करण्यासाठी नवीन निकष ठरवून दलित साहित्याचे मूल्यांकन करण्यास सुरुवात झाली. आज मराठी साहित्यामध्ये 'दलित साहित्य' या संज्ञेला प्रतिष्ठा लाभल्यानंतर मराठीत निर्माण झालेल्या दलित साहित्याने अपरिहार्यता व पृथगात्मकता सुव्यक्त केल्यानंतर निर्मितीला व आस्वादाला वेगळ्या भूमिकेतून पाहवे लागले. त्यामुळे दलित साहित्याच्या अभ्यासाचे निकष चौकटी बाहेरून अभ्यासावे लागतात. याच भूमिकेतून निर्माण झालेले आणि आपल्या सहजतेने आणि अनोखेपणाने सर्व थरांतील वाचकांना खिळवून ठेवणारे महत्वाचे पुस्तक म्हणजे लक्ष्मण माने यांचा 'उपरा' हा आत्मकथन होय.

समाज व्यवस्थेतील विषमतेचा आलेख 'उपरा'मध्ये पाहायला मिळतो. वर्णव्यवस्था आणि जातीव्यवस्था ह्या जोडव्यवस्थांनी इथल्या माणसांची दुरवस्था झाली. याची ही आणखी एक करुण कहाणी आहे. ज्यांना दलित-अस्पृश्य म्हटले-मानले जाते, त्यांना किमान गाववस्त्या आणि घरंदारं तरी असतात. पण वन्यजमाती व भटक्या जातीजमातींची स्थिती यापेक्षाही वाईट असते. जमेल तेथे जातील आणि हवे तितके दिवस काढायचे. नवा ऋतू बदलत्या सुगीत तौदेखील गावशीव सोडायची. महाराष्ट्रामध्ये बऱ्याचशा भागात आढळून येणारी 'कैकाडी' भटकी जमात त्यापैकीच आहे. या जमातीचा दिनक्रम-आयुष्यक्रम 'उपरा'मध्ये लक्ष्मण माने यांनी कथन केला आहे. आपल्या जमातीतील रक्त नात्याच्या माणसांचे याबरोबरच स्वतःचे स्थिर होण्यापर्यंतचा प्रवास लक्ष्मण माने स्पष्टपणे सांगतात. कैकाडी समाजातील माणसांचे जीवन, मुक्काम, प्रवासावेलीची पायपीट, पालं यातील ताणलेपणा त्यांनी 'उपरा' आत्मकथनातून निर्भिडपणे मांडला आहे. 'कैकाडी म्हणजे काम कुणी मागायचं नाही. कोरचतकूर भाकरीसाठी या कुळवाड्यांची मरनाची वझी वाहायचा. बैलं पानी पाज, कुनाच्या कुपाच्या काठ्या लाव, कुनाची गंज लाव, कुनाचं इंज्यान गाडीत चढव-आसलं धंदं करायचा.' यांचा स्वतःचा जीवन जगण्याचा कोणता उद्देशच नाही. जन्माला आलो म्हणून मरेस्तोवर जगायचे, अन्य भटक्या जमातीसारखी सर्व कैकाड्यांची परवड चाललेली. कपाशीच्या पिकाला पाणी पाज, औषधं मार, अशी मिळतील पडतील ती कामे, एरव्ही चावळं कापीत. काही काही बनवीत आयुष्य ओढणारे हे गरीब बापडे कैकाडी, पदरी भरपूर पोरवडा, काही त्यांच्यासारखीच सोशीक व गरीब गाढवे, थोड्याशा कोंबड्या, एकदोन कुत्री आणि बायकाकुटुंब घेऊन अंधारवेळी काठ्यागोठ्यातून चालत निघायचे. कुठल्याही गावच्या हागणदारीत काही दिवस मुक्काम ठोक्याचा, बायका भांगलान् दूपलान् सारवान करायच्या. मजुरी पैशात मिळायची नाही. 'वटाभर मिर्या, कणसं, शेंगा, कालवाण-असं, जे असलं ते.' (उपरा) मजुरी म्हणून स्वीकारायचं. त्याचेही मोठे उपकार वाटायचे. आक्रीत वाटायचे आणि आलेला दिवस ढकलायचा. कुठेतरी कधी घरं असलीच तर ती सतत बंद.

त्यांच्या दाराला कुलूप. त्यावर माती थापलेली. शेणगोळा डकवलेला आणि ही माणसं आपले अख्खे विंचवाचे बिऱ्हाड, कधी आपल्या, कधी गाढवांच्या पाठीवर टाकून हिंडायची. बिऱ्हाड घेऊन गाढवांचा वापर करायचा. गाढवांच्या कंठाळ्यात असेल नसेल तेवढे सामानसुमान लादल्यामुळे ती पार ओझ्याने वाकलेली, डोंगरदऱ्यांतून जाताना जीव घायकुतीला आलेला असायचा. गाढवाच्या पाठीच्या 'कनाठ्याने बसल्याजागी आग होऊन ठणकेपर्यंत दुखायला लागायचे. अंधार-उजेडाचा, उंचसखल जागेचा व काढ्याफाट्यांचा विचार न करता सतत पायपीट चालूच असायची.

जगण्याच्या धबडग्यात एखादी लहानशी जरी चूक अगर आगळिक झाली तर गावातले सगळे लोक मारझोड करायचे, बायकांवर, मुलींवर बलात्काराच्या-जबरीच्या प्रकारालाही कैकाडी बायकांना सज्ज राहावे लागे. आशा खडतर जीवन प्रवासातील प्रसंगांना बिनदिक्कत सामोरे जावे लागे. उपरा मधून व्यक्त झालेले जीवन कैकाडी समाजाची व्यथा मांडते. कैकाडी समाजाचे आपणाला अनंत प्रश्न सापडतील. त्या प्रश्नांची उत्तरे देणे म्हणजे आपल्याच नालायकीचा-कुकर्माचा पाढा वाचण्याचे धाडस अंगी असावे लागेल. अशा एक ना अनेक प्रसंगांना तोंड देत कैकाडी समाज वेदनामय जीवन जगतो. कैकाडी समाज विविध समस्यांनी ग्रासला गेला आहे. समाजव्यवस्थेत त्याचे प्रस्थापितांकडून विविध प्रकारे शोषण होते. बलात्कार, स्त्रीवर शिंदळकीचा आरोप अशा सरसकट अन्यायाची चित्रणे ही संस्कृतीच्या विकृत वस्याची देणगी आहे. केवळ प्रस्थापित समाजाकडूनच नाही तर या जमातीत चालत आलेल्या प्रथा परंपरा यांतूनही समाजातील स्त्रियांचे शोषण होते. कैकाडी समाज अनंत अंधश्रद्धांनी आणि भयगंडांनी पिचला आहे. धर्मभावनेच्या पगड्याने त्यांची पुरती गठडी वळली आहे. खायला पोटभर अन्न नाही. ल्यायला अंगभर नवं धडकं वस्त्र नाही, शिक्षणाचा विचार नाही, असला तरी शक्यताच नाही. पण देवदेवस्की, तहेत-हेच्या देवांचे अंगात वारे येणे, शिवाशिव-विटाळाचांडाळांची, बाटवाबाटवीची उतरंड घट्ट आवळून बसलेली, कारण सर्व नगण्यांनाही उच्चवर्णियांकडून या दूषित वारशाचा वसा प्राप्त झालेला. ह्या परंपरेची जपणूकही कैकाडी समाज प्रामाणिकपणे करतो. त्याकरिता स्वतःच्या वर्षभराच्या मेहनतीचा पैसा फुंकून टाकतात. हे कमी पडले, कमी वाटले म्हणून नव्याने कर्ज काढतात, त्यातून नैवेद्याला दारू, गुना म्हणजे पोसलेले डुक्कर घ्यायची. जत्रेत, देवीच्या समोर आणि भुताखेतांच्या शांतकीसाठी सामूहिक हत्या व्हायची. नैवेद्याच्या त्या मांसाची चव घेत घेत पुन्हा कैकाडी पुढल्या कुठल्यातरी मुक्कामाला सुटायचे. त्या भटकंतीच्या परवहीचे अतिशय ओघवते आणि चित्रदर्शी लेखन, लक्ष्मण माने यांच्या 'उपरा'च्या यशाला, कारणीभूत झाले आहे. आपल्या समाजातील परंपरागत चालीरीती प्रथा परंपरांचे स्पष्टपणे चित्र लक्ष्मण माने उपरामधून घडवितात. हे चित्रण वाचकाला वास्तववादी वाटतानाच समाजातील भयावहतेचे दर्शन घडवते. कैकाडी समाजाचा जीवन जगण्यासाठीचा आटापिटा, समाजातील त्यांचे स्थान आणि समाजाने दिलेल्या सामाजिक दर्जानुसार करावयाची कामे करण्यातच धन्यता मानत होता.

'उपरा' या आत्मकथनामध्ये लक्ष्मण माने यांनी केलेल्या वर्णनानुसार कैकाडी समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात अज्ञान आहे. समाजातील लोकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात अंधश्रद्धांचा पगडा आहे. स्वतःच्या बहिणीच्या लग्नाचा प्रसंग सांगताना लेखक स्पष्टपणे लिहितात 'वडिलांनी एकाच मांडवात दोन्ही छोट्या बहिणींची लग्न आधीच उरकून टाकली आहेत. त्यामुळे हे लिहिण्याचे धाडस करू शकलो असेन काय?' हे वर्णन लिहिण्यापाठीमागे बहिणींची लग्न लहानपणातच झाली हेच कारण आहे असे वाटते. कारण समाजाने आपल्या घरावर, माणसांवर जातवाल्यांनी, गावकी-भावकीने बहिष्कार टाकल्यावर सगळ्यांचेच आयुष्य नासून जायचे. यासाठी समाज शिक्षित होणे गरजेचे आहे असे त्यांना वाटते. लक्ष्मण माने आपल्या शिक्षणासंबंधीचे वर्णन करतात ते वाचकाला प्रभावी वाटते. किंबहुना वाचकाला भारावून टाकते. कोठेही निश्चित घरदार नसलेल्या, लंगोटी, पाटीपुस्तक नसलेल्या मुलाला शाळेत पाठवण्याचा मास्तर सल्ला देतात. शाळेत घालायला बापाची तयारी पण लक्ष्मण विंचू चावल्यागत झालेला. लेकाची बाजू घेणाऱ्या आईलाही बापाकडून वळ येईस्तो मार पडतो. प्रत्यक्षात शाळेत मास्तर शिकवत नाहीत. वर्गात आत बसूही देत नाहीत. केसांचे जंजाळ शिस्तर झालेले. नाकातून शेंबडाच्या तारा, अंगावर मळाची पुटे आणि शाळेतल्या

बाकीच्या पोरांनी पेंट व सद्च्याचे काम पार पाडणारा मळका सदरा सारखा वर करून किंवा बसल्यावर टवाळी करून जीव अगदी नकोसा केलेला. असे लक्ष्मण माने स्वतःच्या शिक्षणासंबंधीचे वर्णन न लाजता स्पष्टपणे मांडतात. आपल्या पोराने शिकले पाहिजे, कागद वाचायला येणारा मास्तर बनलेच पाहिजे, ह्या ध्यासासाठी जीव पाखडणाऱ्या वडिलांचे व्यक्तिचित्रही फार नेमके पणाने व प्रभावशाली पद्धतीने लेखकाने आत्मकथनामध्ये लिहीले आहे.

मुलाने शिकावे हा वडिलांचा विचार शिक्षणाचे महत्व लेखकाच्या वडिलांना पटलेले दिसते. संस्कृती रक्षकांनी तयार केलेल्या व्यवस्थेत नशिवाचा भोग म्हणून पिळून निघणारा, अज्ञानात खितपत पडलेला, कष्टाला मागेपुढे न बघणारा, नशादारूच्या घोंटात ज्याला कैकाडी 'काळळं' म्हणतात-बुडणारा, बायकोला बडव बडव बडवणारा, पण तिच्या वळावर फुंकर मारणारा-हळद लावणारा, गावकऱ्यांनी मारहाण केली तर तिला आपले फाटके खमीस घालणारा, कधी तिच्या अंगाशी झटणारा, पोरावर डाफरणारा, त्याच्या साखरपुडा तोडण्याचा, परजातीत लग्न करण्याच्या निर्णयाने पार खचून गेलेला, मास्तर प्राचार्यांना भेटायला आल्यावर अवघडून बसणारा हा पिता-'बा', हा 'कैकाडी' कोरवी जमातीचा तर प्रतिनिधी आहेच; पण या स्वतंत्र देशातल्या लक्षावधी नगण्य-सामान्याचाही जिवंत नमुना आहे. उपरामधून केवळ लक्ष्मण मानेच नाही तर संपूर्ण कैकाडी जमातच अभ्यासकांना समजून येते. जेमतेम लक्ष्मण माने कसेबसे सातवीच्या परीक्षा पर्यंत काठावर पास होत जातात ते आपल्या शिक्षणाच्या संबंधी म्हणतात, 'मी सातवीला नापास झालो होतो, पण फॉर्म परीक्षेला पास झालो होतो. म्हणून आठवीला जाता येत होतं.' वडील म्हणाले, 'लक्षा! आता शाळाबिळा बास झाली. आपलं घरपरंपंच बग. पोटापुरतं झालं.' पण सांगवीच्या शाळेतली भानगड कानावर येताच त्राग्याने ते म्हणतात, 'का आई घालायची ती घाला. आमाला नीट माणसावानी जगू द्या. तुमी आन् तुमचं नसीब. कसं व्हील तसं वागा.' इयत्ता आठवी नंतर लक्ष्मण माने आपले पुढील मॅट्रिकचे शिक्षण आणि पुढच्या आयुष्याचं वर्णन लेखक द्विस्तरीय पद्धतीने चित्रित करताना दिसतात. आपल्या पत्नीच्या शशीच्या समंजसपणाचे, तिच्या शिलाई, पिशव्या डकवणे, उपास काढणे, सासूसासऱ्याच्या अनाकलनीय शिव्याशापांना सोशीकपणे सहन करणे, सरकारी कार्यालयातील फुकटपगारखाऊ लोक, आंतरजातीय विवाहाला सरकारी मदत देण्यात दाखवलेली अक्षम्य नालायकी व नाकर्तेपणा, सगळीकडेच शाळा चालवणारे पोटभरू शाळासंचालक आणि बाबाजी-माताजी, जातीभेद, समाजवादी पक्षातील काही निष्ठावंत, कृतिशूर कार्यकर्ते, स्वतः घेतलेले प्रायश्चित्त, जातीसाठी दुसऱ्या लग्नाचा फार्स-या साऱ्या प्रसंगांना शिक्षित मनाच्या अगतिक शरणतेचा जो अंतःस्रोत लाभला आहे, तो 'उपरा'ला संस्मरणीय करणारा आहे. लक्ष्मण माने आपल्या आत्मकथनातून विविध व्यक्तिमत्त्वांची व्यक्तिदर्शने आणि स्थलचित्रणे यासंबंधी लेखन करतात. आपल्या कुटुंबाची व जमातीची वर्षभर होत भ्रमंती, मुक्काम, जत्रातीर्थाचे, बळीनैवेद्याचे, कज्जाखटल्याचे, रुसव्याफुगव्यांचे, मुलांच्या भांडण-कलागतीचे, गावकऱ्यांच्या आगाऊ अडेलतट्टूपणाचे, पोलीस-पाटलांच्या बरेवाईटांचे आणि मानापमानाच्या शोकान्त पर्यवसानाचे, लेखकाने केलेले बंदिस्त शब्दांकन नाट्यमय वाटते. लेखकाची लेखन शैली सहज, साधी व ओघवती असून वाचकाच्या मनाचा ठाव घेते.

आपल्या आयुष्यभर तिचे वर्णन लक्ष्मण माने प्रांजळपणे करतात. आत्मकथनातून चित्रित केलेली 'स्त्री' व्यक्तिचित्रने आधुनिक रूप घेऊन उतरताना दिसतात. ही वर्णने सूक्ष्म, अल्पाक्षरी व प्रत्ययकारी पणे उभी केली आहेत. 'आई कधी हसलेली मी पाहिली नाही. 'अशा पद्धतीने स्त्रीच्या समग्र आयुष्यात तिच्या चेहऱ्यावर हास्याची रेपादेखील कधी न उमटणे, यातली वेदना किती भयानक असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. शहरी ग्रंथप्रेमी ज्याला फक्त पुस्तकी आणि 'उडत्या शब्दांचे विश्व तेवढे ज्ञात आहे, त्याला हे कल्पनेनेही कळेल का याची शंका वाटते. समी, लाली, पुष्पी, किसना आणि लक्षा एवढ्या पाच मुलांची आई असलेल्या आपल्या बायकोला असूडफोकाने सपासप बडवणारा बाप,

दारूच्या नशेमुळे आणि बाहेरच्या अवहेलनेमुळे त्याच्यातला जागा झालेला राक्षस आणि त्याचा मार खाणारी आई बघूनच, 'आता साळंतनं पळायचं नाहीं हा घडा व निश्चय 'लक्षा' करतो. आपल्या भावाच्या बायकोला पारूवहिनींना नेहमी आंघोळ करण्याबद्दल, केस विंचरण्याबद्दल टोकणारी ही आई, जेव्हा बलात्काराने ती भ्रष्ट होते, रडते, करुणा भाकते, विनवते, पण त्याकडे ती कानाडोळा करते. त्याप्रसंगी ती कठोर वाटली तरी, ती; तिच्यावर झालेल्या जीवनसंस्कारांचीच अपरिहार्य परिणती वाटते. ही स्त्री इतकी कनवाळू व भाबडी आहे की, पाटलाच्या मुलीला रत्नाच्या आयुष्याची वाट लागल्यावर, तिला अतीव दुःख होते. तिनं वाढलेलं शिळंपाकं, दिलेल्या मिरच्या गवारी यांची आठवण काढून, 'घरचं माणूस गेलं' तशी ती रडते. भाबडेपणाने तिला एका प्रश्नाचे उत्तर मिळत नाही म्हणून उघड विचारते, 'तिच्याबरूबर लगीन कुणीच का क्येलं न्हाय? आपल्यात तर एक एक बाय किती बी नवरं करती? एका नवऱ्यानं सोडून दिली, तर ती पुन्हा दुसऱ्या नवऱ्यासं उठून पयल्या नवऱ्याकडं नांदती, हे कसं?' हा प्रश्न स्वतः 'विनभिकार' म्हणवणाऱ्या ह्या बाईने, सुसंस्कृत, शिक्षित व खाऊनपिऊन सुखी असणाऱ्या अवघ्या पांढरपेशांनाच विचारला आहे असे मला वाटते. लक्ष्मण माने यांनी या वर्णनातून केवळ आपली आई-वहीण किंवा कैकाडी स्त्रीच नव्हे तर समग्र स्त्रीजातीवर अन्याय करणाऱ्या पुरुषप्रधान संस्कृतीलाच शब्दांच्या धारेवर धरले आहे. स्त्रियांकडे पाहणारी पुरुषी मानसिकता लक्ष्मण माने वैश्विक सत्य असल्याचे सांगतात. लेखकाने व्यक्ती वर्णने करताना वापरलेली लालीत्यपूर्ण भाषाशैली रसिक वाचकावर प्रभाव पाडते. लेखकाचे लेखन सूक्ष्मदर्शी असून लेखनाला वास्तवाची धार आहे. लक्ष्मण माने आत्मकथनातून कुटुंब व मानवी नात्यांची उकल करताना दिसतात. उपरा आत्मकथनातून लक्ष्मण माने संस्कार, क्षील-अक्षील, त्यातील इष्टानिष्टतेचा व एकंदर उघड्याझाकल्याचा निर्वाळा करताना दिसतात. उस्फूर्तपणे आलेल्या लेखनाला आंतरिक मनातूनच लिहावे वाटते.

सामाजिक चळवळीतून निर्माण झालेले लेखकाचे व्यक्तिमत्व आहे. तथाकथित संस्कृती रक्षकांना त्यांच्या लेखनाने दिलेली 'उपरा'ही चपराक होती. समाज व्यवस्थेने दिलेल्या उपरेपणाच्या वागण्यातून निर्माण झालेले लेखन लेखकाच्या आत्मिक सत्याचा शोध घेताना दिसते. आजही कैकाडी समाज अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि रोजगार ह्या मानवी जीवनातील महत्वाच्या गरजांच्या शोधात आहे. आज लोकशाही असलेल्या भारतीय समाज व्यवस्थेत विमुक्तांना, भटक्यांना, दलित, शोषित आणि वन्यजमातीतल्या बहुजनांना खरेच किती न्याय मिळतो? हा भविष्यालाच गर्भार ठेवणारा प्रश्न आहे. ह्या न प्राप्तीच्या अशा नकारात्मक ताण्याबाण्यातूनच, 'उपरा' हा ग्रंथ गोफणगुंड्यासारखा भासतो. भाषा व शैलीसूत्र, नकारांचे निनाद, नवनवी विरूपे-विद्रूपे घेऊन सक्षमतेने उभे राहिलेले आढळतात. जत्रेत देवीजवळ गोळा होणाऱ्या सगळ्या भटक्या भिकारांनाही एक मर्यादा आहे. कैकाडी, कोरवी, वडारी, कोल्हाटी, गोंधळी, माकडवाली, गोसावी, मांगारुडी, वैदू आणि कितीतरी अठरापगड जाती-पोटजाती यांचे स्थान ठरलेले आहे. ह्या फिरस्त्यांची भाषा आमच्या बोलीभाषांना आणि मराठी भाषेला ग्रंथगत करण्यासारखी वाटते की नाही? या प्रश्नापेक्षा तिची मनाची पकड घेण्याची ताकद थक्क करून सोडते. 'उपरा'मधील भाषा आणि शब्दविशेष स्वतंत्र अभ्यास विषयक आहे. ही भाषाशैली आगळे वेगळे भूषण आहे. प्रमाणभाषा, बोलीभाषा, अपभाषा यांचा घोळ, त्यातील शुद्धाशुद्धतेचे निकष याबद्दल कुणी काहीही निष्कर्ष नोंदवो. पण कैकाडी बोली आणि भटक्यांच्या जीवनातील वेदनेची कळ आणि शब्दकळा मात्र अत्यंत ओघवत्या रीतीने या पुस्तकाने शब्दबद्ध करून भावाकार बनविली आहे. मराठी भाषेच्या व बोलीच्या व्यापक पसाऱ्याला, प्रत्येक जाती पोटजातीच्या पडझडीला भाषा श्रीमंत आणि समृद्ध करायला किती वाव आहे, हा प्रश्न रसिकांना अंतर्मुख केल्याशिवाय राहणार नाही. उपरा आत्मकथनातून आलेले शब्द भाषेचे सौंदर्य खुलवतात. कैकाडी भाषेत या शब्दांना विशिष्ट स्थान आहे. त्यांच्या पाठीमागे स्वतःचा अर्थ आहे. व्हाकांड्या, गडांगण, इरड, कनाठा, कंठाळी, गारतोळ, खडूळ, खन्नी, सुला, तिदळकी, क्यांड, जोजू, आखाळ्या, गुंडब्याल, खापरी, गुन्ना, टोटंरं, काळळं, संदूक, लिवगुंड, उज्ज, ओक, उरसांड-पत्तक कांदवणी, तलंगा-

अशा कितीतरी शब्दांना त्यांचे स्वतःचे वजन व वेगळेपण आहे. उपरा आत्मकथनातून भाषिक सौंदर्य वाढवण्यासाठी आलेले वाक्प्रचार, शब्दप्रयोग अतिशय भावदर्शी आणि प्रभावी वाटतात.

लेखकाच्या कानावर पडलेल्या आणि मनावर बिंबलेल्या अनेक म्हणी येतात. यामुळे 'उपरा' हे आत्मचरित्र समृद्ध होते. गडी घोरात आला, बायनं कंबर काढली, कालर ताठ खिशात न्हाय झाट, शिक्यावर दही, आन् दैवात नाही! दुसऱ्याच्या म्हातारीसाठी आपुन का म्हून मिशा उतरवा? लालीला दुकं झालं अन् चुळून चुळून लाल केल्यं, निमित्त कैकाड्याचं भांडण गावाचं, जातीचं ना गोतीचं, आना सख्या म्हारणीचं, घरती माय ठावं देईना आन् आभाळा हात पोचंना, देणं कुसळाचं झवणं मुसळाचं, याशिवाय मीठ चोळणे, वापला येणे, खाजवून खिरापत, डुकराचे मूत पिणे आणि कितीतरी वरवर ग्राम्य वाटणाऱ्या शिब्या आणि लिंगवाचक शब्द यांचा एकत्र विचार केला असता भाषेचे खरे कार्य मन मोकळे करून भाव सुसंगती घडवतात. 'दलित साहित्य' या संज्ञेच्या अर्थाने 'उपरा'कडे पाहणे आवश्यक आहे. 'मुक्कामावरून' या प्रास्ताविकात आपली भूमिका मांडली आहे. दलित साहित्याने डोळसपणाने देव, धर्म, पुरोहित, कर्मकांड, अवतारकल्पना, पापपुण्य, पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, नशीब दैव, भोगवटा वगैरे अशा शब्दांना नकार दिला. माणसाने माणसांचे शोषण करण्यासाठी त्याला दुःखाच्या तुरुंगात गड्ड जखडून ठेवण्यासाठी केलेले अज्ञानाचे अतूट अक्षय पिंजरेच आहेत. ह्यातून बाहेर पडण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पुरोगामी व मानवस्पर्शी विचारांचा स्वीकार आणि त्याचाच डोळसपणाने केलेला स्वीकार महत्त्वाचा आहे. जातीयतेचे चटके आणि जागा न मिळण्यापासून तो मार खाण्यापर्यंतच्या प्रसंगांतून त्यांनी वाटचाल केली. दलितांना स्वतःची हाडकी, हाडवळा सारखे डोक्यावर छप्पर होते. जातीयता नष्ट करणे तसेच यशापयश त्यांनी अनुभवले. लक्ष्मण माने दरवर्षी 'साताऱ्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व्याख्यानमाला चालवतो' असा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. 'सभापतीला भेटावं म्हटलं तर ते पोटाचा घेरं सावरीत फोनवर बोलत होते. डॉ. आंबेडकरांच्या नावानं जिंदाबाद... नुसती फालतूगिरी होती.' किंवा त्याच पानावर 'पण हे सभापती काही डॉ. आंबेडकर नव्हते तर त्यांना पान्हा फुटेल' असे वाक्य आहे. ह्या तीनच ठिकाणी, त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा उल्लेख केला आहे. आणि तो प्रेरक नसला, तरी आदरार्थी आहे. कैकाडी समाजालाही परंपरेने अस्पृश्यच मानतात. आपल्या बायकोला 'लवकर आवर' अशी घाई करताना, मानेचे वडील म्हणतात, 'अग उरक म्हार आडवा येईल.' अप्पाच्या मुलीच्या लग्नाच्या भेटीगाठीत 'शशी व लक्ष्मण' या जोडप्याची उलटतपासणी केली जाते. अप्पा 'पोरगी मराठा आहे' असं ऐकल्यावर विचारतो, 'ती कशावरून मराठा हाय? म्हाराची का नसल?' आणि ग्रंथाच्या समारोपाच्या परिच्छेदात लेखक लिहितात, 'आता जो जातीचा ठिपका पुशीन म्हणत होतो, तो गडद झाला होता. मनातून उदास झालो होतो.' अशा पद्धतीने लेखकाला पत्नी शशीच्या संबंधी निर्माण झालेल्या प्रश्नांना सामोरे जावे लागते. लक्ष्मण माने यांना चळवळीतून मिळालेले विचार व त्या विचारसरणीने मिळालेले बळ या प्रसंगातून सामोरे जाण्याचे धाडस देते. भारतीय समाज व्यवस्थेत असे कितीतरी समूह आहेत. त्यांना अजूनही समाजव्यवस्थेने मुख्य प्रवाहात सामावून घेतले नाही. संविधानाने दिलेल्या हक्क व अधिकारांचे योग्य पद्धतीने उपयोजन होत नाही. प्रस्थापित समाजाची मानसिकता मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्यासाठी दिसत नाही.

संदर्भग्रंथ सूची

१. उपरा - लक्ष्मण माने
२. लक्ष्मण माने यांचे साहित्य - डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर
३. दलितांची आत्मकथन - डॉ. वासुदेव मुलाटे
४. प्रश्नशोध - केशव मेश्राम

کلیم کسک: غزلب لفظ اور رقت فکر کا شاعر

ڈاکٹر نور الامین، پربھنی

اردو شاعری کے افق پر ہر دور میں ایسے شعرا ابھرے ہیں جنہوں نے روایت کی روشنی میں اپنی انفرادیت کے چراغ جلانے۔ غزل کے دو بڑے جمالیاتی پہلو ہیں: رومانیت اور لفظوں کی ندرت دونوں مل کر غزل کو ایک نئی جہت عطا کرتے ہیں۔ رومانیت کا مطلب صرف عشق و محبت نہیں بلکہ حس، جذبے اور تخیل کے گہرے اظہار سے بھی ہے۔ غزل میں رومانیت کا کردار یہ ہے کہ شاعر اپنے اندرونی جذبات، خواب، تمنائیں، تنہائیاں اور محرومیاں ایک تخلیقی پیکر میں ڈھال دیتا ہے۔ رومانیت غزل کو لطافت، تخیل کی پرواز، اور احساس کی شدت عطا کرتی ہے۔ اس کے ذریعے شاعر قاری کو روزمرہ زندگی سے ہٹا کر ایک تاثراتی اور جمالیاتی دنیا میں لے جاتا ہے۔

غزل کی اصل خوبی یہ ہے کہ مضامین قدیمی کو بھی نئے انداز اور انوکھے الفاظ سے کہا جائے۔ لفظوں کی ندرت کا مطلب یہ کہ عام لفظ کو غیر معمولی معنی میں برتنا ... کم استعمال ہونے والے یا نئے الفاظ کو حسن بیان کے ساتھ غزل میں شامل کرنا اور عام استعارے اور تشبیہات سے آگے بڑھ کر جدید علامتیں اور نئے تلازمات پیدا کرنا بھی ندرت لفظی ہے۔ یہ ندرت غزل کو تازگی دیتی ہے اور قاری کو چونکا کر متوجہ کرتی ہے۔

یوں کہا جاسکتا ہے کہ:

رومانیت غزل کو جذباتی و جمالیاتی گہرائی دیتی ہے، جبکہ لفظوں کی ندرت اسے تخلیقی تازگی اور انفرادیت عطا کرتی ہے۔ جب یہ دونوں اوصاف یکجا ہو جائیں تو غزل محض روایت کی تکرار نہیں رہتی بلکہ ایک زندہ اور دلکش فن پارہ بن جاتی ہے۔ کلیم کسک کا شمار انہی باکمال شعرا میں ہوتا ہے جنہوں نے اپنی شاعری کے ذریعے احساس کو مجسم اور خیال کو زندہ کر دیا۔ وہ ایک ایسے شاعر ہیں جن کے یہاں لفظوں کی غزوت اور فکر کی رقت دونوں یکجا ہو کر ایک نئی شعری کائنات تشکیل دیتے ہیں۔

کلیم کسک کا تعلق مراٹھواڑہ کی زرخیز سرزمین ضلع پربھنی سے ہے، جس نے اردو ادب کو ہمیشہ سنجیدہ اور گہرے لہجے کے تخلیق کار عطا کیے۔ اُن کا علمی و ادبی پس منظر بھی نہایت روشن ہے۔ والد سید حبیب ہاشمی علمی وقار اور ادبی ذوق کے حامل تھے، جب برادر کلاں سید میر ہاشمی (تخلص: گل) معتبر اور سنجیدہ شاعر کے طور پر جانے جاتے تھے۔ اُن کے یہ اشعار اس گھرانے کی شعری فضاء کو واضح کرتے ہیں:

دل سے قریں پر دور بہت
اس بات پہ ہوں مسرور بہت
دیکھے کون تجلی تیری
موسی کم ہیں طور بہت

یہ اشعار کلاسیکی سنجیدگی، صوفیانہ رنگ اور فکری پختگی کی نمائندگی کرتے ہیں۔ ایسے علمی و شعری ماحول میں پروان چڑھنے والے کلیم کسک کے لیے شاعری محض ذوق نہیں بلکہ وراثت اور تہذیبی روایت کا تسلسل تھی۔ تاہم انہوں نے اس روایت کو محض برقرار نہیں رکھا بلکہ اپنے لہجے کو تازگی، غنائیت اور جدید حسیت عطا کی۔
کلیم کسک کی شاعری میں خیال اور جذبہ ایک دوسرے میں اس طرح مدغم ہیں کہ قاری انہیں صرف الفاظ نہیں بلکہ جیتی جاگتی واردات محسوس کرتا ہے:

ہوئی ہے نیند کے خیموں میں چوری
چرائے اس نے ہی خوابوں کے پنچھی
یہ شعر خواب اور محبت کی نزاکت کو ایک نئے استعارے کے ذریعے بیان کرتا ہے۔
جیسا کہ ٹی۔ ایس۔ ایلٹ نے کہا تھا:

"Poetry is not a turning loose of emotion, but an
it is not the expression of escape from emotion;
personality, but an escape from personality."

کلیم کسک کی شاعری اس خیال کو نیا رخ دیتی ہے۔ ان کے ہاں جذبہ فرار نہیں بلکہ ایک تخلیقی دریافت ہے، جو ذات کے گہرے تجربات کو معنویت بخشی ہے۔ کسی بھی شاعر کی اصل طاقت اس کی نغمگی ہے۔ کلیم کسک کے مصرعے قاری کے ذہن میں نغمے کی طرح اترتے ہیں:

ہم نے اک روشنی کے کنکر سے
سر اندھیرے کا پھوڑ ڈالا ہے

یہاں روشنی اور اندھیرے کی کشمکش ایک علامتی جہت رکھتی ہے۔

فارسی شاعر حافظ کا قول یاد آتا ہے:

''سخن اگر دل سے برآید، لاجرم بر دل نشیند''

کلیم کسک کے ہاں درد ایک لازمی عنصر ہے جو ذاتی واردات سے نکل کر انسانی تجربے میں ڈھل جاتا ہے:

دل میں پھر اک درد اٹھا ہے اچھا ہے

اور تم نے ہی زخم دیا ہے اچھا ہے

''اچھا ہے'' کی تکرار طنز اور قبولیت دونوں کیفیتیں پیدا کرتی ہے۔ یہ وہ درد ہے جسے شاعر زندگی کی لازمی

صداقت سمجھ کر قبول کرتا ہے۔

آل احمد سرور کے بقول:

"شاعری دراصل تجربے کی روح کو گرفت میں لینا ہے"،

کلیم کسک کی شاعری اسی گرفت کا ثبوت ہے۔ اگر کلیم کسک کی شاعری کو احمد فراز کے ساتھ پڑھا جائے تو کئی

دلچسپ پہلو سامنے آتے ہیں۔ فراز کے ہاں عشق اور جدائی کا لہجہ زیادہ احتجاجی اور باغیانہ ہے، جب کہ کلیم کسک کے ہاں

یہی کیفیت زیادہ نرم اور وجدانی ہے۔

فراز کہتے ہیں:

اب کے ہم بچھڑے تو شاید کبھی خوابوں میں ملیں

جس طرح سوکھے ہوئے پھول کتابوں میں ملیں

کلیم کسک اسی کیفیت کو ایک اور زاویے سے بیان کرتے ہیں:

نظمیں غزلیں گیت کہانی کاغذ پر

چھوڑیں اپنی کوئی نشانی کاغذ پر

ہم نے پھر اک دیکھ غزل کی صورت میں

لکھ دی یادیں چند پرانی کاغذ پر

یوں فراز کے باغیانہ احتجاج اور کسک کے وجدانی سکوت میں ایک داخلی ہم آہنگی دکھائی دیتی ہے۔ دونوں اردو غزل کو نئی جہت عطا کرتے ہیں۔ کلیم کسک کے نزدیک شاعری محض اظہار نہیں بلکہ ایک روحانی واردات ہے:

شعر، نغمہ اور غزل کے حاشیوں کے درمیاں
ہے جہاں میرا قلم اور کاغذوں کے درمیاں

یہاں شاعر اپنی تخلیق کو عبادت کا درجہ دیتا ہے۔ یہی وصف ان کے فن کو عام بیانیہ شاعری سے ممتاز کرتا ہے۔ کلیم کسک کی شاعری اس بات کی شہادت دیتی ہے کہ اگر فن دل کی گہرائیوں سے جنم لے تو وہ زمانے اور مکان کی قید سے آزاد ہو کر ابدی حیثیت اختیار کر لیتا ہے۔ اُن کے یہاں لفظوں کی عذوبت اور فکر کی رقت اس طرح یکجا ہیں کہ اردو غزل کی روایت کو نئی توانائی عطا کرتے ہیں۔

اگر سید میر گل کے ہاں صوفیانہ سنجیدگی اور روایتی وقار غالب ہے تو کلیم کسک کے ہاں داخلی نغمگی، رومانوی تجربہ اور جدید حسیت جھلکتی ہے۔ یوں ان دونوں کی شاعری مل کر اس خانوادے کے علمی اور تہذیبی تسلسل کی ایک بھرپور تصویر پیش کرتی ہے۔

احمد فراز کے باغیانہ لہجے اور کلیم کسک کی وجدانی نرمی میں فرق کے باوجود دونوں میں ایک رشتہ ہے وہ رشتہ عشق اور جدائی کے انسانی تجربے کا ہے۔ فرق صرف اظہار کا ہے۔ فراز کے یہاں یہ اظہار بلند آواز احتجاج میں ڈھلتا ہے، جب کہ کلیم کسک کے یہاں یہ داخلی نغمگی اور سکوت کی صورت میں جلوہ گر ہوتا ہے۔

کلیم کسک کا بڑا کمال یہی ہے کہ وہ عشق کو محض جذباتی واردات نہیں بناتے بلکہ اسے جمالیاتی اور روحانی تجربہ عطا کرتے ہیں۔ ان کے کلام میں محبت کا جمال بھی ہے، وقت کی بے وفائی کا دکھ بھی، خوابوں کی لطافت بھی اور یادوں کی تلخی بھی۔ ان کے مصرعوں میں ایک وجدانی صداقت چھپی ہے جو قاری کے دل پر براہ راست اثر ڈالتی ہے۔ اس طرح کلیم کسک اردو غزل کے اُن نمائندہ شعرا میں شمار ہوتے ہیں جنہوں نے لفظ کو نغمہ، خیال کو احساس اور شاعری کو عبادت کا درجہ دیا۔ یہی وہ جوہر ہے جو انہیں اپنے معاصرین میں ممتاز بناتا ہے اور جس کے باعث اُن کی آواز اردو ادب کے افق پر دیر تک گونجتی سنائی دیتی ہے

لفظ لفظ کہانی اور فوزیہ نسرین

ڈاکٹر نورالامین، پر بھنی

مراٹھواڑا، مہاراشٹر کا وہ خطہ ہے جو تاریخی، تہذیبی اور ادبی تنوع کے اعتبار سے نمایاں مقام رکھتا ہے۔ یہاں کی زبان و ادب کی روایتیں دکن کی سرزمین سے جڑی ہوئی ہیں۔ اردو ادب خصوصاً شاعری اور صوفیانہ تحریریں اس خطے میں قدیم زمانے سے پروان چڑھتی رہیں۔ رفتہ رفتہ نثر کی اصناف بھی فروغ پانے لگیں اور بیسویں صدی میں افسانہ نگاری نے اپنی باقاعدہ شناخت قائم کی۔ نظام حیدر آباد کے دور میں مراٹھواڑا اردو زبان اور ادب کا ایک اہم مرکز بن گیا۔ اورنگ آباد دربار اور خانقاہی ماحول نے اردو کو ادبی زبان کے طور پر مستحکم کیا۔ اس دور میں شاعری اور صوفیانہ تحریریں کو فروغ حاصل ہوا۔ چشتی، قادری اور نقشبندی سلاسل کے صوفی بزرگوں نے ملفوظات اور منظومات کے ذریعے اردو کو وسعت دی۔ شاہ تراب علی قادری اور سراج اورنگ آبادی جیسے بزرگوں اور شعراء نے مراٹھواڑا کو اردو ادب کا لازوال سرمایہ دیا۔ سراج اورنگ آبادی (1715-1763) کے بوستان خیال کو اردو غزل کی روایت کا سنگ میل سمجھا جاتا ہے۔

آزادی کی تحریک (1948) کے دوران اردو ادب میں مزاحمتی رنگ غالب ہوا۔ ترقی پسند تحریک نے طبقاتی جدوجہد، محنت کشوں کے مسائل اور سماجی انصاف کو نمایاں کیا۔ ڈاکٹر امبیڈکر کی تحریک سے متاثر ہو کر اردو ادیبوں نے مساوات اور انصاف کو موضوع بنایا اور حقیقتوں کو فنی مہارت سے پیش کیا۔

مراٹھواڑا میں ڈاکٹر رفیعہ سلطانہ (اورنگ آباد) کی صورت میں افسانوی ادب کے اولین نقوش دستیاب ہوتے ہیں۔ ان کی فلشن نگاری عورت کی آواز اور دیہی سماج کی حقیقتوں کا بنیادی حوالہ ہے۔ اسی طرح ابوالیث صدیقی (ناندیڑ) تحقیق اور افسانہ نگاری دونوں میں اہم ہیں۔ شاہ رخ صحرائی (پر بھنی) مقامی معاشرت اور حقیقت نگاری کے نمائندہ افسانہ نگار ہیں۔ پر بھنی کے نمایاں افسانہ نگاروں میں ابتدائی نسل کے جن قلم کاروں کو یاد کیا جاسکتا ہے ان میں یوسف ناظم (جالانہ/پر بھنی) طنز و مزاح اور افسانوی بیانیے کے امتزاج سے پہچانے جاتے ہیں۔ قیصر حمکین (اورنگ آباد) حقیقت نگاری اور تنقید کے میدان میں نمایاں ہیں۔ ابراہیم اختر (پر بھنی) دیہی زندگی اور کسانوں کی غربت و جدوجہد کے ترجمان ہیں۔ عبدالغفار سلیم (پر بھنی) خاندانی رشتوں اور سماجی حقائق کے عمدہ افسانہ نگار ہیں۔ امۃ الرقیب (پر بھنی) کا افسانوی مجموعہ "ایک خواب ایک حقیقت" عورت کی داخلی دنیا اور خواب و حقیقت کے تصادم کو موضوع بناتا

ہے۔ ڈاکٹر حمید اللہ خان نفسیاتی پیچیدگیوں اور سماجی تبدیلیوں کے نازک پہلوؤں کو حقیقت اور علامت کے امتزاج سے بیان کرنے والے معتبر افسانہ نگار ہیں۔ ڈاکٹر شجاع کامل معاصر اردو افسانے کے ایک اہم نام ہیں، جن کی تخلیقات حقیقت نگاری، تہذیبی شعور اور فکری وسعت کی آئینہ دار ہیں۔ ان کے افسانوں میں سماجی انصاف، انسانی قدریں اور داخلی کشمکش نمایاں موضوعات ہیں۔ نعیم اعظمی اپنے رومانی تانے بانے اور جہیز جیسی لعنت کو موضوع بناتے اور برتے نظر آتے ہیں۔ راقم الحروف ڈاکٹر نور الامین (پربھنی) بھی معاصر افسانہ نگاری میں کسی مقام پر اہم ہے۔

فوزیہ نسرین نئی نسل کی نمائندہ افسانہ نگار ہیں۔ ان کا مجموعہ لفظ لفظ کہانی (2025) آپ کے دست مبارک میں ہے۔ یہ افسانوی مجموعہ موجودہ دور کے مسائل، عورت کی نفسیات اور سماجی تبدیلیوں کا عکاس ہے۔ فوزیہ نسرین پربھنی میں اس ادبی سلسلہ کی اہم کڑی ہیں جو میمونہ غزل، امتہ الرقیب اور فوزیہ نسرین سے جوڑتی ہے۔ ان کے پاس احساسات اور مشاہدات کا وہ سمندر ہے جو اردو افسانہ نگار کونسا کی سطح پر کمیونیکٹ کرتا ہے۔ موضوعاتی سطح پر بھی وہ کامیاب نظر آتی ہیں۔ زبان کی سادگی موضوع کو دوام عطاء کرتی ہے۔ قاری کے مشاہدے اور اس کے فہم کی سطح جب ارتباط کرتی ہے تو کہانی اور افسانہ حافظہ میں اپنی جگہ محفوظ کر لیتی ہے۔

فوزیہ نسرین کا افسانوی مجموعہ "لفظ لفظ کہانی" اردو ادب میں اپنی ایک منفرد پہچان رکھتا ہے۔ ان کی کہانیوں میں جہاں عورت کی روزمرہ کی زندگی کا عکس جھلکتا ہے، وہیں ایک گہرا ادبی اور علامتی شعور بھی کارفرما دکھائی دیتا ہے۔ ان کے یہاں کہانی محض واقعہ نہیں بلکہ احساس اور کیفیت کا کینوس ہے۔ جیسا کہ وہ خود لکھتی ہیں:

"زندگی کے چھوٹے چھوٹے لمحے جب لفظوں میں ڈھلتے ہیں تو کہانی کا بدن بنتے ہیں۔ اور یہ بدن محض واقعات کا مجموعہ نہیں بلکہ احساسات اور رشتوں کی دھڑکن ہے۔"

ان کی تحریروں کا خاصہ یہ ہے کہ وہ عورت کے دکھ اور کرب کو شور میں نہیں بلکہ ایک مدہم اور پُر اثر صدا میں پیش کرتی ہیں:

"فوزیہ نسرین کی کہانیوں میں عام عورت کی روزمرہ کی جدوجہد اور خاموش مزاحمت ایک نرم مگر گہری لہجے میں سامنے آتی ہے۔ وہ دکھ کو چیخ میں نہیں بدلتی بلکہ اسے ایک مدہم صدا کی طرح بیان کرتی ہیں جو قاری کے دل میں دیر تک گونجتی رہتی ہے۔"

ان کے افسانوں میں روزمرہ زندگی کی اشیاء بھی علامت کا روپ دھار لیتی ہیں:

"ان کی تحریروں میں گھریلو فضاء کی معمولی چیزیں بھی علامت بن کر ابھرتی ہیں۔
 باورچی خانے کا دھواں، برتنوں کی آواز یا صحن میں پڑی چارپائی یہ سب کرداروں
 کی نفسیات کے استعارے بن جاتے ہیں۔"

یہی وجہ ہے کہ ان کی زبان و بیان میں ایک تازگی اور تخلیقی طاقت نظر آتی ہے:
 "لفظ ان کے ہاتھوں میں محض اظہار کا ذریعہ نہیں رہتے بلکہ وہ ایک نیا جہان آباد کرتے ہیں جہاں عورت کی خاموشی، اس
 کی مسکراہٹ اور اس کا دکھ سب نمایاں ہو جاتا ہے۔"
 فوزیہ نسرین کے ہاں وقت بھی علامتی رنگ میں ابھرتا ہے:
 "کہانی میں وقت محض گھڑی کی سوئیاں نہیں بلکہ رشتوں کی گردش ہے۔ ایک لمحہ کئی برسوں پر بھاری پڑ سکتا ہے۔"
 ان کے افسانوں میں عورت محض صابر اور مظلوم نہیں بلکہ سوال اٹھانے والی اور اپنی شناخت بنانے والی شخصیت ہے:
 "فوزیہ نسرین کے یہاں عورت کا کردار بوجھ ڈھونے والی شبیہ نہیں بلکہ سوال اٹھانے والی آواز ہے، جو اپنے گرد و پیش
 سے مکالمہ کرتی ہے۔"

ان کہانیوں کی سب سے بڑی خوبی یہ ہے کہ یہ قاری کو اس کے اپنے ماحول میں لے آتی ہیں:
 "یہ کہانیاں قاری کو اس کے اپنے گھر کے کمرے اور صحن تک لے آتی ہیں، جہاں ہر شے کسی نہ کسی یاد اور احساس سے جڑی
 ہوتی ہے

الغرض، لفظ لفظ کہانی محض ایک افسانوی مجموعہ نہیں بلکہ عورت کی داخلی دنیا کا ایک آئینہ ہے۔ فوزیہ نسرین نے اپنی
 باریک بین نظر اور نرم اسلوب کے ذریعے ان کہانیوں کو اردو افسانے کی روایت میں ایک نئی جہت عطا کی ہے۔ مراٹھواڑ
 میں اردو افسانہ نگاری اور بالخصوص پر بھنی میں فلشن کی روایت کو جس چابکدستی سے فوزیہ نسرین نے جلا بخشی ہے وہ پر بھنی
 کی ادبی فضاء کے لیے بڑی اہم ہے۔ تدریسی اور گھریلو ذمہ داریوں کے ساتھ انہوں نے فلشن کے ساتھ جو انصاف کیا
 ہے وہ انتہائی اہم ہے۔ مجھے یقین کامل ہے کہ یہ افسانوی مجموعہ "لفظ لفظ کہانی" اردو حلقوں میں قدر کی نگاہ سے دیکھا
 جائے گا اور توقع سے زیادہ پذیرائی حاصل کرے گا۔